

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 2024

HISTORIA UNIVERSITATIS CAROLINAE PRAGENSIS

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 2024

**HISTORIA
UNIVERSITATIS
CAROLINAE
PRAGENSIS**

Tomus LXIV, Fasc. 2

Příspěvky k dějinám
Univerzity Karlovy

UNIVERZITA KARLOVA
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM

Výkonné redaktorky svazku:

Jana Ratajová (Ústav dějin UK a archiv UK, Praha)

Blanka Zilynská (Ústav dějin UK a archiv UK, Praha)

Svazek je součástí řešení programu COOPERATIO HIST, obor History and Philosophy of Science.

Na obálce použita reprodukce výukové tabule Botanického ústavu Německé univerzity v Praze
Burmanniaceae – olachanovité (AUK, PĚFNU, výuková tabule č. 310405).

<http://www.karolinum.cz/journals/hucp>

© Univerzita Karlova v Praze, 2024

ISSN 0323-0562 (Print)

ISSN 2336-5730 (Online)

OBSAH

Články

- 11 Martin Šenk, Václav II. a obecné učení v Praze
19 Jiří Wolf, Barokní „světová kronika“ Andrease Augustina Fiedlera jako málo známý kulturněhistorický pramen
31 Marie Vymazalová, Anatomické ilustrace spisu Leonarda Ferdinanda Meisnera z Löwenberku
49 Jana Ratajová, Botanický ústav Německé univerzity v Praze a jeho výukové tabule
75 Jiří Pešek, Johann Böhm (1895–1952). Předpoklady, zvraty a úskalí kariéry českoněmeckého chemika v proměnách politických režimů

Materiály

- 113 Michal V. Šimůnek, 15. listopad 1939: Zprávy německé provenience

Kronika

- 153 International Medieval Congress Leeds 2024 (1.–4. července 2024) (Jan Boukal)
155 Konference Lutheraner und Mediziner unterwegs nach Jerusalem, 11.–13. dubna 2024, Sondershausen (Tomáš Rataj)
157 Konference Bohumil Hrabal neidylický. Přehlížené a ukryté aspekty jeho díla, 25.–27. dubna 2024, Nymburk (Marek Ďurčanský – Marek Brčák)
160 Die Schreibkalender der Frühen Neuzeit und die Handschriften in ihnen. Tagung des Wolfenbütteler Arbeitskreis für Bibliotheks-, Buch- und Mediengeschichte, 13.–15. března 2024, Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel (Marek Ďurčanský)

Recenze a zprávy

- 167 Pierre Monnet, Karel IV. Evropský císař, Praha 2023 (Jan Boukal)
168 Kdo přinesl na pražskou univerzitu Wyclifovy myšlenky? Martin Dekarli, Wyclif, Páleč a nominalisté na pražské univerzitě v pozdním středověku, Praha 2023 (Blanka Zilynská)
171 David Richter, Viktorin Kornel ze Všehrd a Chrudim 2020 (Jan Boukal)
172 Tomáš Velička, Archivnictví v meziválečném Československu (1918–1939): středoevropské kontexty – politika – profesionalizace, Ústí nad Labem 2023 (Jan Boukal)
173 Michal V. Šimůnek – Milan Novák, Orbity smrti. Nacistická „eutanázie“ a masové umírání psychiatrických pacientů v českých zemích, 1939–1945, Praha 2023 (Petr Svobodný)

Cizojazyčná shrnutí

- 18 Martin Šenk, Wenzel II. und *studium generale* in Prag
28 Jiří Wolf, Die barocke „Weltchronik“ des Andreas Augustin Fiedler als wenig bekannte kulturgeschichtliche Quelle
47 Marie Vymazalová, Die anatomischen Illustrationen der Schrift Leonard Ferdinand Meisners von Löwenberg
74 Jana Ratajová, Das Institut für Botanik der Deutschen Universität Prag und seine Lehrtafeln
109 Jiří Pešek, Johann Böhm (1895–1952). Voraussetzungen, Wendungen und Klippen in der Karriere des deutschböhmischem Chemikers im Wandel der politischen Regimes
149 Michal V. Šimůnek, 15. November 1939: Berichte deutscher Provenienz

Autoři

PhDr. Jan Boukal, Ph.D., Ústav dějin UK a archiv UK, Praha

PhDr. Marek Brčák, Ph.D., Ústav dějin UK a archiv UK, Praha

PhDr. Marek Ďurčanský, Ph.D., Ústav dějin UK a archiv UK, Praha

prof. PhDr. Jiří Pešek, Fakulta humanitních studií UK, Praha

Mgr. Tomáš Rataj, Kladno

Mgr. Jana Ratajová, Ph.D., Ústav dějin UK a archiv UK, Praha

prof. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D., Ústav dějin UK a archiv UK, Praha

Mgr. et Mgr. Martin Šenk, Ústav světových dějin FF UK, Praha

Mgr. Michal V. Šimůnek, Ph.D., Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Praha

PhDr. Ing. Marie Vymazalová, Ph.D., Ústav dějin křesťanského umění KTF UK, Praha

PhDr. Jiří Wolf, Muzeum města Duchcova a Regionální muzeum v Teplicích

PhDr. Blanka Zilynská, Ph.D., Ústav dějin UK a archiv UK, Praha

Články

VÁCLAV II. A OBECNÉ UČENÍ V PRAZE

MARTIN ŠENK

WENCESLAUS II AND THE *STUDIUM GENERALE* IN PRAGUE

This contribution is dedicated to a report in the *Chronicle of Zbraslav (Chronicon Aulae regiae)* that informs about the intention of Wenceslaus II to establish a *studium generale* in Prague. It starts with a presentation of the sources and a detailed presentation of existing research regarding the king's alleged intention. Then, some common misconceptions and errors are highlighted (such as the dating of Wenceslaus's intention to 1294) and an alternative reading of the report in the chronicle presented and explained. Most notably, it is demonstrated that the report in the *Chronicle of Zbraslav* was just a fabrication, merely part of an effort to portray Wenceslaus II as the ideal ruler.

Keywords: Wenceslaus II – Chronicle of Zbraslav – studium generale – Charles University – ideal ruler

DOI: 10.14712/23365730.2024.31

Úvod

V jedné z kapitol *Zbraslavské kroniky*¹ se lze dočíst o úsilí Václava II. o založení obecného učení v Praze. Tato informace byla doposud historickým badáním přejímána, a to tak, že byla pouze dosazována do jednotlivých schémat a narativů Václavovy vlády, aniž by vlastně daná pasáž *Zbraslavské kroniky* byla hlouběji analyzována či aniž by její výklad byl podroben patřičné hermeneutice. Přitom historická věda již delší dobu upozorňuje na úskalí vycházející z monopolu *Zbraslavské kroniky* na budování základních kontur pozdně přemyslovské vlády.² Tento příspěvek si proto klade za cíl zmapovat dosavadní teze věnované

¹ Studie vychází z autorovy diplomové práce obhájené na Katolické teologické fakultě Univerzity Karlovy v roce 2021 a je věnována převážně interpretaci údajů *Zbraslavské kroniky*; rozbor rukopisných dochovaní a uvedení přehledu (byť jen základní) bibliografie k tomuto kronikářskému dílu by zde bylo samoúčelné. V tomto ohledu lze ostatně odkázat na úvodní studie nové edice *Zbraslavské kroniky*, která snad sama o sobě bude podnětem k dalšímu kritickému badání stran tohoto kronikářského díla. Viz *Cronica Aule regie*, edd. Anna PUMPROVÁ – Libor JAN, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 40, Wiesbaden 2022, s. IX–LV. V této studii zároveň autor vědomě rezignuje na podání byť jen stručného nástinu vývoje školství v přemyslovských Čechách, který však byl součástí původní diplomové práce. Tuto problematiku ostatně detailně zpracovala např. Marie BLÁHOVÁ, *Artes und Bildung im mittelalterlichen Böhmen (vor der Gründung der Prager Universität)*, in: Ingrid Cramer-Ruegenberg – Andreas Speer (Hgg.), *Miscellanea Mediaevalia 22: Scientia und ars im Hoch- und Spätmittelalter*, Berlin – New York 1994, s. 777–794; TÁŽ, *Pražské školy předuniverzitního období*, Documenta Pragensia XI, Škola a město. Sborník příspěvků z konference „Škola a město“, konané ve dnech 5.–6. října 1992, Praha 1994, s. 26–39; TÁŽ, *Škola a vzdělání v Přemyslovských Čechách*, in: Antoni Barciak (ed.), *Kultura edukacyjna na Górnym Śląsku*, Katowice 2002, s. 324–349. Autor za konzultaci děkuje Davidu Trojanovi.

² Výstižně to vyjádřil nedávno J. Šrámek: „Toto dílo [Zbraslavská kronika] však nabízí narativ z cisterciácké perspektivy (dalo by se tedy mluvit i o obratné propagandě), jemuž chybí korektiv (optimálně) v podobě jiného

údajné snaze Václava II. založit v Praze obecné učení a nabízí několik vlastních možností výkladu textu *Zbraslavské kroniky*.

Zpráva *Zbraslavské kroniky* a dosavadní bádání

První, kdo se měl pokusit získat pro Prahu obecné učení o všech čtyřech fakultách, byl král Václav II.,³ jak o tom informuje v první knize *Zbraslavské kroniky* Petr Žitavský. Jedná se vlastně o část, jež byla donedávna chápána jako první kapitola díla Petra Žitavského,⁴ která navazuje na předchozí pasáže Oty Durynského. Část sepsaná Otou Durynským končí kapitolou, ve které česká šlechta zmařila snahu Václava II. nechat sepsat zemský zákoník. Petr Žitavský pak vzletně rozvádí, jak nešlechtní lidé, kteří nesli s odporem možný prospěch kněžstva, odvrátili Václava II. zlými radami od zbožného záměru založit v Praze univerzitu.⁵ Skutečnost, že Petr Žitavský započal své psaní kapitolou analogickou k předchozímu vyprávění Oty Durynského, kdy v obou případech bylo královo úctyhodné přání zmařeno odporem české šlechty, není jistě náhodná – zvláště když jsou obě události řazeny v narativu kroniky do stejné doby.⁶ Zpráva Petra Žitavského je vlastně jediným dobovým svědectvím o prvním pokusu založit v Praze univerzitu a bez ní bychom o snaze krále Václava II. ani vůbec nevěděli. Pozdější kronikáři, kteří se o této záležitosti zmínili, jako Příbík Pulkava z Radenína, již jen reprodukovali sdělení ze *Zbraslavské kroniky*.⁷

Zpráva Petra Žitavského byla od počátku české historické vědy čteně rozebírána. V. V. Tomek ve svých dějinách pražské univerzity, sepsaných při příležitosti jejího pětistého

vyprávěcího pramene. “Josef ŠRÁMEK, *Postavení benediktinů na dvorech Přemyslovců*, in: Dana Dvořáčková-Malá a kol., *Dvůr a církev v českých zemích středověku*, Praha 2017, s. 121–135, zde s. 121. Dále srov. např. Dana Dvořáčková-Malá, *Angažované vyprávění. Narativní strategie literárně-historických děl na přelomu 13. a 14. století*, *Mediaevalia Historica Bohemica* 20/1, 2017, s. 23–38. Ostatně na skutečnost, že Petr Žitavský dokázal umně vykreslovat panovníky jako tyrany nebo personifikace panovnického ideálu, upozorňuje bádání již delší dobu. Viz např. Dana Dvořáčková-Malá, *K pojetí dobré vlády v Kronice zbraslavské*, in: Dana Dvořáčková-Malá – Petr Charvát – Bohumír Němec (edd.), *Za zdi kláštera: Cisterciáci v českých dějinách*, České Budějovice 2010, s. 82–97; Robert ANTONÍN, *Obraz ideálního panovníka ve Zbraslavské kronice*, in: Martin Wihoda – Demeter Malat'ák (edd.), *Stát, státnost a rituály přemyslovského věku: Problémy, názory otázky*, Brno 2006, s. 197–215; Týž, *Chronicon aulae regiae – neúspěšný pokus o ustavení oficiální paměti na poslední Přemyslovc*, in: Martin Nodl – Piotr Węcowski (edd.), *Memoria et damnatio memoriae ve středověku*, Praha 2014, s. 91–106.

³ Některá zahraniční literatura uvádí chybně jako prvního krále usilujícího o založení univerzity v Praze již Přemysla Otakara II., aniž by k tomu však předložila jakékoli opodstatnění. Srov. Jörg K. HOENSCH, *Lucemburkové: Pozdně středověká dynastie celoevropského významu 1308–1437*, Praha 2003, s. 98.

⁴ A. Pumprová přišla s přesvědčivou tezí, že když se Petr Žitavský ujal pokračování textu, změnil koncepci, název i tematický záběr. Vzhledem k tomu, že celá kronika vykazuje jednotný styl a ve výstavbě nelze pozorovat žádný zásadní zlom, patrně sloužil původní text Oty Durynského jen jako jakási předloha, kterou Petr Žitavský komplexně přepracoval. Viz pozn. č. 1.

⁵ *Cronica Aule regie*, s. 102–103.

⁶ Resp. za předpokladu, že Petr Žitavský v tomto duchu neupravil již předcházející kapitolu 51. Ani tato eventualita by na věci však nic nezměnila, pouze by o to více reflektovala propracovanost záměru Petra Žitavského.

⁷ *Przibiconis de Radenin dicti Pulkavae Chronicon Bohemiae*, ed. Josef EMLER, *Fontes rerum Bohemicarum V*, Praha 1893, s. 177. Zajímavé je především mlčení *Dalimilovy kroniky*, ve které je opomenuto jak neúspěšné sestavení zákoníku, tak i nezdar při založení univerzity. Oboje by přitom bylo možné snadno prezentovat jako vítězství šlechtické obce nad panovnickým přijímáním cizích idejí. Přestože samo toto mlčení nelze chápat jako zásadní argument pro zpochybnění výpovědní hodnoty *Zbraslavské kroniky*, je s podivem, že se neuchovala žádná historická paměť na tento Václavův úmysl – viz mlčení dalších dobových narativních pramenů (*Druhé pokračování Kosmovo*, *Kronika žďárského kláštera* a ostatní dochované prameny), tak i kronik pozdějších, na *Zbraslavské kronice* nezávislých.

výročí, obohatil strohou informací *Zbraslavské kroniky* o své hypotézy, které však nelze pramenně ničím podepřít. Podle Tomka tak mělo být obecné učení založeno přímo po vzoru pařížském, a tudíž mělo brát zvláštní ohled na teologii. Tomek také poznamenal, že kromě odporu k možnému rostoucímu vlivu církve mělo mít české panstvo také odpor ke všemu cizímu a novému.⁸ Střízlivější interpretaci úmyslu krále Václava II. založit v Praze univerzitu podal F. Palacký ve druhém díle *Dějiny národu českého*. Palacký se drží líčení *Zbraslavské kroniky* a kladně hodnotí královu ušlechtilou myšlenku, která však byla zmařena českými pány; příčiny odporu české šlechty Palacký nijak více nerozebírá.⁹ Informace Petra Žitavského sice Palacký nezpochybnuje, nicméně úmysl krále Václava II. mu připadal zvláštní: „*Jest to jistě ku podiviu, že panovník neučený, jenž neuměl ani čísti ani psáti, činil se původem a šířitelem učenosti školské mezi poddanými swými.*“¹⁰

Narativu *Zbraslavské kroniky* se drží i J. Šusta a stejně jako Petr Žitavský klade i on svůj výklad o úmyslu založit univerzitu hned za pasáž o snaze krále nechat sepsat zákoník. Obavy české šlechty z možného nárůstu vlivu duchovních na rozhodování v zemi byly podle Šusty zcela oprávněné – „králův zbožný úmysl“ zapadá do Šustova obrazu vlády Václava II., ve kterém je králova politická orientace na osoby duchovní a cizince chápána negativně.¹¹ Netřeba jistě zdůrazňovat, jaký vliv měl Šustův názor na další českou historiografii.

V poválečném období se pak problematice krátce věnoval V. Chaloupecký, podle kterého se Václav II. zabýval myšlenkou zřídit v Praze obecné učení o všech fakultách někdy kolem roku 1294, ale jeho osvíceneckou snahu měl zmařit odpor domácí šlechty. Podle Chaloupeckého měla být totiž znepokojená nejen z přílišného vzrůstu moci duchovenstva, ale též z ohrožení staročeského právního řádu přílivem romanistiky a kanonistiky.¹² F. Kavka pak ve *Stručných dějinách Univerzity Karlovy* poznamenal, že pokus o založení univerzity Václavem II. se nezdařil kvůli odporu české šlechty, která se měla obávat posílení moci církve a panovníka.¹³

S odvážnější a poměrně svéráznou interpretací přišel až Z. Fiala. Podle něj byla Václavova snaha součástí pokusu o prosazení jakéhosi panovnického absolutismu v rámci feudálního systému.¹⁴ Proto klade tento králův neúspěšný pokus o zemský zákoník a univerzitu poměrně absurdně do kontextu rozlišování panovnické moci na *dominium speciale* a *dominium generale*.¹⁵ Ve všech těchto případech poukazuje Fiala na rostoucí vliv šlechty a její odpor vůči absolutizujícím rysům panovnické moci. Dále opakuje Šustovy teze o obavě šlechty z rostoucího vlivu duchovních u královského dvora a o obecném odporu šlechty k cizím rádcům.¹⁶

Nejnovější bádání přineslo celou řadu obsáhlých prací o Václavu II., jeho zahraniční politice a pozici šlechty v pozdně přemyslovském státě; zejména je třeba zmínit monografie

⁸ Wacław W. TOMEK, *Děje University Pražské*, I, Praha 1849, s. 4–5.

⁹ František PALACKÝ, *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě dle původních pramenův*, II/1, *Od roku 1253 do roku 1333*, Praha 1877, s. 274–275.

¹⁰ Tamtéž, s. 274.

¹¹ Josef ŠUSTA, *České dějiny*, II/1, *Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, Praha 1935, s. 522–523.

¹² Václav CHALOUPECKÝ, *Karlova universita v Praze. Její založení, vývoj a ráz v XIV. století*, Praha 1948, s. 23–24.

¹³ František KAVKA, *Založení university a její vývoj do roku 1409*, in: František Kavka (ed.), *Stručné dějiny University Karlovy*, Praha 1964, s. 8.

¹⁴ Srov. Zdeněk FIALA, *Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995–1310*, Praha 1975, s. 203–206.

¹⁵ Tento Fialův koncept zde přitom není třeba šířeji rozebírat, neboť důkladně a zcela oprávněně kritice jej podrobil L. Jan (viz pozn. níže).

¹⁶ Tamtéž, s. 203–205.

K. Charvátové, L. Jana, R. Antonína a J. Žemličky. V pasáži věnované snaze o založení univerzity se K. Charvátová ve své monografii o Václavu II. taktéž drží narativu Petra Žitavského – církvi nakloněný král, který sám měl intelektuální zájmy, měl ustoupit české šlechtě. V této souvislosti předkládá K. Charvátová celou řadu skutečností, jež krále vedla k úmyslu vybudovat univerzitu, aniž by to však dokázala pramenně podložit. Zcela správně však upozornila na nejistotu datace, ve které k dané události mělo dojít, neboť Petr Žitavský ji ve svém úryvku neuvádí.¹⁷ Se zásadní revizí dosavadního nazírání na vládu Václava II. přišel až L. Jan. Jeho práce se nesou v duchu návratu k pramenům, což umožnilo vyvrátit řadu omylů v odborné literatuře tradovaných. Ve svých závěrech došel L. Jan například k odmítnutí tezí o kompromisu mezi králem a šlechtou, který by vedl k oddělení moci na *dominium speciale* a *dominium generale* (čímž popřel předchozí vývoje Šustovy, Fialovy a dalších). Česká šlechta byla až do roku 1306 svázána s panovníkem a postavení krále nedokázala na sklonku 13. století výrazněji omezit. V mnohém se tak ukázala jak tendence zpráv *Zbraslavské kroniky*, tak síla tradovaného narativu, který zakonzervoval zvláště J. Šusta. Problematika vzdělávání v přemyslovských Čechách a nejasnosti kolem úmyslu založit univerzitu však nepatří mezi autorovy badatelské otázky.¹⁸ Pro doplnění lze též uvést nedávný příspěvek I. Hlaváčka, který usuzoval, že velký obnos na nákup knih, kterým Václav II. vybavil cisterciácké opaty, měl nějak souviset s Václavovým záměrem založit v Praze obecné učení.¹⁹

Nejnověji se k vládě Václava II. vyslovil ve dvou obsáhlých svazcích J. Žemlička.²⁰ Právě v závěrečném dílu své hexalogie se J. Žemlička blíže věnuje i vzdělanosti v českých zemích a univerzitě. Údaje Petra Žitavského o králově záměru Žemlička přímo nerozporuje. Václavův záměr osvětluje různými domněnkami, a to ve smyslu snahy posunout své království do popředí²¹ či zamezit odchodu obyvatel toužících po vzdělání do cizích zemí.²² Přesto jmenuje i mnohé pochybnosti nad zprávou *Zbraslavské kroniky*: „*Nevíme, kam úvahy o vysokém učení dospěly, jakou podobu mělo na sebe vzít a čím zajistit jeho existenci. Byla vůbec Praha na takové sousto materiálně i duchovně uchystána?*“²³ Údaj Petra Žitavského o odporu šlechticů však autor považuje nejen za věrohodný, ale dále ho i rozvádí: „*Představa sepětí univerzity s králem a církví dráždila českou šlechtu i proto, že dávala zelenou myšlence zákoníku. Kde jinde by se nabízelo jeho zpracování než na půdě vysokého učení? Ne náhodou se vsazení obou záměrů hlásí do stejných let a ve Zbraslavské kronice následují za sebou.*“²⁴ Oba královy úmysly – nechat sepsat zákoník a založit v Praze obecné učení – jsou ve *Zbraslavské kronice* takto umístěny jistě záměrně. O jejich vzájemném sepětí však cisterciáckí autoři kroniky nic nefkají a analogie z doby Karla IV. hovoří spíše proti výše citované hypotéze, neboť založení univerzity nijak nepodpořilo králův záměr nechat sepsat

¹⁷ Kateřina CHARVÁTOVÁ, *Václav II.: Král český a polský*, Praha 2007, s. 186–188.

¹⁸ Srov. Libor JAN, *Václav II. a struktury panovnické moci*, Brno 2006; též, *Václav II.: Král na stříbrném trůnu 1283–1305*, Praha 2015.

¹⁹ Ivan HLAVÁČEK, *Dobrodružství poznávání prehistorie a počátků Univerzity Karlovy*, in: Jan ROYT (ed.), *Nejstarší listiny Univerzity Karlovy*, Praha 2018, s. 9–35, zde s. 10.

²⁰ Josef ŽEMLIČKA, *Do tří korun. Poslední rozmach Přemyslovců (1278–1301)*, Praha 2017; též, *Konec Přemyslovců. Skladba a fungování jejich pozdní monarchie*, Praha 2020.

²¹ J. ŽEMLIČKA, *Konec Přemyslovců*, s. 225.

²² Tamtéž, s. 249.

²³ Tamtéž, s. 225.

²⁴ Tamtéž, s. 226.

zemský zákoník. Navíc v případě své fundace by nově založená univerzita mohla těžko poskytnout zázemí pro sepsání zemského zákoníku; ostatně obecnému učení v Praze trvalo i za podpory pražského arcibiskupa a v kvalitativně lepších podmínkách dlouhá léta, než zahájilo plnohodnotný provoz.²⁵

Možnosti a limity výkladu zprávy *Zbraslavské kroniky*

Kromě tezí, které poskytuje dosavadní historické bádání, se však nabízí i jiná varianta. Než přikročíme k jejímu nástinu, je nejprve třeba přehodnotit dataci tradovanou částí odborné literatury. Petr Žitavský napsal danou pasáž pravděpodobně někdy v letech 1314–1317. Od dané události mělo tedy uběhnout přinejmenším 20 let.²⁶ Interpretační potíž představuje zejména skutečnost, že výrokem o úmyslu Václava II. založit univerzitu Petr Žitavský zcela záměrně navázal na poslední zprávu Oty Durynského. Petr Žitavský v dané kapitole letopočet neuvádí, a datace události se tedy může jevit problematickou. Z kontextu umístění ve *Zbraslavské kronice* vyvodili někteří autoři (nutno říci, že většina autorů přesnou dataci Václavova záměru neuvádí), že k události mělo dojít roku 1294.²⁷ Tento údaj je však třeba odmítnout jako zcela nepodložený.²⁸ Pasáž o zbožném úmyslu krále Václava II. se Petru Žitavskému koncepčně hodila jako vhodná k navázání na analogickou událost, kterou popsal jeho předchůdce. Z toho však nelze vyvozovat, že by musel Václav II. pojmout úmysl založit univerzitu ve stejné době, kdy se pokoušel vytvořit zákoník. V kontextu narativní strategie kroniky mohl Petr Žitavský umístit pasáž o králově úmyslu založit univerzitu na dané místo spíše z důvodu literárního, než že by měl potřebu držet se přísně chronologické linie – ostatně, narozdíl od druhé a třetí knihy *Zbraslavské kroniky*, v první knize není na chronologickou posloupnost kladen příliš důraz. Pokud bychom snad chtěli vymezit období, ve kterém král pojal touhu založit v Praze obecné učení, muselo by se se zřejmě jednat o dobu po Závišově pádu, avšak horní hranice by se stanovovala jen velmi obtížně, neboť již v devadesátých letech 13. století byla Václavova nákladná zahraniční politika směřována zejména k zisku polské koruny.

Tím se dostáváme k zásadní problematice výkladu zprávy Petra Žitavského. Jak bylo výše ukázáno, v interpretaci důvodů neúspěchu snahy Václava II. zdaleka nepanuje jednota. Petr Žitavský svaluje celou vinu za nezdar na českou šlechtu, což je v kontextu myšlenkového světa zbraslavského autora vysvětlení zcela pochopitelné. Zároveň absence dalšího narativního pramene do jisté míry znemožňuje vymezit se vůči cisterciáckému pojetí dějin

²⁵ K počátkům pražské univerzity v tomto kontextu srov. např. František ŠMAHEL, *Počátky pražského obecného učení. Kritické reflexe k jubileu jednoho „národního monumentu“*, Český časopis historický 96/2, 1998, s. 268–273; Michal SVATOŠ, *Pražské arcibiskupství a univerzita do husitství*, in: Zdeňka Hledíková – Jaroslav V. Polc (edd.), *Pražské arcibiskupství 1344–1994. Sborník statí o jeho působení a významu v české zemi*, Praha 1994, s. 86–88; TÝŽ, *Hospodářské zázemí pražské univerzity v době Karla IV. (1347–1378)*, Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis (dále AUC-HUCP) 18/2, 1978, s. 7–34.

²⁶ Srov. Z. FIALA, *Přemyslovské Čechy*, s. 205; L. JAN, *Václav II.: Král na stříbrném trůnu*, s. 526; *Cronica Aule regie*, s. XXII.

²⁷ Srov. reprezentativní svazek *Dějiny Univerzity Karlovy*, kde je rok 1294 uváděn jako jasný fakt. Michal SVATOŠ, *Obecné učení (1347/48–1419)*, in: Michal Svatoš (ed.), *Dějiny Univerzity Karlovy, I, 1347/48–1622*, Praha 1995, s. 33.

²⁸ Např. K. Charvátová správně poukázala, že pokud bychom se měli držet vročení podle kontextu děje kroniky, jednalo by se spíše o rok 1296 či 1297. K. CHARVÁTOVÁ, *Václav II.*, s. 187.

českých zemí přelomu 13. a 14. století. Přesto je však nepravděpodobné, že by odpor české šlechty byl jedinou překážkou, která zhatila plány přemyslovského krále. Na dílo Václava II. navázal jeho vnuk – Karel IV.²⁹ Ten však pro úspěšnou fundaci obecného učení v Praze potřeboval zejména dobré mezinárodní kontakty – v Karlově případě s francouzským královským dvorem a s avignonským papežstvím. Jakkoliv by tedy mohl myslet Václav II. svůj úmysl vážně, pravděpodobně by k jeho realizaci stejně nemohlo dojít. Těžištěm jednání Václava II. s papežstvím a prestižními zahraničními dvory obecně byly totiž polské záležitosti, ke kterým upínal svou pozornost. Případná jednání, která by předcházela založení univerzity, by byla komplikovaná i v případě, že by založení obecného učení bylo královým hlavním záměrem, což však rozhodně nebylo.³⁰ Další otázkou, kterou odborná literatura hodnotící snahu Václava II. dosud spíše opomíjela, zůstává, zda bylo městské prostředí v Praze vůbec připraveno na vznik univerzity.³¹ Ačkoliv česká šlechta nepochybně patřila k odpůrcům případné univerzitní fundace, realističtější obraz neúspěchu Václava II. více vystihuje kombinace několika faktorů, které celému podniku nepřály.³² Odpor české šlechty by tak představoval pouze jeden (byť důležitý) prvek, který neumožňoval realizaci Václavova úmyslu, a to vedle dalších skutečností, z nichž nejzávažnější se jeví nepřipravenost přemyslovské zahraniční diplomacie.³³ Nutno ovšem podotknout, že chybí důkazy i pro jinou Václavovu podporu pražského školství. Král sice spolu s biskupem Tobiášem založil klášter augustiniánů poustevníků u sv. Tomáše na Menším Městě pražském (1285), nicméně jakákoli podpora směřovaná pražské kapitule nebo biskupovi samotnému pro katedrální školu není patrná. Prameny zachycují bez výjimky pouze náhradu dřívějších škod.³⁴

Přejímání zprávy o Václavově úmyslu jako holého faktu, jak bývá v odborné literatuře zpravidla prezentováno, je tedy problematické. Jak bylo řečeno, hlavní obtíží pro

²⁹ K otázce ideových vzorů Karla IV. z řad jeho přemyslovských předků viz Zdeněk KALISTA, *Karel IV.: Jeho duchovní tvář*, Praha 1971; Ferdinand SEIBT, *Karel IV.: Císař v Evropě (1346–1378)*, Praha 1999. Nutno dodat, že F. Seibt viděl přemyslovských vzorů pro Karlovo státnické dílo hned několik, srov. např. tamtéž, s. 51–57. Krátce se k tomu vyjádřila též Eva DOLEŽALOVÁ, *Přemyslovská tradice v lucemburské době*, in: Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička (edd.), *Přemyslovci. Budování českého státu*, Praha 2009, s. 536–537.

³⁰ K zahraniční politice Václava II. viz Robert ANTONÍN, *Zahraníční politika krále Václava II. v letech 1283–1300*, Brno 2009.

³¹ Přitom již pouhým porovnáním údajů odborné literatury vykazují pražská města za Karla IV. na první pohled značný kvalitativní posun od doby Václava II., a to v sociální struktuře, městské autonomii, správním vývoji či v míře zapojení do mezinárodního obchodu. Tento posun byl nepochybně spojen s nástupem nové dynastie, která dodala do systému novou dynamiku. Skutečnosti, které plynou z těsného vztahu mezi městem a univerzitou, shrnuje se zvláštním zřetelem k českým zemím Michal SVATOŠ, *Město a univerzita ve středověku*, Documenta Pragensia XI, Škola a město. Sborník příspěvků z konference „Škola a město“, konané ve dnech 5.–6. října 1992, Praha 1994, s. 40–42. Tyto postřehy jen dále potvrzují mínění P. Morawa, který přikládal lucemburské dynastii první význam při založení první univerzity na říšském území. Srov. Peter MORAW, *Prag. Die älteste Universität in Mitteleuropa*, in: Peter Moraw, *Gesammelte Beiträge zur deutschen und europäischen Universitätsgeschichte. Strukturen – Personen – Entwicklungen*, Leiden – Boston 2008, s. 79–100.

³² Alespoň v poznámce je třeba též zmínit i případný odpor pražských měšťanů – Pražané se těžko vyrovnávali s existencí univerzity i za Karla IV., a odpor z jejich strany lze tudíž předpokládat i o půl století dříve. Viz např. Ivan HLAVÁČEK, *Jeden dokument k vztahu univerzity a pražských měst v druhé polovině 14. století*, AUC-HUCP 2/1, 1961, s. 89–92; M. SVATOŠ, *Hospodářské zázemí pražské univerzity*, zde zejm. s. 25–26, 34, který dokonce upozorňuje, že odpor měšťanů k nově založené univerzitě je obecným evropským fenoménem ve středověku.

³³ Panovnícké univerzitní fundace ve 13. stol. navíc (jako v případě univerzity v Neapoli) mohly být přímo ve službách panovníka a státu. Místní církve v nich tedy nemusela mít zákonitě ústřední postavení. Výstižně viz zejm. Jacques VERGER, *Grundlagen*, in: Walter Rüegg (Hrsg.), *Geschichte der Universität in Europa, I, Mittelalter*, München 1993, s. 58–65; Paolo NARDI, *Die Hochschulträger*, in: tamtéž, s. 87–99. K neapolské univerzitě srov. případně též česky Olaf B. RADER, *Fridrich II.: Sicilán na císařském trůně*, Praha 2016, s. 93–95.

³⁴ David TROJAN, *Tobiáš z Benešova. Biskup – Hospodář – Politik*, Praha 2023, s. 107–119.

porozumění době Václava II. se jeví jednostrannost pohledu, který vyplývá z absence významnějšího narativního pramenu, jenž by korigoval údaje *Zbraslavské kroniky*. Při posuzování *Zbraslavské kroniky* je proto třeba postupovat obezřetně. Místo prostého podávání údajů v ní obsažených je třeba snažit se porozumět sdělení pramene v kontextu doby jeho sepsání a postihnout, s jakým záměrem se autoři obracejí ke svému publiku. Autoři *Zbraslavské kroniky* neměli v úmyslu podat historicky přesný životopis Václavovy vlády; šlo jim o hagiografizující oslavu panovníka, který se zasloužil o fundaci Zbraslavského kláštera. Potenciálními čtenáři jejich díla měli být jednotlivci z úzké skupiny vzdělaných duchovních. Jim měl být Václav II. prezentován jako zářný podporovatel vzdělanosti a církve. Text kroniky vyprávějící o zbožném králi, jehož bohužel úsilí hatili zástupci šlechty, musel být velmi blízký s názory čtenářů z řad českého duchovenstva počátku 14. století a těžko u nich mohl vyvolat jinou než souhlasnou odezvu.³⁵ Líčení o zbožném úmyslu krále založit v Praze obecné učení tak vůbec nemusí být založeno na realitě. Mohlo jít o součást vykreslení obrazu ideálního panovníka a jako takové by zapadalo do kontextu možné snahy cisterciáckých kronikářů zahájit panovníkův kanonizační proces.³⁶ Jako mnohem důležitější než faktická stránka narativu o úsilí Václava II. se jeví závoj paměti,³⁷ který kolem tohoto přemyslovského krále utkali zbraslavští kronikáři. Právě na tento třípytí háv Václava II. mohl navázat jeho vnuk Karel IV.

Závěr

Lze tedy konstatovat, že současná odborná literatura věnující se vládě Václava II. si je plně vědoma interpretačních potíží při přebírání informací ze *Zbraslavské kroniky* a při hodnocení králových záměrů. Tento interpretační posun však zatím nevzala plně na vědomí literatura pojednávající o dějinách Univerzity Karlovy, v jejímž narativu je již od dob

³⁵ Možným hagiografizujícím tendencím *Zbraslavské kroniky* se věnoval především Josef ŽEMLIČKA, „Král jako ubohý hříšník svých poklesků litoval v pláči“. Václav II., *Zbraslav a svatý Ludvík*, in: Martin Nodl – Petr Sommer (edd.), *Verba in imaginibus. Františku Šmahelovi k 70. narozeninám*, Praha 2004, s. 193–210. Nejnověji ke konfliktním situacím v kontextu vztahu šlechty a církve v českých zemích na počátku 14. stol. viz Josef ŽEMLIČKA, *Návrat českých pánů k pohanství? Ke zprávě Františka Pražského o křivdách na farním kléru*, in: Martin Nodl – František Šmahel (edd.), *Pohané a křesťané: Christianizace českých zemí ve středověku*, Praha 2019, s. 33–43.

³⁶ K obrazu ideálního panovníka v kontextu zpráv *Zbraslavské kroniky* o Václavu II. srov. zejména R. ANTONÍN, *Obraz ideálního panovníka*, s. 197–215; TÝŽ, *Ideál panovnické moci v narativních pramenech českého středověku*, in: Dana Dvořáčková-Malá – Jan Zelenka (edd.), *Dvory a rezidence ve středověku, II, Skladba a kultura dvorské společnosti*, Praha 2008, s. 401–416; TÝŽ, *Ideální panovník českého středověku. Kulturně-historická skica z dějin středověkého myšlení*, Praha 2013, zde např. s. 321–333, 340–345. Kromě toho kronikářův důraz na panovníkovu snahu založit v Praze *studium generale* může odpovídat i dobovým myšlenkovým trendům druhé poloviny 13. století – viz např. teze a představy Alexandra von Roes, který učení o dvou mocích (mysleno *regnum a sacerdotium*) doplnil též o *studium*. S tím se pojí i nový panovnický ideál založený na triádě *regnum – sacerdotium – studium*, ve kterém panovník měl nově ztělesňovat též vědecké poznání. Viz Herbert GRÜNDMANN, *Sacerdotium – Regnum – Studium. Zur Wertung der Wissenschaft im 13. Jahrhundert*, Archiv für Kulturgeschichte 34, 1952, s. 5–21. Otázkou zůstává, proč Petr Žitavský svalil vinu za Václavův neúspěch se založením univerzity právě na šlechtu – v obecné rovině představovala šlechta pro cisterciáckého autora jistě samozřejmého viníka, pro spolehlivější závěry by však bylo zapotřebí souhrnně zpracovat postoj Petra Žitavského ke šlechtě, resp. podrobit literární analýze způsob, jak využívá šlechtu ve svých narativech.

³⁷ V přístupu k historické paměti zůstává inspirativní Johannes FRIED, *Der Schleier der Erinnerung. Grundzüge einer historischen Memorik*, München 2012.

Tomkových až do současnosti obsažena snaha Václava II. o založení univerzity. Tento výklad je do jisté míry legitimní, neboť na obraz Václava II. zprostředkovaný *Zbraslavskou kronikou* navázal vědomě již sám Karel IV. Odmítnout je však třeba jak udávání letopočtu pro Václavův zbožný záměr, tak přebírání problematického tvrzení Petra Žitavského, že za neúspěchem při pokusu o založení univerzity stála česká šlechta. Jedna hypotéza, nabízející alternativní výklad zprávy *Zbraslavské kroniky* o úmyslu krále Václava II., by se snad dala shrnout do sdělení, že pokud by Václav II. opravdu chtěl založit v Praze obecné učení, hlavní překážkou by rozhodně nepředstavovala česká šlechta, nýbrž absence úzkých kontaktů na papežství a vidina komplikovaných diplomatických jednání, která by bylo sotva možné realizovat v kontextu nákladné politiky směřující k zahraniční expanzi (zvláště když papežství sledovalo tyto rozpínavé počiny Přemyslovců poměrně nevraživě), případně též i hospodářská nepřipravenost Prahy na tento projekt a odpor pražských měšťanů. Nabízí se však i další řešení. Pro své současníky měla daná pasáž vykreslovat Václava II. jakožto ideál křesťanského panovníka – moudrého vládce. V tomto kontextu nelze vyloučit, že zpráva *Zbraslavské kroniky* byla pouhou fabulací bez „historického jádra“ v tom smyslu, že by se Václav II. opravdu pokoušel založit v Praze obecné učení.

MARTIN ŠENK

Wenzel II. und *studium generale* in Prag

ZUSAMMENFASSUNG

Die Studie befasst sich mit dem Bericht der *Königsaler Chronik* hinsichtlich der Absicht Wenzels II., in Prag Allgemeine Studien einzuführen, und weist vor allem darauf hin, dass der Bericht der *Königsaler Chronik* von einzelnen Forschern lediglich dazu benutzt wurde, um die von ihnen aufgestellte These zur Zeit Wenzels II. zu erhärten, eine selbstständige Untersuchung ist ihm jedoch nie zuteil geworden. Während sich die gegenwärtige Forschung durchaus der Schwierigkeit bewusst ist, das Königsaler Narrativ unkritisch zu übernehmen, ist diese Einsicht für die Problematik des Königsaler Berichts von der Gründung Allgemeiner Studien bislang noch nicht geltend gemacht worden. Vorliegende Studie hat gezeigt, dass die mögliche Absicht Wenzels II. auf kein Datum mit Sicherheit zu beziehen ist und dass die Datierung dieses Ereignisses auf das Jahr 1294 nur ein tradierter Irrtum ist. Als Haupthindernis für eine erfolgreiche Universitätsgründung in Prag erwies sich nicht der Widerstand des einheimischen Adels, sondern das Fehlen enger Kontakte zum Papst, die Befürchtung komplizierter und aufwendiger diplomatischer Verhandlungen, eventuell auch der Umstand, dass Prag auf dieses Projekt wirtschaftlich nicht vorbereitet war. Zugleich hat die Studie gezeigt, dass der Bericht Peters von Zittau über Wenzels Absicht überhaupt nicht so glaubwürdig sein muss, wie die bisherige Forschung annahm. Das Bestreben Wenzels II., in Prag Allgemeine Studien zu gründen, muss somit überhaupt keinen „historischen Kern“ haben, sondern es kann sich hierbei lediglich um eine künstliche literarische Stilisierung des idealen Herrschers handeln.

Deutsche Übersetzung: Wolf B. Oerter

Mgr. et Mgr. Martin Šenk
Ústav světových dějin FF UK
<https://cuni.academia.edu/Martin%C5%A0enk>
<https://orcid.org/0000-0002-7568-0990>
martin.senk1@seznam.cz

BAROKNÍ „SVĚTOVÁ KRONIKA“ ANDREASE AUGUSTINA FIEDLERA JAKO MÁLO ZNÁMÝ KULTURNĚHISTORICKÝ PRAMEN

JIŘÍ WOLF

THE BAROQUE ‘WORLD CHRONICLE’ OF ANDREAS AUGUSTIN FIEDLER AS A LITTLE-KNOWN SOURCE FOR THE HISTORY OF CULTURE

In this contribution, the seldom investigated manuscript by a Chomutov burgess Andreas Augustin Fiedler († 1690) is placed in the context of Central European historiography. Subsequently, I outline the spatiotemporal coordinates of his chronicle and examine some of patchy and inconsistent information regarding places and times in the manuscript. In this connection, there emerge the following questions: Which events in the world’s history did Fiedler find especially interesting? What areas were surveyed by spiritual vision of the small-town chronicler? How did Fiedler view the space of the night sky full of premonitions, *praesagia*? How did the Fiedler’s imagination handle the phenomena that were, in his view, harbingers of future events, such as comets and other celestial signs or ‘monstrous’ children?

Keywords: Andreas Augustin Fiedler († 1690) – historiography – chronicle

DOI: 10.14712/23365730.2024.32

V kodikologické sbírce Muzea města Duchcova se dochoval rukopisný svazek, který má zřejmě i v dobovém středoevropském kontextu jen málo paralel.¹ Tento převážně německy a ve výrazně menší míře latinsky psaný manuskript nese barokně košatý název: *Kuertze Beschreibung der Vornembsten Geschichten so sich a Mundo Condito Biess auff Jezige Zeit Hien unndt hehr zuegetragen haben...*² Svazek má rozměry 30 × 18 cm a zahrnuje

¹ K české raně novověké produkci souhrnně Marie TOŠNEROVÁ, *Kroniky českých měst z předbělohorského období, úvod do studia městského kronikářství v Čechách v letech 1526–1620*, Praha 2010. V této jinak vynikající práci je ovšem poměrně málo akcentována německojazyčná kronikářská produkce, k tomu srov. Jan KILIÁN, *Německy psaná měšťanská historiografie českého severu a severozápadu za třicetileté války*, Documenta Pragensia 37, 2018, s. 439–455; TÝZ (ed.), *Paměti krupského měšťana Michela Stüelera z let 1629–1649*, Teplice – Dolní Břežany 2013, předmluva. Dále Marie TOŠNEROVÁ – Miroslava KVĚTOVÁ, *Paměť měst. Narativní prameny k dějinám Prahy, Českých Budějovic a Litoměřic do roku 1800*, Praha 2019. Ke středoevropskému historiografickému kontextu srov. např. Henryk BARYCZ, *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. Studia nad historiografią w. XVI–XVIII*, Wrocław – Warszawa 1981; Anna CORETH, *Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit (1620–1740)*, Wien 1950; Stefan BENZ, *Zwischen Tradition und Kritik. Katholische Geschichtsschreibung im barocken Heiligen Römischen Reich*, Husum 2003; Helmut BRAUER, *Stadtchronistik und städtische Gesellschaft. Über die Widerspiegelung sozialer Strukturen in der obersächsisch-lausitzischen Stadtchronistik der frühen Neuzeit*, Leipzig 2009.

² Edici tohoto mimořádného pramene připravujeme od roku 2019 s germanistkou PhDr. Janou Maroszkovou, Ph.D.

333 folií v dobové pevné pergamenové vazbě. Obsahem jsou skutečně světové dějiny od „stvoření světa“ až po rok 1679, který je logicky také letopočtem *ante quem non* dokončení spisu. Hned v úvodu je třeba říci, že jde o „světovou historii“ viděnou očima barokního obyvatele provinčního podkrušnohorského města.³ Autorem rukopisu je chomutovský měšťan Andreas Augustin Fiedler, narozený v roce 1631 zřejmě přímo v Chomutově, který se tamtéž v roce 1652 oženil s Dorotou, dcerou mosteckého měšťana Jakoba Otha, s níž měl osm dětí. Mezi léty 1662–1688 byl Andreas Augustin Fiedler členem chomutovské městské rady a zároveň působil jako městský písař. Zemřel v roce 1690 v Chomutově.⁴

„Světová kronika“ chomutovského měšťana Andrease Augustina Fiedlera zaujímá ve středoevropském historiografickém kontextu 17. století zvláštní postavení. Eminentní zájem o různá *curiosa* typu nebeských znamení nebo nestvůrných dětí stává jejího tvůrce po bok autorům pišícími na druhé, saské straně Krušných hor, jako byl Johannes Praetorius (1630–1680)⁵ nebo Christian Lehmann (1611–1688).⁶ Svým silným akcentováním válečných událostí na tureckém bojišti zase občas poněkud připomene polského historiografa Wespazjana Kochowského (1633–1700), v jehož kronikách válečné bouře hrály vždy významnou roli.⁷ V pasážích zaměřených na dějiny města Chomutova se opět blíží některým spisům Jana Floriana Hammerschmidta (1652–1735), věnovaným dějinám jednotlivých měst.⁸ Od všech zmíněných děl se však svou celkovou koncepcí zároveň výrazně liší. Ani další probírka středovýchodoevropského literárního prostoru nenabízí (alespoň podle mých současných znalostí) žádnou analogii. Fiedlerova kronika jako by svým pojetím oscillovala mezi kronikou městskou a světovou. Dějiny Českého království v ní nehrají takovou roli, jakou by bylo možno očekávat. Tato skutečnost proto nedovoluje srovnávat Fiedlerovu knihu s některými výtvary středoevropského dějepisceví pojednávajícími monograficky o historii nějakého většího územního celku, jaké představuje u nás např. dílo Bohuslava Balbína (1621–1688)⁹ a nebo, sáheme-li na samý severní okraj středovýchodní Evro-

³ Muzeum města Duchcova, sbírka rukopisů, R4, označení „barokní“ je užíváno v celém textu pouze ve významu chronologickém (druhá polovina 17. století a první polovina 18. století).

⁴ Petr RAK – Jiří WOLF, *Andreas Augustin Fiedler (barokní historik z Chomutova)*, *Porta Bohemica* 4, 2007, s. 146–160; Jiří WOLF, *Chomutov v letech 1630–1679 v kronice Andrease Augustina Fiedlera*, in: Petr Rak (ed.), *Comotovia 2007, Chomutov 2008*, s. 106–141.

⁵ Johannes PRAETORIUS, *Anthropodemus plutonicus, das ist eine neue Weltbeschreibung von allerley wunderbahren Menschen*, Magdeburg 1666. K jeho životu a dílu například Helmut WAIBLER, *Johannes Praetorius (1630–1680). Ein Barockautor und seine Werke*, *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 20, 1979, s. 951–1152.

⁶ Christian LEHMANN, *Historischer Schauplatz derer natürlichen Merkwürdigkeiten in dem Meißnischen Ober-*Ertzgebirge**, Leipzig 1699. K jeho dílu srov. stále inspirativní Fritz ROTH, *Der Aberglaube im Erzgebirge nach den Schriften Christian Lehmanns*, Schwarzenberg 1932.

⁷ Julian KRZYŻANOWSKI – Adam KERSTEN (edd.), *Wespazjan Kochowski. Lata potopu: 1655–1657*, Warszawa 1966, základní informace k jeho osobě podali už Alexandr Nikolajevič PYPIN – Vladimír Danilovič SPASOVIČ, *Historie slovanských literatur*, II, Praha 1882, s. 70–72.

⁸ Státní okresní archiv České Budějovice, fond: Sběrka rukopisů, D 105, kronika Jana Floriana HAMMERSCHMIDTA, *Gloria regiae liberaeque montanae orbis Boemo-Budvicensis*. K jeho osobě Jaroslav KADLEC, *Jan Florian Hammerschmidt*, Časopis Společnosti přátel starožitností českých 61, 1953, s. 94–104; nověji Jiří MIKULEC, *Jan Florian Hammerschmidt, klatovský student, který nezapomněl na město svého mládí*, in: *Miscellanea nejen balbínovská. Barokní jezuitské Klatovy 2018, 2019 – sborník příspěvků, Klatovy 2020*, s. 81–92.

⁹ Bohuslaus BALBINUS, *Epitome historica rerum bohemicarum...*, Pragae 1677. K Balbínově osobě naposledy sborník příspěvků k čtyřístému výročí jeho narození: Kateřina BOBKOVÁ-VALENTOVÁ – Jiří M. HAVLÍK – Karel VITÁK (edd.), *O krásu České země, vlastence náš!*, Klatovy 2021; elektronické vydání: <http://www.knih-kt.cz/download/BB400_v1_202112.pdf> (8. 10. 2024).

py do oblasti Pobaltí, kronika Thomase Hiärna (1638–1678).¹⁰ Ovšem nejenom historie království, které obýval, ale ani dějiny celé Evropy ve Fiedlerově opusu nejsou natolik akcentovány, aby se byť jen vzdáleně dalo jeho dílo srovnat například se spisem Pawła Piaseckého (1571–1645) *Chronica gestorum in Europa singularium*.¹¹ Celková koncepce Fiedlerova rukopisu ukazuje, že se jednalo v 17. století v podstatě o již anachronické navázání na starší tradici „univerzálních kronik“ středověkých, které jen výjimečně přežívají do raného novověku jako v případě Johanna Cariona (1499–1537)¹² nebo Marcina Bielského (1495–1575).¹³ Středověké tradici se ostatně Fiedler blíží i svým pojetím času a prostoru.¹⁴

Fiedlerovo pojetí času i prostoru je nespojité, slátané. Pokud jde o čas, snaží se sice autor o základní chronologicky sousledné vymezení událostí, ale ve skutečnosti v jeho textu koexistují různé způsoby vnímání času. Nachází se tu čas biblický vedle antického, (ovidiovské) členění na *saeculum aureum, argenteum, aeneum, ferreum*,¹⁵ idiografické slovní líčení událostí vedle graficky pojatého Kristova rodokmenu,¹⁶ chronologie vedená od stvoření světa a pak od Kristova narození. Pozoruhodná z hlediska možnosti nahlédnout do barokní mentality je disproporčnost údajů kroniky v jednotlivých letech. Rok Kristova ukřížování je pro tehdejšího člověka *sub specie aeternitatis* předimenzovaný oproti často jednovětým zprávám z jiných let. Jedná se o časovou perspektivu podobnou prostorovým představám dávných malířů, v jejichž výtvořech byla velikost postav závislá na významu, který byl té které osobě přisuzován, a kde např. světci nabývali ve srovnání s lidskými hříšníky obřích rozměrů.¹⁷ Za podobně disproporční, ale z hlediska tehdejšího hluboce věřícího katolíka naprosto oprávněné, lze pokládat vytvoření osy pro starší světové dějiny založené na stereotypně opakovaných údajích o papežích (době jejich nástupu do úřadu a smrti),¹⁸ na něž jsou jen tu a tam přivěšovány další události. Tato skutečnost však může souviset a nejspíše i souvisí s tím, že se Fiedlerovi dostal do rukou nějaký spis věnovaný dějinám papežů, který mu umožnil vyplnit bílá místa v časové posloupnosti.

¹⁰ Karl Eduard NAPIERSKY (ed.), *Thomae Hiärn, Ehst-, Lyf- und Lettlandische Geschichte*, in: Monumenta Livonicae Antiquae, Riga – Dorpat – Leipzig 1835, passim. Thomas Hiärne, ač švédského původu, svou kroniku sepsal německy uprostřed etnicky odlišných Livonců, Lotyšů a Estonců, podobně jako Fiedler psal v německém Chotutově uprostřed etnicky odlišných Čechů. Fiedler proto možná české dějiny nepokládal tak úplně za „své“, což se ukazuje i implicitně apologetickým zdůrazňováním starobylosti německého živlu obecně a v Čechách obzvláště.

¹¹ Josef MACŮREK, *Dějepisectví evropského východu*, Praha 1946, s. 185.

¹² Knihovna cisterciáckého kláštera v Oseku, Mm 8/6, *Chronica durch Magistrum Johann Carion vleissig zusammen gezogen*, Wittenberg 1538.

¹³ J. MACŮREK, *Dějepisectví evropského východu*, s. 183.

¹⁴ Fabian SCHWARZBAUER, *Geschichtszeit. Über Zeitvorstellungen in den Universalchroniken Frutolfs von Michelsberg, Honorius Augustodunensis und Ottos von Freising*, Berlin 2005; Karl Heinrich KRÜGER, *Die Universalchroniken (Typologie des sources du Moyen âge occidental)*, Turnhout 1985; Gerhard WOLF – Norbert H. OTT (Hgg.), *Handbuch Chroniken des Mittelalters*, Berlin – Boston 2016.

¹⁵ Mircea ELIADE, *Le mythe de l'éternel retour*, Paris 1969, s. 133–153.

¹⁶ Místo Kristova rodokmenu – Jišajova stromu a dalších genealogických schémat biblických i jiných v české kultuře středověku a raného novověku nebylo dosud náležitě zkoumáno, přestože rodokmenů a jejich významné role v uvažování lidí dávných dob si z cizích badatelů všiml například belgický medievista Leopold GÉNICOT, *Les généalogies (Typologie des sources du Moyen âge occidental)*, Louvain 1975.

¹⁷ Dmitrij Sergejevič LICHAČOV, *Poetika uměleckého prostoru*, in: *týž*, K pramenům ruského realismu, Praha 1975, s. 207–222. Jeho práce se sice týká jiného kulturního okruhu, ale je stále inspirativní i pro badatele středoevropské.

¹⁸ Dosud se nepodařilo zjistit, z jakého zdroje čerpal A. A. Fiedler údaje o jednotlivých papežích, v úvahu přicházejí mimo jiné: *Martini Poloni Chronicon*, Coloniae Agrippinae 1616; *Calendarium sanctorum & historiarum Andreae Hondorffi*, Franckofurti 1587.

Jde-li o prostor v jeho kronice, lze si Andrease Augustina Fiedlera představit jako střed soustředěných geografických kruhů. Ten nejmenší by logicky měl ve „Weltchronik“ zaujímat úzký region, větší středoevropský prostor, ještě větší pak události ve zbytku Evropy a největší pak dění v celém ostatním světě. Ovšem ve skutečnosti je pořadí kruhů díky optice barokního městského písaře z podkrušnohorského města obrácené. Největší kruh představuje dobře mu známá oblast jím obývaného města Chomutova a jeho nejbližšího okolí, následují české a středoevropské dějiny. Události odehrávající se mimo středoevropskou oblast, které ještě věnuje relativně velkou pozornost, se v jeho perspektivě vzdalují a lze je vidět jen jako nepatrné a mlžné body na Fiedlerově obzoru. V rukopise Andrease Augustina Fiedlera nejsou přirozenými centry dění Jeruzalém nebo Řím, ale je to Chomutov, z nějž se po světě rozhlížel, byť jako věřící katolík nepochybně Jeruzalém i Řím za duchovní centra pokládal. V jeho kronice mají však tato města periferní, nevěrohodný a *sit venia verbo* kulísovitý ráz, který je dán tím, že tato místa sám nikdy nenavštívil. Vztah periferie–centrum je tak ve Fiedlerově spise do jisté míry inverzně obrácen.

Je třeba položit si otázku, jakým způsobem se odráží konkrétní geografický prostor ve Fiedlerově rukopise? Největší počet záznamů je z hlediska míst věnován samotnému Chomutovu (výrazně menší pak okolním městům jako byla Bílina nebo Most). Zde se kronikář projevuje jako typický obyvatel hradbami i představami uzavřeného mikrokosmu barokního města.¹⁹ V případě Chomutova jej zajímá všechno, co se týká městských dějin. Začíná již mytickým letopočtem vzniku města převzatým z Hájka. A právě k tomuto roku 1080 také veršuje: „*In Böhmen die Stadt Commothau / diess Jahr angefangen Ihren Bau / untern fürsten Wratislau.*“ Následuje pojednání *Von dem Nahmen der Stadt Commothau.*²⁰ Díky této pasáži lze alespoň poněkud zrekonstruovat Fiedlerovu četbu. Kromě blíže nespecifikované „Polské kroniky“ (možná *Chronica Polonorum* Macieje z Miechowa) uvádí práce Václava Hájka z Libočan (využíval zřejmě Sandelův překlad z roku 1596), Aenease Sylvia Piccolominiho (1405–1462), Prokopa Lupáče z Hlaváčova (1530–1587) nebo Tomáše Mitiše z Limuz (1523–1591).²¹ Dále se vedle uvedených knih snaží při svých toponomastických úvahách vytěžít také mapy saského kartografa Johanna Crigingera (1521–1571).²² Zápisy o Chomutově zaujímají ve Fiedlerově rukopise velmi významné místo, byla jim však už věnována pozornost jinde.²³

Vedle lokálních dějin města, které obýval, věnuje Fiedler určitou, byť ne příliš výraznou pozornost také české historii, počínaje mytickým příchodem praotce Čecha na horu „Zřip“ v roce 640,²⁴ přes založení Vyšehradu roku 683,²⁵ až po vznik Písku.²⁶ Většinu informací z českého dávnověku evidentně čerpá z Hájkovy kroniky.²⁷ Fiedler však hovoří a píše

¹⁹ Jaroslav MILLER, *Uzavřená společnost a její nepřátelé. Město středovýchodní Evropy 1500–1700*, Praha 2006, passim.

²⁰ Muzeum města Duchcova, sbírka rukopisů, R4, fol. 27r (používám původní Fiedlerovu foliaci).

²¹ Tamtéž, fol. 29r.

²² Tamtéž, fol. 28v.

²³ J. WOLF, *Chomutov v letech 1630–1679*.

²⁴ Muzeum města Duchcova, sbírka rukopisů, R4, fol. 12r.

²⁵ Tamtéž, fol. 13r: „Eo[dem] Anno ist das Schloss uff den Wiescheradt gebauet worden, so Psary genant war.“ *Wenceslai Hagecii Böhmische Chronica*, Prag 1596, fol. 6r, uvádí stejný rok 683.

²⁶ Muzeum města Duchcova, sbírka rukopisů, R4, fol. 15r: „Anno 760 ist die Stadt Bieseck in Böheimb von Berckleuthen fundirt unndt erbauet worden.“ *Wenceslai Hagecii Böhmische Chronica*, Prag 1596, fol. 30r.

²⁷ *Wenceslai Hagecii Böhmische Chronica*, Prag 1596.

německým jazykem, který byl jeho mateřštinou, nelze jej proto úplně srovnávat s patrioty typu Bohuslava Balbína nebo takřka výlučně česky píšícího bosého augustiniána P. Vincentia a S. Guilelmo (1640–1700), ve vztahu k Němcům snad ještě radikálnějšího než byl Balbín.²⁸ Přesto je u Fiedlera snad možné stopovat prvky dobového zemského vlastenectví opřené o náboženskou víru. Chomutovský kronikář jako dobrý katolík (jeden Fiedlerův syn se stává dokonce plským cisterciákem) uctívá zemské patrony a poznamenává si do své kroniky např. události ze života sv. Václava, sv. Ludmily²⁹ a přenesení těla sv. Vojtěcha knížetem Břetislavem.³⁰ V této souvislosti je možno připomenout, jak se ve Fiedlerově kronice odráží jeho příslušnost k německy mluvícímu obyvatelstvu v českých zemích. Jeho tu a tam v kronice probleskující, vesměs však implicitní obhajoba „starobylého německého jazyka a národa“ dosahuje občas kuriozních, ale ani v jazykové české literární produkci barokního období ne zcela neznámých podob. Podle Fiedlera totiž například nad Varonem zvítězili přímo Němci a nikoliv nějaké germánské kmeny.³¹ Nesmírně zajímavé a do jisté míry překvapující je také to, že Fiedler do své kroniky zaznamenává Němcům nepřátelské pořekadlo, které se objevuje mj. u Frozína i Balbína, uvádí jej v české „*Všudy lidi, všudy lidi, v Chomutově Němci*“, německé „*Überall Leuthe, zu Chomuthau Teutzsche*“ i latinské verzi „*Ubique Populi, Commotouii Teutones*“, cítí potřebu se k němu apologeticky vyjádřit a napsat o tom, jak zdejší obyvatelé díky tomu, že zůstali věrni „německé víře“ (tj. ve Fiedlerově pojetí katolictví), získali Boží požehnání.³²

Kromě dějů Českého království zahrnuje Fiedlerovo pojetí světových dějin zejména události z Uher, Polska nebo německých zemí. V jeho kronice se již ve starších (středověkých) pasážích nachází celá řada informací vztahujících se k dějinám Uher. Pozornost věnuje soustavně volbám a korunovacím uherských panovníků. Namátkou lze zmínit např. v roce 1384 zvolení Karla II. z Anjou nebo v roce 1387 Zikmunda Lucemburského.³³ Oblíbeným tématem jsou rovněž boje Uhrů s Turky. V roce 1395 popisuje velkou bitvu uherského krále Zikmunda s tureckým vojskem a uvádí počty padlých – 20 000 křesťanů a 60 000 Turků.³⁴ K roku 1439 píše, že Turci „podruhé vpadli“ do Uher.³⁵ K létu 1440 zaznamenává volbu Vladislava uherským králem.³⁶ K roku 1444 píše, že tentýž panovník Vladislav s 30 000 křesťanskými bojovníky nalezl smrt v bitvě u „Picoli“. Hned za touto událostí je Fiedlerem zaznamenána roku 1445 (recte 1444) volba krále Ladislava Pohrobka uherským králem.³⁷ Občas k těmto stereotypním údajům připojuje kronikář nějakou zajímavost. Když zemřel Mathias Hunyady, uhynuli prý ve stejný den také jeho lvi chovaní

²⁸ K jeho dosud málo prozkoumané osobě srov. J. WOLF, *P. Vincentius a S. Guilelmo*, Listy filologické 126/1–2, 2003, s. 88–94; Kateřina BOBKOVÁ-VALENTOVÁ – Jarmila HLAVÁČKOVÁ (edd.), *Historiam scribere – řádová historiografie raného novověku*, II, Praha–Olomouc 2018, s. 702–703. Přesné datum úmrtí P. Vincentia zjistila a doplnila i některé další prosopografické údaje ve své pěkné studii Martina JERÁNKOVÁ, *Erbovní galerie jako prostředek reprezentace raně novověké šlechty*, Studie o rukopisech 36, 2005–2006, s. 144–145.

²⁹ Muzeum města Duchcova, sbírka rukopisů, R4, fol. 20r.

³⁰ Tamtéž, fol. 24v.

³¹ Tamtéž, fol. 2r.

³² Tamtéž, fol. 28r.

³³ Tamtéž, fol. 42r.

³⁴ Tamtéž, fol. 42v.

³⁵ Tamtéž, fol. 49r.

³⁶ Tamtéž, fol. 49v.

³⁷ Tamtéž, fol. 50r.

v Budě.³⁸ K roku 1501 píše Fiedler o „uherské rebelii“ a o tom, jak ji císař Maxmilián potlačil poté, co oblehl a v krátkosti dobyl Bratislavu (Prešpurk).³⁹ K roku 1623 zmiňuje, že „*Bethlen Gabor rebellirt*“.⁴⁰ Velká pozornost včetně detailního popisu popravы rebelů je věnována Nadásdyho povstání.⁴¹

Z polomytických počátků polských dějin zase uvádí Fiedler, jak v roce 842 sežraly myši za živa polského knížete Popiela i s manželkou a dětmi,⁴² nebo to, jak údajně v roce 965 přijali Poláci s knížetem Mečislavem katolickou víru.⁴³ Kromě anekdotických příhod o tom, která v roce 1461 porodila jedna žena nedaleko od Krakova 36 dětí najednou,⁴⁴ pak poměrně soustavně (obdobně jako v případě Uher) sleduje politické události v Polsku, např. jenom korunovaci polského krále Michała Tomasze Wiśniowieckého v roce 1669 věnuje více jak osm stran.⁴⁵

Na rozdíl od dějin středovýchodní Evropy přicházejí u Fiedlera poměrně zkrátka západoevropské země. Jen občas se objevují v jeho rukopise události z anglických dějin, když zaznamenává, jak 23. března 1534 vznikla anglikánská církev ve Velké Británii⁴⁶ nebo jak byla dne 29. února 1588 (recte 8. února 1587) sřata skotská královna Marie Stuartovna.⁴⁷

Ještě méně pozornosti je věnováno Francii, kde se připomíná zavraždění krále Jindřicha III. v roce 1591 (recte 1589).⁴⁸ O něco málo častější jsou naproti tomu překvapivě zápisy o Dánsku nebo Portugalsku. V prvním případě Fiedler uvádí založení univerzity v Kodani⁴⁹ nebo k roku 1555, jak dne 16. března sestoupil ve stejném městě z nebes oheň.⁵⁰ Všimá si také toho, jak byl zastřelen v roce 1633 dánský princ Ulrik, administrátor schwerinského biskupství,⁵¹ nebo jak dne 28. února 1648 zemřel král Christian IV. Dánský.⁵² Pokud jde o Portugalsko, je uveden protižidovský pogrom v Lisabonu dne 19. dubna 1566, při němž bylo zabito 1930 pokřtěných Židů.⁵³ Všimá si také smrti portugalských panovníků Sebastiana Portugalského v bitvě roku 1578⁵⁴ nebo krále Jindřicha o dva roky později.⁵⁵ V dalších částech Evropy zase zajímají Fiedlera morové epidemie. Popisuje např. mor v Benátkách, při kterém prý zemřelo 30 000 lidí,⁵⁶ nebo morovou ránu v Brabantsku roku 1489.⁵⁷

³⁸ Tamtéž, fol. 72r.

³⁹ Tamtéž, fol. 77v.

⁴⁰ Tamtéž, fol. 167v.

⁴¹ Tamtéž, fol. 300v–305r.

⁴² Tamtéž, fol. 16v.

⁴³ Tamtéž, fol. 21r.

⁴⁴ Tamtéž, fol. 57v.

⁴⁵ Tamtéž, fol. 295v–299v.

⁴⁶ Tamtéž, fol. 95v.

⁴⁷ Tamtéž, fol. 130r.

⁴⁸ Tamtéž, fol. 131v.

⁴⁹ Tamtéž, fol. 67r.

⁵⁰ Tamtéž, fol. 116v.

⁵¹ Tamtéž, fol. 178v.

⁵² Tamtéž, fol. 206v.

⁵³ Tamtéž, fol. 114v.

⁵⁴ Tamtéž, fol. 123v.

⁵⁵ Tamtéž, fol. 125r.

⁵⁶ Tamtéž, fol. 66r.

⁵⁷ Tamtéž, fol. 71v.

Nejméně informací pochází ve Fiedlerově kronice ze zámořských oblastí.⁵⁸ Lakonické zprávy o obrácení jakéhosi afrického království na křesťanství⁵⁹ nebo o tom, že údajně v roce 1550 dobyli Turci Afriku,⁶⁰ lze doplnit obdobně kusými a zmatenými údaji o Novém světě. K roku 1496 (!) píše, že šlechtic z janovské krajiny Christophus Columbus objevil Západní Indii neboli Ameriku,⁶¹ aby pak o několik let později poznamenal, že ji objevil „Amerigo Vespacio“ roku 1507.⁶² Zaznamenává také, že dne 13. prosince 1500 začala být šířena křesťanská víra v Novém světě.⁶³

Už ambice Andree Augustina Fiedlera zachytit ve své kronice zemský prostor v celku ukazuje, že vnímal sám sebe jako vzdělance, jehož obzor překračuje úzký, lokální rámeček. Nepřekvapí proto, že v jeho rukopise je poměrně značná pozornost věnována centřům tehdejší učenosti. Ve Fiedlerově knize tak lze nalézt relativně četné, byť velmi strohé údaje o zakládání univerzit, na jejichž základě lze vytvořit jakousi „univerzitní topografii“, která ve Fiedlerových představách zahrnovala zejména germanofonní prostor. Kromě již zmíněné univerzity v Kodani,⁶⁴ jejíž počátek klade do roku 1480 (recte 1479), zmiňuje též založení pražské univerzity k roku 1348,⁶⁵ univerzity v Greifswaldu k roku 1457 (recte 1456),⁶⁶ v Basileji k roku 1460,⁶⁷ Ingolstadtu roku 1472⁶⁸ a v Tübingen roku 1477.⁶⁹

Až dosud se údaje o Fiedlerově kronice dotýkaly prostoru, který je i z dnešního hlediska vnímán jako reálný. Jde o prostor známý z děl dávných kartografů, kde se sice tu a tam nachází nepřesný obrys hor nebo pobřeží, ale který se snaží postihnout ve zmenšeném měřítku skutečnosti vnímané i dnes jako opravdové. Nyní je třeba opustit svět barokních map a přesunout se do oblasti, která sice v 17. století nacházela své ztvárnění v globech hvězdné oblohy i v astrolabiích, ale i tam byla obklopena aurou neskutečného, nadzemského. Jde o málo zmapovaný prostor barokní imaginace, prostor, který přecházel v symboly očekávaného, ještě neuskutečného, a ty se stávaly průzorem do budoucího času.

Samostatnou kapitolu ve Fiedlerově pojmání prostoru představuje vesmír, reprezentovaný nebeskou klenbou, na níž člověk dávných dob hledal odpovědi na některá svá tázání, často spjatá s časem a konkrétně s budoucností, které se obával. Už když popisuje novozákonní události, zmiňuje Fiedler velké zatmění slunce v roce 6.⁷⁰ Častější jsou však záznamy o tom, že na nebi bylo možno spatřit buď několik sluncí (nejčastěji tři), např. v Erfurtu v roce 1520, nebo najednou slunce, měsíc a duhu jako v lednu 1520, kdy bylo vše zmíněné

⁵⁸ Knihovna cisterciáckého kláštera v Oseku, Kk 7/9 *General-chronicen / Das ist Warhaffte eigentliche und kurtze Beschreibung vieler namhaffter und zum theil biss daher unbekannter Landschafften*, Franckfurt am Mayn 1576, obsahuje relativně přesné údaje o vzdálených zemích, např. portugalská Goa v Indii, stejně tak o Mozambiku (Monzambiquy), což je v markantním nepoměru ke kusým a velice nepřesným informacím o afrických a asijských dějinách v kronice Andree Augustina Fiedlera.

⁵⁹ Muzeum města Duchcova, sbírka rukopisů, R4, fol. 79v.

⁶⁰ Tamtéž, fol. 105v.

⁶¹ Tamtéž, fol. 75r.

⁶² Tamtéž, fol. 80v.

⁶³ Tamtéž, fol. 77r.

⁶⁴ Tamtéž, fol. 67r.

⁶⁵ Tamtéž, fol. 40v.

⁶⁶ Tamtéž, fol. 55v.

⁶⁷ Tamtéž, fol. 57r.

⁶⁸ Tamtéž, fol. 63r.

⁶⁹ Tamtéž, fol. 65v.

⁷⁰ Tamtéž, fol. 1v.

vidět ve Vídni nad chrámem sv. Štěpána, krátce potom následoval v celých Rakousích děsivý mor.⁷¹ V poledne dne 7. března 1491 byla nad Prahou vidět tři slunce.⁷² Někdy jsou zmíněná nebeská znamení provázena dalšími nadpřirozenými úkazy. Například roku 1622 byla na mnoha místech vidět tři slunce a také na bucích krvavé krůpěje.⁷³ Krvavé kapky se však mohly objevovat samy jako součást přízračného deště. Pod nadpisem *miraculum* Andreas Augustin Fiedler píše, že v Pomořanech přšela roku 1557 krev, a to kapky velké jako pěst, které měly navíc lidské obličejce.⁷⁴ Za *praesagium sui generis* je možno pokládat také krvavý déšť dne 28. března 1586 v Jičíně, tři roky potom podle Fiedlera město do základů vyhořelo.⁷⁵

Jak již bylo výše řečeno, Fiedlerovu obzvláštní pozornost poutaly boje s Turky v Uhrách. A také zde se ukazuje jako typické dítě své doby, které hledí k nebi, aby z něj vyčetlo *praesagia* věcí budoucích. Ke dni 3. srpna 1664 si totiž poznamenal, že byl okolo jedenácté hodiny noční v uherské Papě na nebi vidět kříž a půlměsíc. Toto spatřily mnohé bdící i ze spánku probuzené osoby duchovní i světské. Bylo vidět, jak se kříž s půlměsícem od jedenácti až do půlnoci vzájemně potýkaly a půlměsíc se snažil nabýt vrchu nad křížem. Nakonec se však poloviční luna musela podvolit kříži, který nad ní stanul (jak to ukazuje Fiedlerem připojená kresba). Poznamenává ještě, že kříž byl celý bílý a zářivý. Toto bylo podle Fiedlera od všech pokládáno za dobré znamení.⁷⁶

Naopak zdaleka nejhorší pověst z nebeských *praesagii* měly, nejen v očích Fiedlerových, komety. K roku 1618 veršuje Fiedler a naznačuje, co vše předpovídá kometa: válku, nepokoje, krveprolití, velkou bídu mezi lidmi a smrt krále či velkých pánů. Zmíněnou charakteristiku komet provází údaj o tom, že v říjnu téhož roku prolétla strašlivá kometa všemi nebeskými znameními a byla vidět po celé Evropě.⁷⁷ Informace o kometách lze pokládat za topoi (nejen) Fiedlerovy kroniky, uvádí např. tu z roku 1476⁷⁸ nebo v roce 1527 (11. srpna) rovněž po celé Evropě viděnou kometu, která měla dokonce tvar lidské ruky s mečem.⁷⁹ Mezi méně obvyklá nebeská znamení patří obří orlice, kterou prý bylo vidět roku 1537 v Itálii.⁸⁰

Nebyla to však jen vzdálená a nimbem zbožného uctívání ozářená obloha, která varovala před budoucími událostmi, mohl to být i její sémiotický protiklad. Jednalo se o podivné, někdy snad groteskní, ale často děsivé až infernální tělesné hříčky přírody, jejichž recepce v západoevropské oblasti ukazují např. práce Michaela Hagnera, v literární sféře pak studie Mathieu Bruneta nebo Héléne Merlinové.⁸¹ Je ovšem nutno brát v potaz další

⁷¹ Tamtéž, fol. 88r.

⁷² Tamtéž, fol. 72v.

⁷³ Tamtéž, fol. 166r.

⁷⁴ Tamtéž, fol. 109r.

⁷⁵ Tamtéž, fol. 129r.

⁷⁶ Tamtéž, fol. 243r.

⁷⁷ Tamtéž, fol. 154r.

⁷⁸ Tamtéž, fol. 65r.

⁷⁹ Tamtéž, fol. 92r.

⁸⁰ Tamtéž, fol. 97r.

⁸¹ Michael HAGNER (Hg.), *Der falsche Körper. Beiträge zu einer Geschichte der Monstrositäten*, Göttingen 1995; TÝŽ, *Monstrositäten in gelehrten Räumen*, in: Petra Lutz – Thomas Macho – Gisela Staupe – Heike Zirden (Hgg.), *Der (Im-)Perfekte Mensch, Metamorphosen von Normalität und Abweichung*, Köln 2003, s. 43–61; Mathieu BRUNET, *L'appel du monstrueux. Pensées et poétiques du désordre en France au XVIIIe siècle*, Louvain 2008, nebo Héléne MERLIN, *Où est le monstre? Remarques sur l'esthétique de l'âge classique*, *Revue des Sciences humaines* 188, 1982, s.179–193.

literárně-ikonografický zdroj zájmu o nestvůry, ten naznačil pro starší období evropských kulturních dějin ve své proslulé práci Jurgis Baltrusaitis.⁸² V evropské i české raně novověké kronikářské produkci má také zájem o zrůdy takřka topický charakter.⁸³ V rámci znamení, která pomáhala předvídat budoucnost ve Fiedlerově kronice, je třeba obrátit pozornost právě k různým monstrům.⁸⁴ Ta mohou být vnímána jakožto důsledek Božího hněvu, jako v případě Fiedlerem zaznamenaného příběhu rychtáře Hanse Grinskeho, jenž kouřil a dělal jiné „hlouposti po panském způsobu“ a Bůh jej potrestal tak, že jeho žena porodila zrůdu.⁸⁵ Do stejné kategorie fiedlerovských oblud patří krutý panský úředník proměněný Božím rozhodnutím v psa, jemuž však zůstala lidská hlava.⁸⁶ Jako morálně indiferentní je zmíněn případ jakéhosi francouzského uhlíře, kterému v roce 1591 vyrostl na hlavě beraní roh hnědé barvy.⁸⁷ Na druhé straně mohou být i tato zřůdná stvoření chápána jako nejasné předzvěsti budoucích událostí, jejich smysl ovšem bývá často znám jen Stvořiteli. K roku 1653 Andreas Augustin Fiedler píše, že manželka jednoho skláře z Litvy porodila děvče, které mělo dvě hlavy, čtyři ruce, čtyři nohy, dva zadky a jeden pupek.⁸⁸ Tato pasáž je v marginální poznámce označena jako „*Wundtergeburth*“. Další odstavec, tentokrát k roku 1667, je nadepsán jako *Wunderkind*. Fiedler píše, že dne 12. února zmiňovaného roku se narodilo v Lichtenheinu u Jeny dítě s černými vlasy, červeným obličejem a velkým masitým límcem, žilo pouze hodinu. To, že Fiedler stejně jako většina jeho současníků nevnímal tyto teratologické anomálie pouze jako hříčku přírody, dokládá závěrečná věta, v níž explicitně vyjadřuje přesvědčení, že význam zrodu tohoto zvláštního stvoření a to, co ohlašuje pro budoucnost, je znám jen Bohu.⁸⁹ Následující záznam se týká roku 1669, tehdy, dne 12. ledna, ve Schwabachu, dvě míle od Norimberka, porodila žena Adama Hunemana dítě, které přišlo na svět jako zmetek a bylo o hodinu později Adamem Gosingerem nesené ke křtu, a dostalo proto jméno Adam. Z čela visely tomuto nestvůrnému dítěti dvě velké koule z masa, které sahaly až k bokům, nemělo nos, ale jen dvě malé nosní dírky, levé oko bylo větší a pravé, menší, vyhlíželo jako kravské oko.⁹⁰ Lepší pochopení významu, který mohl přikládat Fiedler a jeho současníci monstrózním tvorům, umožňuje nahlédnutí do spisu saského kronikáře Christiana Lehmana *Historischer Schauplatz*,⁹¹ kde se nachází hned několik kapitol o zrůdách – první pojednává o monstrózní divoké zvěři a vychází

⁸² Jurgis BALTRUSAITIS, *Fantastický středověk*, Praha 2008, s. 9.

⁸³ Marek BYDŽOVSKÝ Z FLORENTINA, *Svět za tři českých králů*, ed. Jaroslav KOLÁR, Praha 1987, passim.

⁸⁴ Monstrum definuje podle Jeana Céarda Ambroise Paré následujícím způsobem: „sont choses qui apparaissent contre le cours de nature, comme un enfant qui naît avec un seul bras, un autre avec deux têtes, et autres membres“. Jean CÉARD, *L'énigme des monstres. Aperçus sur l'histoire culturelle et scientifique de la monstruosité*, Imaginaire & Inconscient 13, 2004/1, s. 17–26.

⁸⁵ Muzeum města Duchcova, sbírka rukopisů, R4, fol. 264r.

⁸⁶ Tamtéž, fol. 307r.

⁸⁷ Tamtéž, fol. 131v.

⁸⁸ Tamtéž, fol. 212v.

⁸⁹ Tamtéž, fol. 276v.

⁹⁰ Tamtéž, fol. 285v, o nestvůrných dětech ve Fiedlerově kronice srov. Jiří WOLF, *Obraz dítěte v měšťanských zápiscích českého baroka mezi andělem a monstrem (Jan Procházka, Jan Malkovský, Andreas Augustin Fiedler)*, in: Božena Popiolek – Agnieszka Chłosta-Sikorska – Marcin Gadocha (edd.), *W kręgu rodziny epok dawnnych – dziesięćstwo*, Warszawa 2014, s. 385–396. V západoevropských literárních souvislostech srov. např. výše citovaný M. HAGNER, *Monstrositäten*, s. 43–61. Obrazem dětí včetně těch monstrózních v raně novověkém Nizozemí se zabýval např. Piotr Oczko, *Makabra i miłość. Holenderskie pośmiertne portrety dzieciece, sekcje oraz preparaty anatomiczne z XVII i XVIII wieku*, in: Božena Popiolek – Agnieszka Chłosta-Sikorska – Mirosław Płonka (edd.), *W kręgu rodziny epok dawnnych – śmierć*, Kraków 2022, s. 31–48.

⁹¹ Christian LEHMANN, *Historischer Schauplatz*.

zejména z loveckých trofejí, které Lehmann viděl na různých saských zámcích,⁹² druhá zmiňuje znetvořený dobytek. V ní uvádí případy zrodu dvouhlavých telat, ale což je z hlediska „teratologické sémiotiky“ zajímavé, také případ narození zrudného telete v roce 1637, které mělo jazyk rozštěpený ve dva, a místní farář to svým farníkům interpretoval jako Boží napomenutí před sváry a rozdvojeností.⁹³ Nejzajímavější z hlediska našeho tématu však je kapitola nazvaná *Von Prodigiosen Warnungszeichen an Neugebohrnen Kindern*, kde jsou různé tělesné anomálie vnímány jako „postilióni“ budoucích událostí.⁹⁴ V časoprostorových souřadnicích barokního člověka tak nacházíme zašifrovanou *per speculum in aenigmate* i budoucnost, která je v dnešním vědeckém paradigmatu ve své konkrétnosti pokládána za nepoznatelnou. Andreas Augustin Fiedler, a stejně tak Christian Lehmann, podobně jako větší evropské duchové v dlouhé tradici táhnoucí se od Boethia až po Leibnize věřili, že budoucí události jsou Bohu zřejmé a také je může prostřednictvím snu, nebeských úkazů nebo monstrózních bytostí člověku oznámit.

Ve Fiedlerově kronice, která představuje nadregionálně významný kulturněhistorický pramen, se tak lze setkat se světem, který byt' v jakési obrácené prostorové perspektivě odráží reálné události, o nichž autor spisu četl v jiných kronikách, v novinových letáčích nebo o nich slyšel. Na druhé straně je tento reálný prostor prolnut kosmem, v němž ani narození dvouhlavého dítěte ani kometa prolétnuvší noční oblohou nejsou náhodným přirozeným jevem, ale smysluplným prostorovým hieroglyfem, jehož rozluštění (člověku často nedostupné) může pomoci odhalit budoucí dění. Úkolem tohoto příspěvku bylo pouze v náznaku upozornit na dosud opomíjené pozoruhodné dílo s nadějí, že se v budoucnu dočká Andreas Augustin Fiedler a jeho opus odborného zájmu, který by si nepochybně zasloužil.⁹⁵

JÍŘÍ WOLF

Die barocke „Weltchronik“ des Andreas Augustin Fiedler als wenig bekannte kulturgeschichtliche Quelle

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel gibt zunächst grundlegende Informationen über die Handschrift der „Weltchronik“ von Komotau/Chomutov, die 1679 abgeschlossen wurde, und über ihren Autor Andreas Augustin Fiedler (1631–1690). Anschließend wird der tschechische und mitteleuropäische Kontext beschrieben, in den die Chronik eingeordnet werden kann. Kern des Artikels ist der Versuch, die räumlichen und zeitlichen Koordinaten dieses außergewöhnlichen historiografischen Werkes aufzuzeigen. Eine gewisse Aufmerksamkeit wird dem Umstand gewidmet, dass der Raum in der Handschrift in etwas deformierter Form wiedergegeben ist, indem die Provinzstadt, in der Andreas Augustin Fiedler lebte, den Mittelpunkt bildet. Untersucht wird ebenfalls, wie viele Stellen in der Handschrift der Geschichte Mitteleuropas, wie viele den westeuropäischen und wie viele den außereuropäischen Staaten gewidmet sind. Darüber hinaus wird untersucht, was alles an astrologisch-astronomischen Erkenntnissen, die auch den Himmelsraum zu erfassen bemüht sind, in der Chronik Eingang gefunden hat. Von

⁹² Tamtéz, s. 608 a dále.

⁹³ Tamtéz, s. 668.

⁹⁴ Tamtéz, s. 722.

⁹⁵ Za mimořádnou pomoc při přípravě tohoto článku vděčím Ing. Petru Fišerovi, Mgr. Petru Vágnerovi a Ing. Michalu Kolenatému.

der Imagination, die bei Fiedler der Nachthimmel weckte, wird zur Imagination der Zeit übergegangen und dazu, wie sich in den Himmelserscheinungen oder in monströsen Kindern nach barocken Vorstellungen die Zukunft widerspiegeln sollte.

Deutsche Übersetzung: Wolf B. Oerter

PhDr. Jiří Wolf

Muzeum města Duchcova a Regionální muzeum v Teplicích
wolf@muzeumduchcov.cz

ANATOMICKÉ ILUSTRACE SPISU LEONARDA FERDINANDA MEISNERA Z LÖWENBERKU

MARIE VYMAZALOVÁ

ANATOMICAL ILLUSTRATIONS IN THE MANUSCRIPT OF LEONARD FERDINAND MEISNER VON LÖWENBERG

This contribution is dedicated to a set of anatomical drawings preserved in the manuscript of Leonard Ferdinand Meisner from 1690. Meisner's work was based on the lectures by a Prague physician and university teacher Joannes Antonio Cassinis de Bugella. The anatomical drawings are analysed in the context of other surviving drawings in Czech collections. The context of their origin, sources of inspiration, and artistic qualities are also dealt. The drawings were not created as records of dissections performed during university lectures; rather, they served as a supplementary teaching material accompanying a tractate on anatomy. They are the work of several hands, and their quality varies.

Keywords: Leonard Ferdinand Meisner – Joannes Antonio Cassinis de Bugella – anatomical drawing – anatomy – lectures on anatomy – Andrea Vesalius

DOI: 10.14712/23365730.2024.33

Anatomická kresba, tedy kresba, která je určitým konkrétním způsobem spojena se zkoumáním lidského těla, a to jeho vnitřních i vnějších částí, byla v historii nedílnou součástí vývoje lékařského poznání a anatomie. Svého „zlatého věku“ dosáhla v období 15.–17. století,¹ kdy se stala na jedné straně neoddelitelnou součástí lékařského bádání a rozvoje tohoto univerzitního odvětví (pomáhala zaznamenávat zjištěné informace při novodobých pitvách, stala se potřebnou součástí univerzitní výuky ve smyslu vědecké ilustrace), na straně druhé umožňovala výtvarný rozvoj mnoha umělců, kteří se veřejných anatomických hodin zúčastňovali a přímo na místě studovali lidské tělo a kresebně jej zaznamenávali. Mezi uměleckým a učeneckým prostředím tak na krátký čas vznikla symbióza, která obě dvě strany této spolupráce velmi obohacovala a posouvala dál.² V zahraničí je tedy anatomická kresba

¹ Počátek tohoto časového období vychází z faktu, že se již v 15. století začíná objevovat propojení mezi uměleckým výzkumem a uměleckou tvorbou. Například již italský sochař Donatello (1386–1466) na jednom z reliéfů bronzového oltáře v kostele sv. Antonína v Padově znázornil legendický zázrak tohoto světce se srdcem lakomce tak, že scéna velmi nápadně připomíná pitvu, viz Bernard SCHULTZ, *Art and Anatomy in Renaissance Italy*, Michigan 1985, s. 47–48. Naopak na přelomu 17. a 18. století se anatomické zkoumání čím dál tím více zaměřuje na detailnější výzkum a umělci upřednostňují řešení jiných otázek. Nikdy však samozřejmě spolupráce, především v oblasti vědecké ilustrace, mezi těmito obory nevyumizí.

² Jednou z lokalit, kde ke spolupráci docházelo ve skutku velké míře, bylo například univerzitní prostředí italské Boloni nebo Padovy. Výběrově přehledové studie k tématu anatomické kresby: Giuseppe OLMÍ – Fulvio

velmi běžným námětem umělecké tvorby a je jí věnována obsáhlá odborná literatura. V českém prostředí k tak silnému propojení těchto oborů nedošlo a zachovaných anatomických kreseb je velmi málo.³ Cílem tohoto článku je popsání nejucelenějšího doposud známého souboru anatomické kresby, který vznikl na našem území, a to anatomických ilustrací spisu Leonarda Ferdinanda Meisnera z Löwenberku. Kresby a jejich okolnosti vzniku budou také pojednány v kontextu dalších u nás zachovaných kreseb.⁴

Z prostředí českých sbírek byla doposud v širším povědomí známa především kresba ženského ústrojí z manuskriptu Matouše Philomata Dačického *O vyvýšení a vysokém důstojenství lidského pokolení*.⁵ (obr. 1) Tuto kresbu, která je provedena velmi zkušenou rukou, je však možné propojit s vyobrazením vnitřního ústrojí ženy z Vesaliovy *Fabricae*.⁶ U Dačického je pouze navíc zobrazen i vnitřek dělohy s lidským plodem. V Dačického manuskriptu lze ale nalézt i několik dalších anatomických kreseb, například znázornění vývoje plodu v děloze (obr. 2).⁷ Jak zmiňuje již Č. Zibrť,⁸ mnohé tyto kresby vznikly na základě německých tisků, především dle prací Walthera Hermanna Ryffa⁹ a Eustacha Rösslina.¹⁰

Doposud nepovšimnuté anatomické kresby, mnohem většího rozsahu a rozmanitějšího obsahu než u Dačického, se nacházejí v lékařském manuskriptu z Knihovny Královské kanonie premonstrátů na Strahově *Anatomia compendiata in collegio medico Universitatis*

SIMONI et al., *Rappresentare il Corpo. Arte e Anatomia da Leonardo all' Illuminismo*, Bologna 2006; Andrea CARLINO – Roberto Paolo CIARDI – Annamaria Petrioli TOFANI, *La bella anatomia. Il disegno del corpo fra arte e scienza nel Rinascimento*, Milano 2009; Andrea CARLINO (ed.), *L'anatomia tra arte e medicina. Lo studio del corpo nel tardo Rinascimento*, Milano 2010; Giuseppe OLMI – Claudia PANCINO (edd.), *Anatome. Sezione, scomposizione, raffigurazione del corpo dell' Età Moderna*, Bologna 2012; Marinella PIGOZZI (ed.), *Remo Scotti. Arte e scienza nel disegno chirurgico*, Bologna 2014. K tomu výběrově práce věnující se spolupráci konkrétních umělců s lékaři: Alessandro NOVA – Domenico LAURENZA (edd.), *Leonardo da Vinci's anatomical world. Language, context and «disegno»*, Venezia 2011; Domenico LAURENZA, *Leonardo. L'anatomia*, Firenze 2009; Caroline S. HILLARD, *Michelangelo and Realdo Colombo. A dialog on Art and Anatomy*, in: Barbara Deimling, *Italian Art, Society and Politics. A Festschrift in honor of Rab Hatfield*, presented by his students on the occasion of his seventieth birthday, Florence 2007, s. 163–177.

³ Lze předpokládat, že míra (ne)spolupráce mezi anatomií a umělcem byla logicky dána dobou. V 16. století se lékařská fakulta potýkala se zásadními existenčními problémy. Samotný obor anatomie se pomalu ustanovoval až v druhé polovině 17. století (Bohdana DIVIŠOVÁ, *Adam Zalužanský ze Zalužan. Řeč pro anatomii a obnovu veškerého lékařského studia ve slavném Království českém*, in: Miloš GRIM – Ondřej NAŇKA – Karel ČERNÝ (edd.), *Anatomie od Vesaliova po současnost 1514–2014*, Praha 2014, s. 44–55, zde s. 44–45; Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Anatomie a histologie na pražských lékařských fakultách od poloviny 17. století do roku 1945*, in: M. GRIM – O. NAŇKA – K. ČERNÝ (edd.), *Anatomie od Vesaliova*, s. 76–87, zde s. 77.

⁴ Za nejrozsáhlejší soubor soudobých anatomických vyobrazení spojených s českým prostředím lze považovat nejstarší českou anatomickou učebnici Šebestiána Kristiána ŽEIDLERA, *Somatotomia andropologica* z roku 1686. Zde se však nejedná o kresby, ale rytiny.

⁵ Matouš PHILOMATES DAČICKÝ, *O vyvýšení a vysokém důstojenství lidského pokolení*, 1574, s. 603. Knihovna Národního muzea, sign. III F 14. Ke kresbě zejména Magdaléna CHUMCHALOVÁ, *Vědecká anatomie v renesanci. Anatomické ilustrace 4*, *Živa* 54/4, 2006, s. 189–192, zde s. 192; Karel ČERNÝ, *Raná vyobrazení anatomické pitvy v Čechách*, in: M. GRIM – O. NAŇKA – K. ČERNÝ (edd.), *Anatomie od Vesaliova*, s. 61–73, zde s. 64–65; Miloš GRIM, *Historie pražské anatomické ilustrace*, in: M. GRIM – O. NAŇKA – K. ČERNÝ (edd.), *Anatomie od Vesaliova*, s. 107–116, zde s. 107–108.

⁶ Andreas VESALIUS, *De humani corporis fabrica libri septem*, Basilej 1543, s. 378.

⁷ M. P. DAČICKÝ, *O vyvýšení*, s. 622–631; Čeněk ZIBRT, *Staročeská tělověda a zdravotvěda*, Praha 1929, s. 53.

⁸ Č. ZIBRT, *Staročeská tělověda*, s. 49, 53, 58.

⁹ Walther Hermann RYFF, *Schwangerer Frawen Rosengarten*, Frankfurt nad Mohanem 1545, polohy plodu na s. 99, 100, 104, 105.

¹⁰ Eucharius RÖSSLIN, *Der swangern Frawen und Hebammen rosgarten* z roku 1513. Například vyobrazení porodní stolice převzaté ze spisu Eucharia Rösslina (nepag.) do Dačického rukopisu (s. 615). Č. Zibrť, *Staročeská tělověda*, s. 49.

Pragensis a L. F. Meisner excerpta z roku 1690.¹¹ Jedná se o ucelený a zredigovaný záznam přednášek profesora lékařství pražské univerzity Jana Antonína Cassinise de Bugelly (1645–1716), který vznikl rukou jeho žáka Leonarda Ferdinanda Meisnera z Löwenberku (1663–1738). Jan Antonín Cassinis de Bugella,¹² člen italské rodiny usazené v Praze, syn Maximiliana Antonia Cassinis, byl významným lékařem působícím v Praze. Narodil se roku 1645 snad v Praze. Svá studia zahájil na pražské univerzitě, na lékařské fakultě byl imatrikulován roku 1669. Studoval taktéž na lékařské fakultě v Sieně. Z lékařských věd získal roku 1673 také doktorát. Vyjma lékařské praxe, kterou vykonával například i ve vlášském špitále, se později věnoval také výuce medicíny na lékařské fakultě v Praze. Nejprve byl mimořádným profesorem anatomie, chirurgie a botaniky, od roku 1691 zastával post řádného profesora lékařské praxe. Opakovaně se stal děkanem lékařské fakulty i rektorem Karlo-Ferdinandovy univerzity.¹³ Zastával také funkci dvorního lékaře. K jeho působení na univerzitě se pojí například přenesení praxe příležitostných pitev doplňujících výuku z nemocnice milosrdných bratří do Karolina, a to roku 1688.¹⁴ Není zachována žádná publikace, kterou by vydal.¹⁵ Ve sbírkách strahovské knihovny je však uložen spis *Chirurgia. De chirurgia scriptores optimi quinque...*, který měl dle podpisu na předešlé Cassinis de Bugella vlastnit.¹⁶ Na jeho významné postavení ukazuje i fakt, že byl členem komise, která roku 1677 ohledávala tělo ctihodné matky Marie Elekty od Ježíše z pražského karmelitánského kláštera.

Jeho přednášky byly zachyceny jeho dvěma studenty, později taktéž profesory pražské lékařské fakulty, Janem Jakubem Gelhausenem (1692–1738)¹⁷ – *Praxis Cassiniana...*¹⁸ a Leonardem Ferdinandem Meisnerem – *Anatomia Compendiata*. Jak uvádí Karel Černý, pravděpodobně se jednalo o běžnou praxi studentů lékařství koncem 17. a v 18. století. Pro

¹¹ *Anatomia compendiata in collegio medico Universitatis Pragensis a L. F. Meisner excerpta*, Pragae 1690 (Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, DD VI 28). Za upozornění na existenci tohoto spisu, který doposud unikál odbornému zájmu, děkuji doc. Karlu Černému. Zcela záměrně se text článku zaměřuje na obrazový doprovod manuskriptu. Zhodnocení obsahu textu přednášek nechávám k dalšímu výzkumu odborníkům na historii lékařství.

¹² Karel KUČERA – Miroslav TRUC (ed.), *Matricula facultatis medicae Universitatis Pragensis 1657–1783*, Praha 1968, s. 7, 30; Heribert STURM – Ferdinand SEIBT – Hans LEMBERG, *Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder, I, A–H*, München 1979, s. 185; Josef ADAMEC – Karel BERÁNEK – Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ (edd.), *Biografický slovník pražské lékařské fakulty, I*, Praha 1988, s. 63–64, 67; Petr SVOBODNÝ, heslo *Cassinis de Bugella Jan Antonín*, <<http://biography.hiu.cas.cz/>> (28. 2. 2024); dále k jeho osobě Karel ČERNÝ, *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha 2014, s. 445.

¹³ Václav Vladivoj Tomek, *Geschichte der Prager Universität: zur Feier der fünfhundertjährigen Gründung derselben*, Prag 1849, s. 364; J. ADAMEC – K. BERÁNEK – L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ (edd.), *Biografický slovník*, s. 63.

¹⁴ J. ADAMEC – K. BERÁNEK – L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ (edd.), *Biografický slovník*, s. 63; Ivana ČORNEJOVÁ (ed.), *Dějiny Univerzity Karlovy, II, 1622–1802*, Praha 1995, s. 188.

¹⁵ K. ČERNÝ, *Mor*, s. 445.

¹⁶ Jean TAGAULT et al., *Chirurgia. De chirurgia scriptores optimi quinque veteres et recentiores, plerique in Germania antehac non editi, nunc primum in unum coniuncti volumen*, Tiguri: per Andream Gessnerum F. et Iacobum Gessnerum fratres, 1555. (Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, CR I 40/1), viz <<https://strahovskyclauster.tritius.cz/>> (28. 2. 2024). Některé studentské práce, které pod jeho vedením vznikaly, jsou taktéž uchovávány ve Strahovské knihovně. K nim viz Franz BIERL, *Die Personalbibliographien der Professoren und Collegiaten der medizinischen Fakultät zu Prag von 1654 bis 1748*, Erlangen 1971, s. 52–58.

¹⁷ Professor lékařské praxe, viz: J. ADAMEC – K. BERÁNEK – L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ (edd.), *Biografický slovník*, s. 67.

¹⁸ Joannes Antonius CASSINIS DE BUGELLA – Johann Jacob GEELHAUSEN, *Praxis Cassiniana in Universitate Carolo-Ferdinandea ab authore ... medicinae auditoribus publice dictata et...*, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, DD VI 20. Rukopis neobsahuje žádné ilustrace.

jejich vlastní studijní potřeby vznikaly záznamy přednášek, které ale nikdy nebyly vydány tiskem.¹⁹ Spis Leonarda Ferdinanda Meisnera z Löwenberku se však od této typické produkce liší, a to právě tím, že je doplněn, na české prostředí výrazně rozsáhlým, obrazovým materiálem.

Leonard Ferdinand Meisner z Löwenberku²⁰ se narodil roku 1663 v Litoměřicích a původně se vyučil lékárníkem, poté vystudoval lékařskou fakultu v Praze, kterou ukončil 11. února 1692. Studoval také v Sieně. Byl domácím lékařem knížete Piccolominiho, se kterým pobýval v Itálii. Na počátku 18. století je však již opět doložen v Praze. Roku 1713 se stává mimořádným profesorem anatomie, chirurgie a botaniky, roku 1717 pak řádným. Byl publikačně velmi činný, vydal okolo dvaceti lékařských traktátů. Ve dvacátých a třicátých letech 18. století se stal opakovaně děkanem lékařské fakulty i rektorem univerzity.²¹

Titulní list sledovaného manuskriptu nás informuje, že se jedná o kompendium přednášek profesora Cassinise de Bugella na lékařské fakultě Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze sepsané Leonardem Ferdinandem Meisnerem.²² Naopak poslední strana nás zpravuje o dokončení rukopisu dne 6. března 1690.²³ Jelikož je toto datum shodné s dobou Meisnerových studijních let, není třeba o této dataci pochybovat.

Meisnerův rukopis je rozdělen na devět knih vztahujících se ke konkrétním anatomickým oblastem (1. *De Infimo Ventre*, 2. *De Medio Ventre*, 3. *De Supremo Ventre Seu Capite*, 4. *De Artubus*, 5. *De Musculis*, 6. *De Arteriis*, 7. *De Venis*, 8. *De Nervis*, 9. *De Ossibus*),²⁴ a ty jsou dále děleny na kapitoly. Kresby průběžně doplňují text, avšak pouze v první a druhé knize, a je jim věnován prostor celé samostatné strany, a to bez jakéhokoli doprovodného textu. (Toto neplatí o poslední kresbě z deváté knihy, která se z celého souboru vymyká.²⁵) Celkem se v rukopisu nachází dvacet tři folií s kresbami, některá folia obsahují až tři kresby. Jedná se jak o celkové pohledy do dutiny břišní s naznačeným okolním tělem, tak o studie konkrétních anatomických detailů. Některé z kreseb jsou oříznuty, či jsou okraje částečně skryty v hřbetu knihy. Snad k tomu došlo v důsledku špatného rozvržení archů nebo pozdějšího oříznutí rukopisu.²⁶ Na některých kresbách je patrná podkresba tužkou. Nejen to dokazuje, že se nejedná o kresby na základě přímé anatomické studie. Kresby byly vyjma dvou výjimek (fol. 66 a 209) přejaty z Vesaliovy knihy *De Humani corporis fabrica Libri septem*.²⁷ Ačkoli kresba folia 66 taktéž obsahuje podkresbu tužkou, musela být přejata z jiného zdroje.²⁸ Kresby lebek z fol. 209 mohly být převzaty z první české učebnice anatomie od Šebestiána Kristiána Zeidlera nazvané *Somatotomia anthropologica*

¹⁹ K. ČERNÝ, *Mor*, s. 445.

²⁰ Heribert STURM – Ferdinand SEIBT – Hans LEMBERG, *Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder*, II, I–M, München 1984, s. 631; Ludmila Hlaváčková – Petr Svobodný, *Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348–1939*, II, Praha 1993, s. 49.

²¹ V. V. TOMEK, *Geschichte der Prager Universität*, s. 364.

²² *Anatomia Compendiata olim In Collegio Medico Universitatis Carolo-Ferdinandae Pragensis a Praenobili ac Excellentissimo Domino Doctore ac Professore Cassinis, studiosae Juventuti Cathedra publice dictata et a Leonardo Ferdinando Meisner Medicinæ Studioso excepta*.

²³ J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 222.

²⁴ Totožné dělení nalezneme například také ve spisu Thomas Bartholin, *Anatomia reformata*, Haag 1651.

²⁵ J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 209.

²⁶ Např. J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 23, 40, 55, 71, 82. I tento fakt ukazuje na to, že se nejednalo o autentický záznam Cassiniovy hodiny, ale o pozdější redigovaný přepis zápisků.

²⁷ Andrea Vesalius, *De Humani corporis fabrica Libri septem*, Basilej, 1543.

²⁸ K běžné praxi přejímání obrazového materiálu z jednotlivých tisků obecně viz např. Daniela Tinková, *Učinit neviditelné viditelným. Od anatomické Venuše k tajemství počátku*, *Opuscula historiae artium* 68/2, 2019,

seu corporis humani fabrica (Praha 1686), viz vyobrazení za stranou 116. Alespoň některé (ne-li všechny vyjma frontispisu) Zeidlerovy ilustrace jsou však převzaty z jiných zdrojů,²⁹ otázka původnosti těchto kreseb tedy zůstává nedořešena.

Dle rukopisu byl manuskript sepsán pouze jedním autorem. Navzdory tomu jsou kresby dílem až čtyř různých rukou. Do první skupiny (ruka A) lze zařadit první tři folia s kresbami.³⁰ Na fol. 23 (obr. 3) je vyobrazeno omentum neboli malá opona. Zároveň je k její kresbě přidán pravostranný a levostranný pohled na žaludek.³¹ Je zde zaznamenána snaha popsat jednotlivé části žaludku, avšak popis zůstal nedokončen. Na foliu 24 jsou vyobrazeny dva detaily střeva. Folio 25 (obr. 4) vyobrazuje lidské torzo s otevřenou dutinou břišní s důrazem na umístění střev, žaludku a jater. Společným znakem této skupiny kreseb, oproti dalším obsaženým v manuskriptu, je stínování kreseb pomocí techniky lavírování, zde konkrétně hnědým inkoustem. U ostatních kreseb se tato technika nevyskytuje. Místy je pro stínování využito i šrafování. Kresby jsou částečně zjednodušeny, díky tomu je jejich výpovědní informační hodnota vcelku vysoká.³² Nejméně informačně jasnou kresbou je torzo se střevy. Samotné torzo je modelováno umělecky poučeně. V perspektivě a podání svalů těla se však autor dopustil několika perspektivních chyb.

Druhá skupina kreseb (ruka B) zaujímá následující tři folia.³³ Fol. 26 (obr. 5) zobrazuje torzo muže s otevřenou dutinou břišní zdůrazňující plexus solaris. Druhá kresba na foliu 39 taktéž zobrazuje torzo s otevřenou dutinou břišní, tentokrát zacílenou na játra, žlučník a tenké střevo. Na třetím foliu 40 jsou vyobrazeny dva detaily, žlučníku a dolní duté žíly. V této skupině kreseb autor již nepoužil techniku lavírování. Pro stínování těl i anatomických detailů použil pouze šrafování. Autor kladl stejný důraz na vykreslení těl i vnitřních pohledů. Otevřená dutina břišní je stínována, stejně jako kůže a střevo. Infomační hodnota anatomických detailů je tedy částečně snížena. U torz těl je jasně patrné, že se autor nedokázal vyrovnat s předlohou a jejím perspektivním natočením. Prsa obou mužských postav jsou nevyvážená, oproti předloze jsou zobrazena zepředu, a jsou ne zcela dobře vymodelována.

Třetí skupina kreseb (ruka C) je nejkvalitnější po stránce umělecké, ale i po stránce edukativní. Autor se dokázal nejlépe vyrovnat s uměleckým ztvárněním lidského těla a zároveň dostatečným zjednodušením detailů, například samotné dutiny lidských torz nejsou nijak stínovány. Díky tomu mají kresby v této skupině největší výpovědní hodnotu předávaných anatomických informací. Skupina obsahuje osm folií, z toho tři kresby torz s otevřenou

s. 256–267, zejm. s. 259 a 261; konkrétně k Vesaliovi viz např. Karel ČERNÝ – Bohdana DIVIŠOVÁ, *Mezi Markem Marci a Löwem z Erlsfeldu. Mýšlení a výuka na pražské lékařské fakultě v době barokní*, Praha 2024.

²⁹ Např. těhotná žena – květina na ilustraci za s. 46, viz D. TINKOVÁ, *Učinit neviditelné viditelným*, s. 257–258.

³⁰ J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiată*, fol. 23 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 358 a 367; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiată*, fol. 24 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 361; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiată*, fol. 25 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 360.

³¹ Za konzultace v oblasti anatomie a vyobrazených částí lidského těla děkuji MUDr. Marii Opatrné, Ph.D., a MUDr. Janu Opatrnému.

³² K významu ilustrací pro anatomické poznání v českém prostředí např. Tereza LIEPOLDOVÁ, *Nekonečně malý svět. Obraz utváření živého, raně novověká věda a mikroskopie*, *Opuscula historiae artium* 69/2, 2020, s. 144–159, k ilustracím zejména s. 148 a 155.

³³ J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiată*, fol. 26 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 363; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiată*, fol. 39 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 365; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiată*, fol. 40 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 365 a 369.

dutinou břišní a osm folií s anatomickými detaily.³⁴ Kresba folia 45 zobrazuje mužské torzo s důrazem na aortu, dolní dutou žílu, játra a obě ledviny. Kresba velmi dobře přenáší původní ilustraci jak vnitřního ústrojí, tak ale také samotného lidského těla. Kůže na hrudi je realisticky vystínována a dodává tak modelu na plastičnosti. Zároveň se však od původní ilustrace kresba odlišuje již zmiňovanou absencí stínování vnitřní dutiny břišní. Díky tomu zvyšuje svůj informační účinek. Folio 46 obsahuje čtyři detaily ledvin, které jsou opět dostatečně zjednodušeny pro větší názornost. Na foliu 47 (obr. 6) je vyobrazeno mužské torzo s důrazem na ledviny a mužské pohlavní ústrojí. Na foliu 48 jsou vyobrazeny tři fáze ledvin. Folia 55 a 56 pojednávají detaily rozmnožovacího ústrojí muže a ledvin. Na foliu 65 (obr. 7) je vyobrazeno torzo ženské postavy s důrazem na ženský pohlavní systém, ledviny a cévní zásobením prsu. Jedná se o stejný motiv, který použil již o sto let dříve pro svůj manuskript Matouš Philomatus Dačický. Poslední kresbou třetí skupiny je kresba na foliu 66, která vyobrazuje mužské pohlavní ústrojí. Tato kresba nemá svou předlohu v ilustracích Vesaliova textu. Z blíže nespecifikované předlohy však převzata byla, jelikož je zde patrná podkresba tužkou.

Poslední skupina (ruka D) je nejrozsáhlejší, zahrnuje devět folií.³⁵ Oproti předchozím je zde kresebný rukopis drobnější a detailnější. Pro stínování je použito šrafování. Umělecky je tato skupina méně kvalitní. Informační stránka ilustrací není vždy na dobré úrovni. Kresba na foliu 71 pojednává průřez pyje. Kresby folií 72 (obr. 8), 75 a 76 zobrazují dělohu, napojení placenty a plodu. Kresby folií 81 (obr. 9) a 82 vyobrazují polopostavy muže s otevřeným hrudníkem. Informační hodnota je velmi nízká, po umělecké stránce jsou kresby povětšinou velmi špatně zvládnuty. Především postava muže na foliu 82 vykazuje velké perspektivní nedostatky. Znázorňuje hrudník s odklopenými žebry, plíce a mezihrudí. Jediné tyto dvě kresby v manuskriptu pojednávají taktéž tvář člověka. Na dvou foliích 89 a 90 (obr. 10) jsou vyobrazeny celkem čtyři kresby srdce, a to v různých průřezech. Poslední kresba se nachází na foliu 209. Jedná se o vyobrazení lebky, seshora a ze strany. Ačkoli Vesaliův spis takováto vyobrazení také obsahuje, autor českých kreseb se těchto předloh nedržel. Jako jediné je toto vyobrazení zasazeno přímo do textu.

Kresby manuskriptu tedy vytvořily minimálně čtyři rozdílné ruce. Autoři na kresbách pracovali postupně, mění se chronologicky s postupem textu. Je pravděpodobné, že nedošlo k vytvoření všech zamýšlených ilustrací. Například folio 158 je zcela prázdné a připravené

³⁴ J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 45 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 370; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 46 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 369; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 47 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 372; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 48 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 371; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 55 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 374; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 56 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 374; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 65 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 378; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 66 – vzor kresby neurčen.

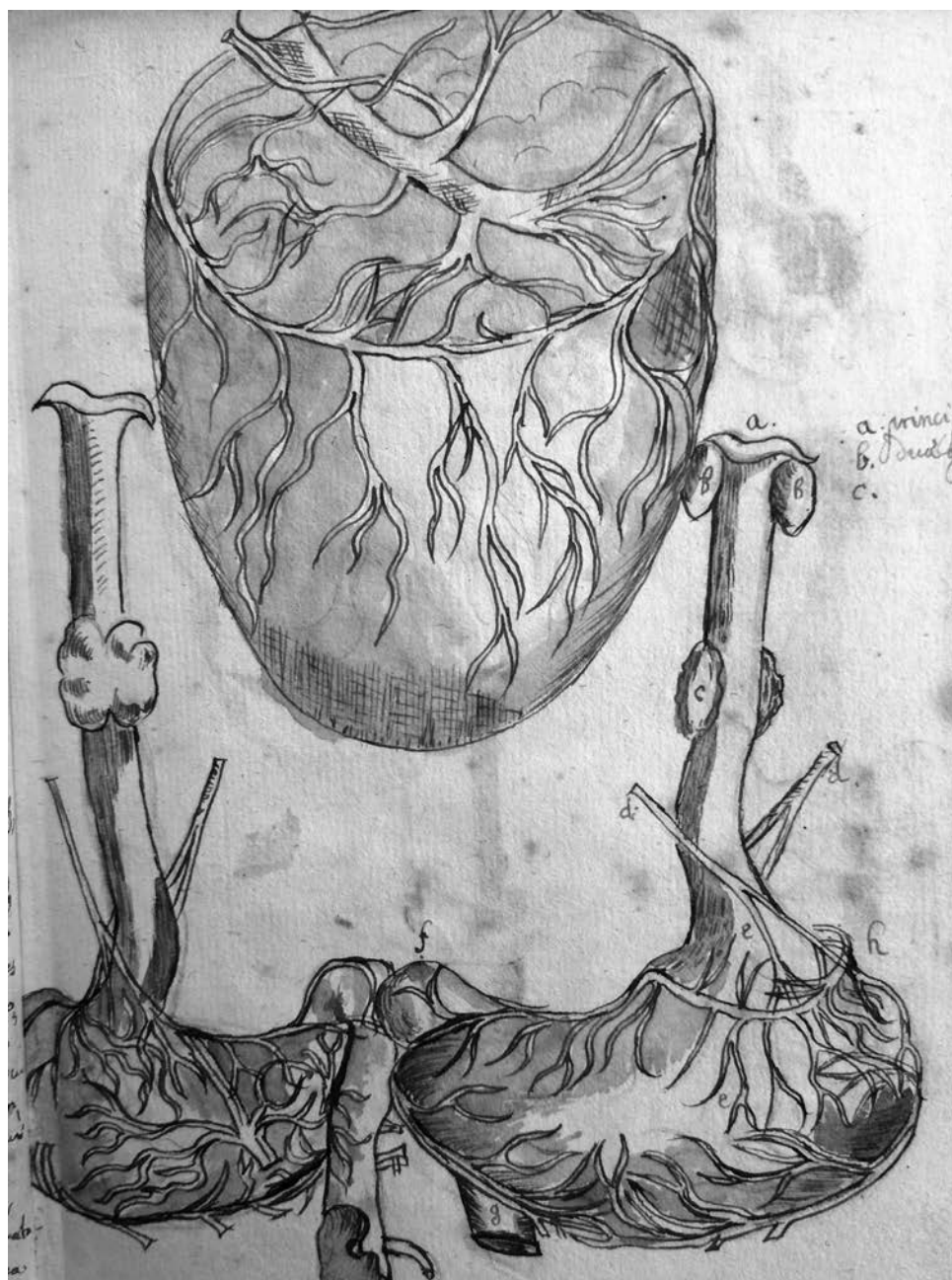
³⁵ J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 71 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 381; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 72, 75, 76 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 382; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 81 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 559; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 82 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 560; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 89 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 561, 562; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 90 – vzor A. VESALIUS, *De Humani corporis*, s. 565, 564; J. A. CASSINIS DE BUGELLA – L. F. MEISNER, *Anatomia compendiata*, fol. 209 – kresba bez vzoru.

k zanesení kresby. Nejvyšší rukou, která se podílela na vytváření ilustrací, je autor označený „ruka C“. Vykazuje největší malířské kvality. Jeho díla mají taktéž největší edukační hodnotu, co se předávaných informací a jejich jasnosti týče. Velmi kvalitní je také „ruka A“. Méně kvalitní, především s ohledem na přenos informací je „ruka B“. Nejmeně kvalitní jsou ilustrace od čtvrtého autora, označené jako „ruka D“.

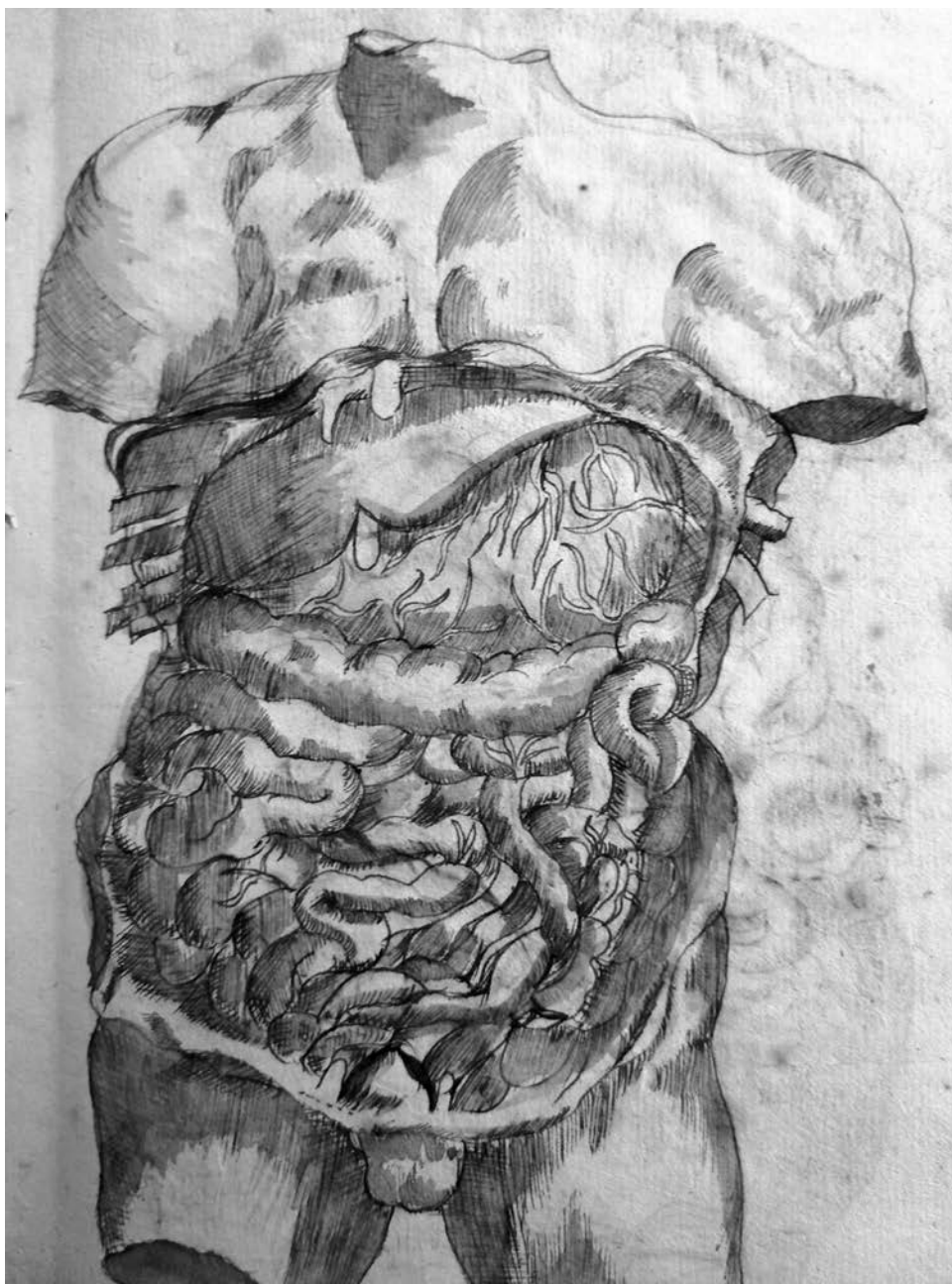
Ačkoli se nejedná o inovativní kresby, neboť jejich původ můžeme hledat především ve Vesaliově spise, manuskript doplněný takovým množstvím kreseb, které dovysvětlují probíranou látku, je pro české prostředí velké unikum. Kresby dokazují, že ačkoli pražské univerzitní prostředí pravděpodobně nedalo vzniknout novým dílům na základě spolupráce učenců-anatomů a umělců, soudobá výuková praxe anatomie a související odborná literatura zde byla známa a používána. A pro lepší pochopení probírané látky byla anatomická vyobrazení využívána.

Grantová podpora

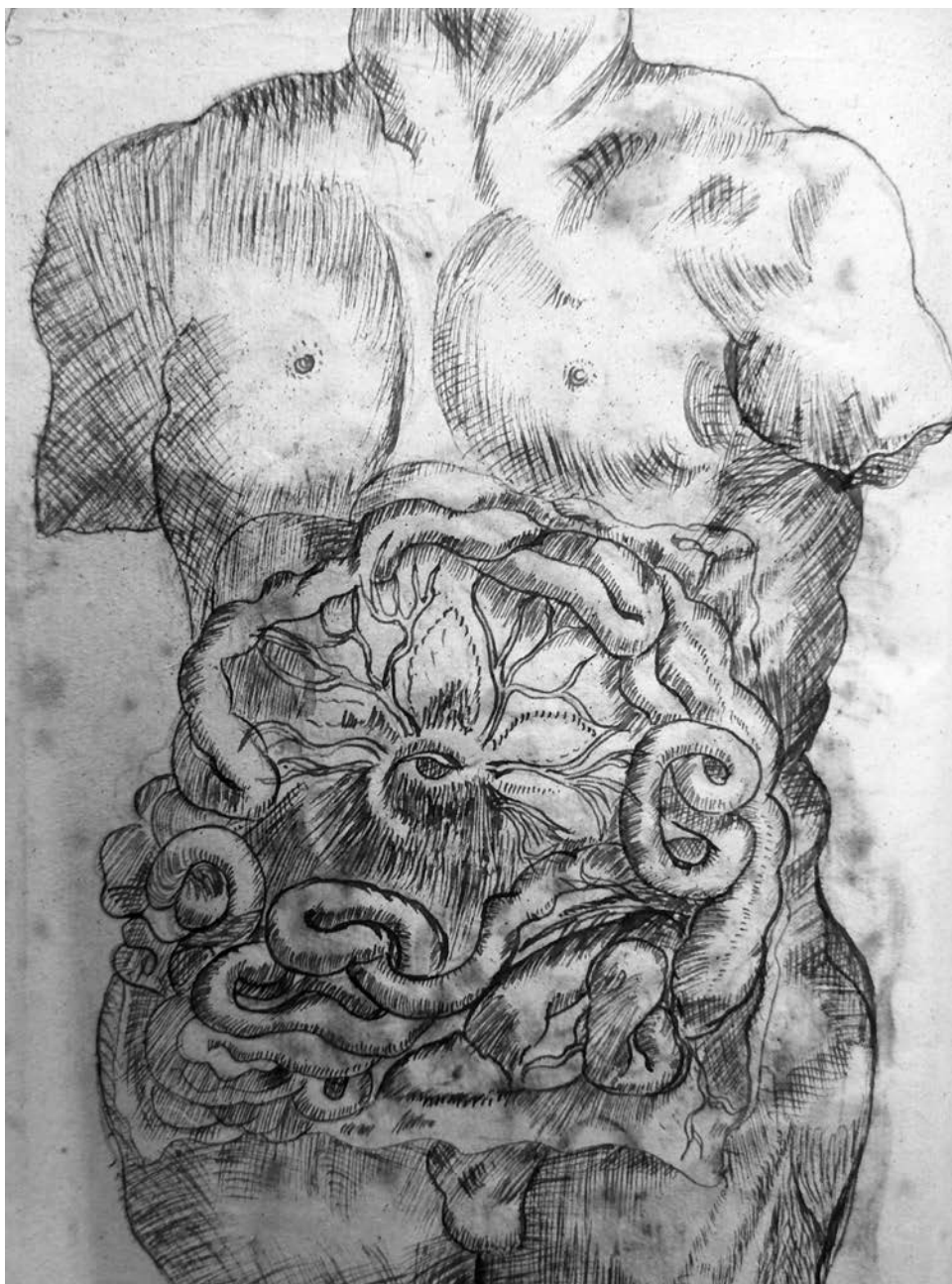
Vznik článku byl podpořen programem PROGRES, nesoutěžním nástrojem institucionální podpory vědy Univerzity Karlovy (za KTF UK). Za poskytnutí obrazového materiálu děkuji knihovně Královské kanonie premonstrátů na Strahově a knihovně Národního muzea.

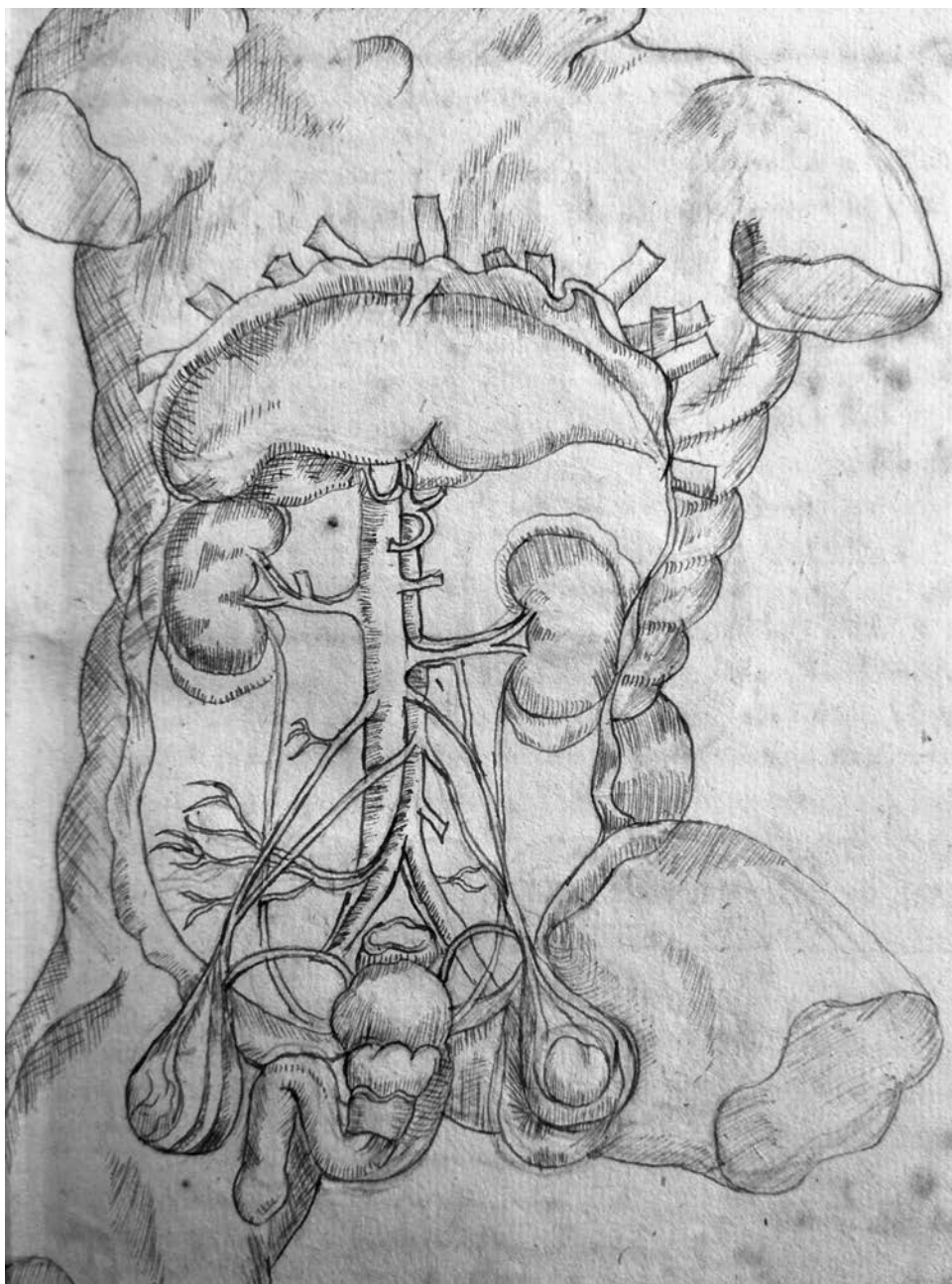
Obr. 3: Joannes Antonius Cassinis de Bugella – Leonard Ferdinand Meisner, *Anatomia compendiata in collegio medico universitatis ... Pragensis ... a Leonardo Ferdinando Meisner ... excepta*, 1690, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, DD VI 28, fol. 23, omentum (malá opona), pravostranný a levostranný pohled na žaludek

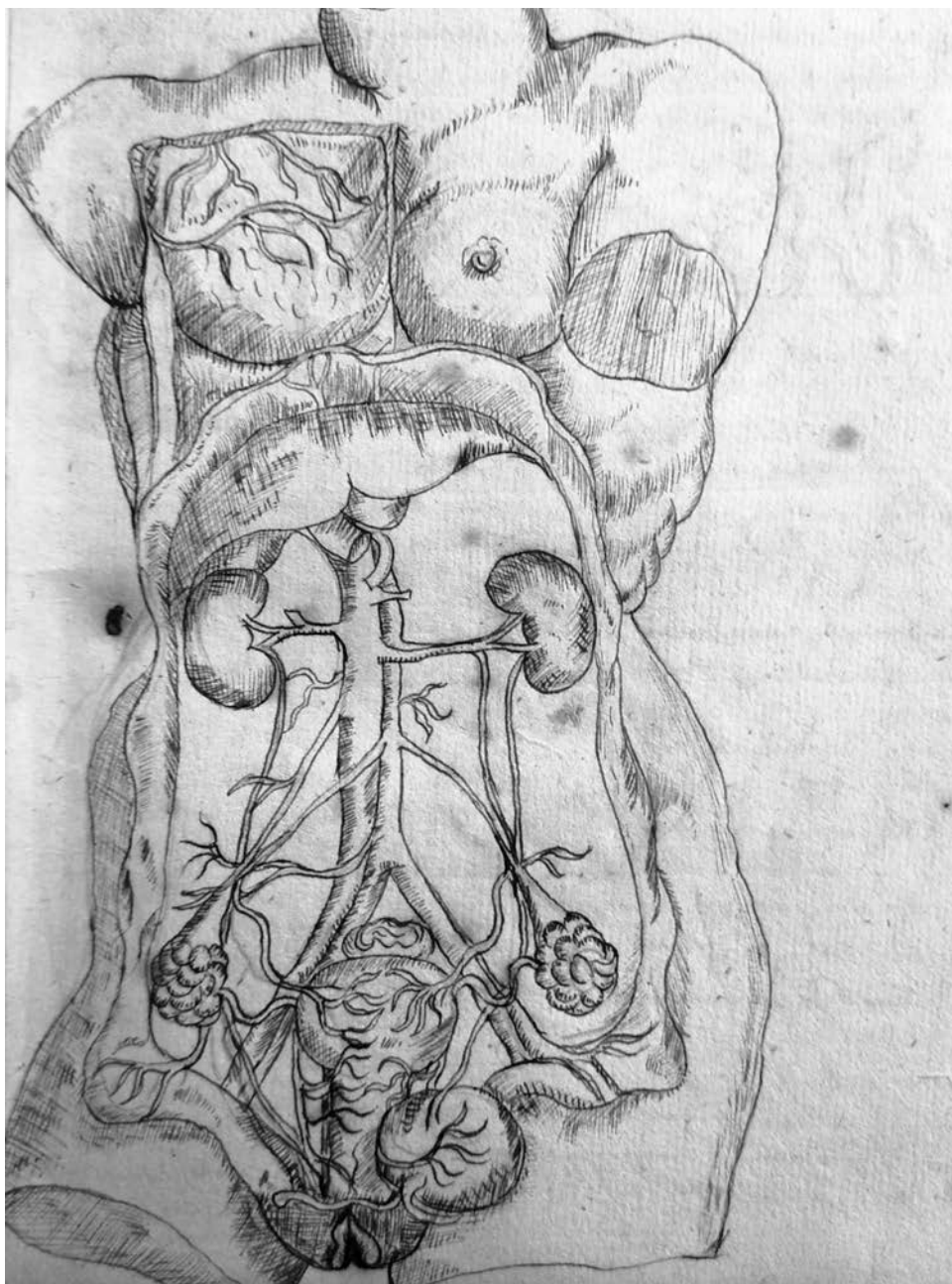
Obr. 4: Joannes Antonius Cassinis de Bugella – Leonard Ferdinand Meisner, *Anatomia compendiata in collegio medico universitatis ... Pragensis ... a Leonardo Ferdinando Meisner ... excepta*, 1690, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, DD VI 28, fol. 25, lidské torzo s otevřenou dutinou břišní s důrazem na umístění střev, žaludku a jater

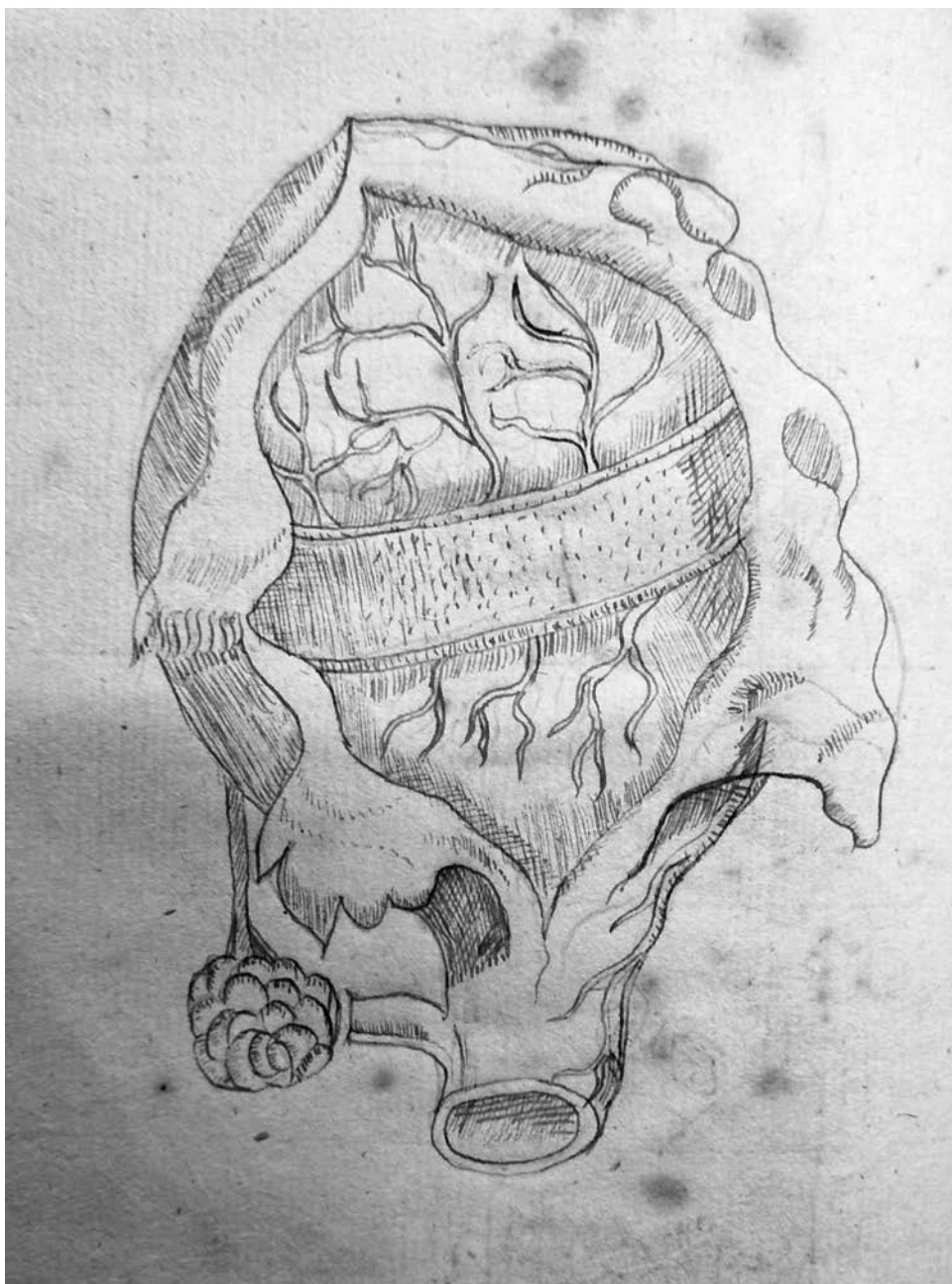
Obr. 5: Joannes Antonius Cassinis de Bugella – Leonard Ferdinand Meisner, *Anatomia compendiata in collegio medico universitatis ... Pragensis ... a Leonardo Ferdinando Meisner ... excepta*, 1690, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, DD VI 28, fol. 26, torzo muže s otevřenou dutinou břišní zdůrazňující plexus solaris

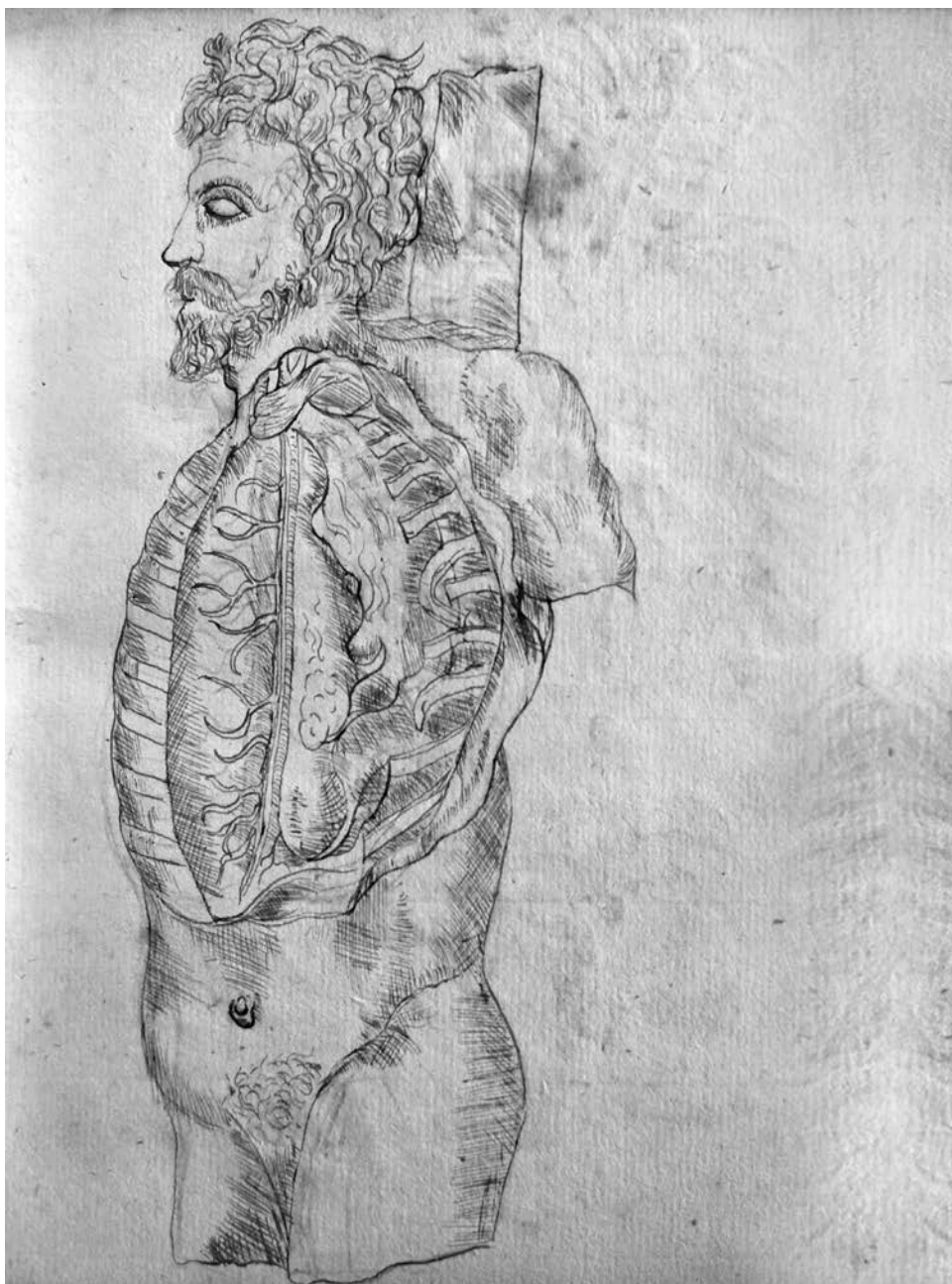
Obr. 6: Joannes Antonius Cassinis de Bugella – Leonard Ferdinand Meisner, *Anatomia compendiata in collegio medico universitatis ... Pragensis ... a Leonardo Ferdinando Meisner ... excepta*, 1690, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, DD VI 28, fol. 47, mužské torzo s důrazem na ledviny a mužské pohlavní ústrojí

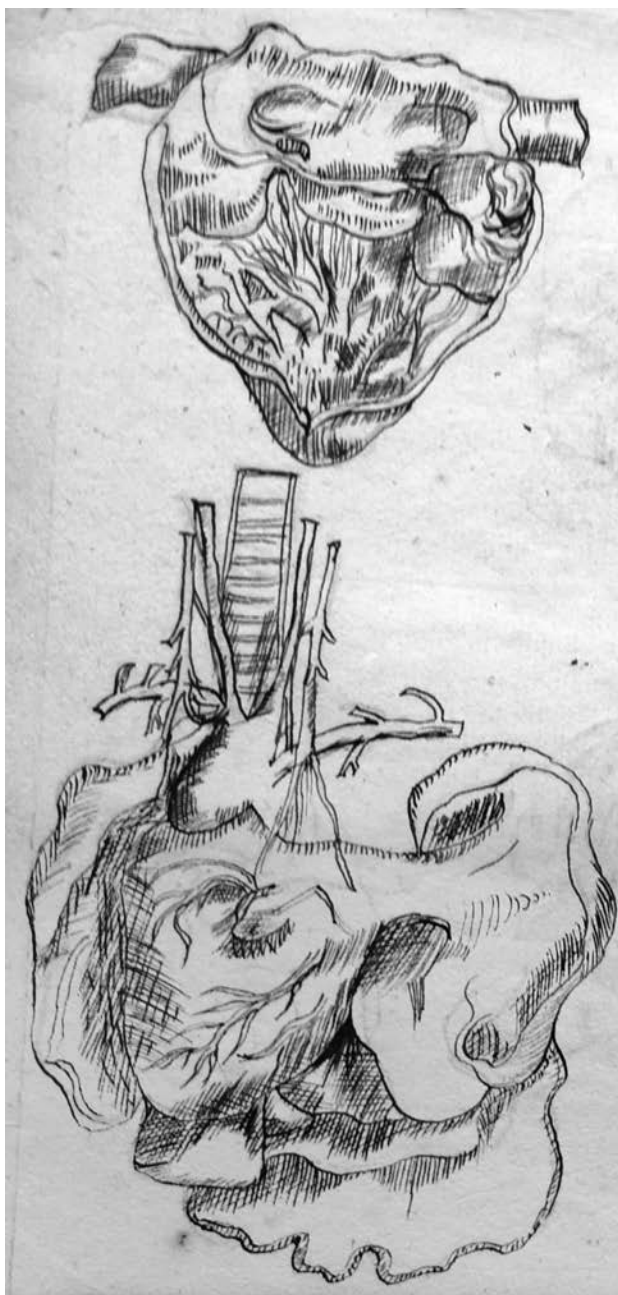
Obr. 7: Joannes Antonius Cassinis de Bugella – Leonard Ferdinand Meisner, *Anatomia compendiata in collegio medico universitatis ... Pragensis ... a Leonardo Ferdinando Meisner ... excepta*, 1690, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, DD VI 28, fol. 65, torzo ženské postavy s důrazem na ženský pohlavní systém, ledviny a cévní zásobení prsu

Obr. 8: Joannes Antonius Cassinis de Bugella – Leonard Ferdinand Meisner, *Anatomia compendiata in collegio medico universitatis ... Pragensis ... a Leonardo Ferdinando Meisner ... excepta*, 1690, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, DD VI 28, fol. 72, děloha

Obr. 9: Joannes Antonius Cassinis de Bugella – Leonard Ferdinand Meisner, *Anatomia compendiata in collegio medico universitatis ... Pragensis ... a Leonardo Ferdinando Meisner ... excepta*, 1690, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, DD VI 28, fol. 81, otevřený hrudník s odklopenými žebry, plíce a mezihrudí

Obr. 10: Joannes Antonius Cassinis de Bugella – Leonard Ferdinand Meisner, *Anatomia compendiata in collegio medico universitatis ... Pragensis ... a Leonardo Ferdinando Meisner ... excepta*, 1690, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, DD VI 28, fol. 90, průřez srdce

Die anatomischen Illustrationen der Schrift Leonard Ferdinand Meisners von Löwenberg

ZUSAMMENFASSUNG

Vorliegende Studie befasst sich mit Illustrationen der anatomischen Schrift Leonard Ferdinand Meisners von Löwenberg, die auf Vorlesungsaufzeichnungen des Prager Universitätsprofessors Johann Anton Cassinis de Bugella beruhen. Zunächst werden die Zeichnungen in den Kontext weiterer erhaltener anatomischer Zeichnungen im tschechischen Milieu gestellt, konkret handelt es sich um begleitendes Bildmaterial zu der Handschrift *O vyzvěšení a vysokém důstojenství lidského pokolení* (1574) von Matouš Philomat Dačický. Dann nimmt Verfasserin eine grundlegende Bestimmung der abgebildeten Körperteile vor. Der umfangreichste Teil der Studie gilt der Unterscheidung der einzelnen Autoren der Zeichnungen, aus denen die Illustrationen bestehen. Aufschlussreich waren dafür vor allem die jeweils angewandte Zeichnungstechnik sowie der gewählte Zugang zum abgebildeten Thema. Bei einigen Zeichnungen war man um visuelle Genauigkeit bemüht, allerdings zum Nachteil der Verständlichkeit der gesamten bildlichen Darstellung. In diesem Fall handelt es sich um weniger qualitätvolle Zeichnungen. Bei Zeichnungen von erfahrenerer Hand ist das Bemühen um eine gewisse Schematisierung erkennbar, und zwar, um das abgebildete Thema für den Medizinstudenten „lesbarer“ und verständlicher zu machen. Man kann also hier ein bestimmtes Bemühen um größere Edukation der begleitenden Illustrationen erkennen. Bei den meisten Zeichnungen war es zudem möglich, ihre Vorlage, nach der sie entstanden, zu identifizieren, und zwar konkret die Illustrationen des berühmten *De Humani corporis fabrica Libri septem* (Basel, 1543) von Andreas Vesalius.

Deutsche Übersetzung: Wolf B. Oerter

PhDr. Ing. Marie Vymazalová, Ph.D.
Ústav dějin křesťanského umění KTF UK
vymazalova@ktf.cuni.cz

BOTANICKÝ ÚSTAV NĚMECKÉ UNIVERZITY V PRAZE A JEHO VÝUKOVÉ TABULE

JANA RATAJOVÁ

THE INSTITUTE OF BOTANY OF THE GERMAN UNIVERSITY IN PRAGUE AND ITS WALL CHARTS

This study investigates the organisation of teaching of botany at the German University in Prague and the functioning of the Institute of Botany of the Faculty of Natural Sciences at the same university, with emphasis on the financial management, staff, and technical and other facilities. The article also investigates the role of heads of the Institute of Botany in 1920–1945: they had to be not only capable scientists and teachers but above all managers. In other words, they had to be familiar with the contemporary bureaucratic machinery and deal with it in a way that secured the maximum of what was possible for their institute. This contribution also references the incorporation of botanical charts by the Archive of the Charles University.

Keywords: German University in Prague – Institute of Botany – botanical garden – history of botany – Adolf Pascher – Günther Beck von Mannagetta und Lerchenau – Fritz Knoll – Gertrud Kittl-Körner – German science in Czechoslovakia

DOI: 10.14712/23365730.2024.34

Na konci roku 2022 byly do Archivu UK převzaty výukové tabule botanického ústavu bývalé Německé univerzity v Praze. Jedná se o jedinečný soubor zachovaných výukových pomůcek z první poloviny dvacátého století, který je v současné době digitalizován a bude zpřístupněn online.¹ V následujícím příspěvku se pokusím ukázat způsob fungování botanického ústavu v letech 1920–1945 a jeho organizační zajištění a v neposlední řadě se zaměřím i na způsob a organizaci výuky botaniky na Německé univerzitě v Praze. Příspěvek nemá ambice analyzovat odborný význam botanických pracovišť Německé univerzity, na ten nakonec velmi fundovaně poukázal ve svých dvou studiích Jiří Neustupa,² ale je zaměřen spíše na dobový kontext fungování německé vědy v Čechách, organizaci a finanční zajištění univerzitních pracovišť na konkrétním případě botanického ústavu Německé univerzity v Praze.

¹ Tabule byly digitalizovány péčí Mgr. Jáchyma Šenkyřika z Ústřední knihovny UK za finanční podpory Katedry botaniky PřF UK a organizační podpory pracovníků herbářových sbírek, zejména doc. Mgr. Patrika Mráze, Ph.D.

² Jiří NEUSTUPA, *Algologie a protistologie na Německé univerzitě v Praze v meziválečném období*, I, *Adolf Pascher a jeho odkaz*, *Dějiny věd a techniky* (dále DVT) 50/4, 2017, s. 234–258; II, *Ernst Georg Pringsheim a Institut pro rostlinnou fyziologii*, tamtéž 51/3, 2018, s. 169–196.

Po rozdělení univerzity na českou a německou roku 1882 probíhala výuka botaniky v nevyhovujících prostorách botanické zahrady na Smíchově, nadto v nastávajících letech probíhal spor o botanickou zahradu, kterou nešlo smysluplně rozdělit a proti jejímu vydělení ze svazku univerzity protestoval jak profesor český, tak německý (Ladislav Josef Čelakovský, Moritz Willkomm).³ Samostatný botanický ústav Filozofické fakulty německé Karlo-Ferdinandovy univerzity vznikl roku 1893. Nicméně problém s místem pro výuku přetrvával. Na konci devadesátých let se podařilo problém vyřešit – vznikly dvě samostatné botanické zahrady (německá se nacházela mezi horní částí Benátské ulice a Viničnou ulicí). Ve Viničné ulici také vznikla v sousedství budovy německých přírodovědných ústavů i samostatná patrová budova botanického ústavu (dnes Viničná 5), kde se nacházela posluchárna, pracovny, laboratoř, místnosti herbářových sbírek, byt přednosta ústavu a další služební byty.⁴ Vedle botanického ústavu sídlil ve Viničné 5 (tehdy 3a) také ústav fyziologie rostlin, jehož přednostu Hanse Molische, který v Praze působil v letech 1894–1909, vystřídal Friedrich Czapek a ve dvacátých letech (od akademického roku 1922/23) pak algolog evropského významu Ernst Pringsheim. K německému botanickému ústavu, resp. zahradě, náležela také budova Benátská 4, kde byly mimo jiné byty zaměstnanců zahrady. Služební byty byly tehdy běžnou součástí univerzitních budov. Nejčastěji to byly jednoprostorové byty určené nejnižším úředníkům a univerzitním sluhům (ve sklepních bytech ve Viničné bydleli zahradník, topič a pedel),⁵ velmi luxusní byt ve Viničné naopak obýval přednosta botanického ústavu, a není proto divu, že Günther Beck Mannagetta se po odchodu do výslužby zdráhal byt opustit, navrhnul jeho rozdělení a požádal o povolení ministerstvo. Z této doby pochází také publikovaný nákres tohoto služebního bytu (obr. 2).⁶ Ministerstvo nechalo rozhodnutí na zasedání profesorského kolegia, které Beckův požadavek schválilo. Beck pak bydlel ve služebním bytě až do své smrti.⁷ Se služebními byty v univerzitních budovách však byly i další problémy. O tom svědčí velmi rezolutně formulovaný oběžník z roku 1931 podepsaný přednostou ústavu Fritzem Knollem, který velmi striktně omezuje používání rozhlasových přijímačů a gramofonů ve služebních bytech s odkazem na vědecký charakter budov.⁸ Služební byty byly postupně omezovány v druhé polovině 20. století a jejich prostory jsou nadále využívány pro přímý provoz univerzity.

³ Spor o botanickou zahradu velmi dobře popisuje Lucie ČERMÁKOVÁ, *Nová, hezká, německá a česká: dělení pražské univerzitní botanické zahrady (1882–1898)*, DVT 49/2, 2016, s. 61–86. K vývoji botanických zahrad české i německé srv. Filip PAULUS – Šárka STEINOVÁ – Jiří ŠTĚCHOVSKÝ, *Univerzitní botanické zahrady v Praze v letech 1775–1945*, Praha 2017.

⁴ Plán ústavu srv. Richard von WETTSTEIN, *Der botanische Garten und das botanische Institut k. k. deutschen Universität in Prag*, Wien 1899.

⁵ Archiv Univerzity Karlovy (dále AUK), fond Přírodovědecká fakulta Německé univerzity v Praze (dále PFFNU), Botanický ústav a zahrada, běžné spisy čj. 67/1935, k. 35, i. č. 451.

⁶ AUK, f. PFFNU, Botanický ústav, Günther Beck von Mannagetta služební byt, 1922, k. 33, i. č. 434; AUK, f. PFFNU, Zasedání profesorského kolegia 16. 6. 1922, k. 17, i. č. 213.

⁷ AUK, f. PFFNU, Botanický ústav a zahrada, běžné spisy 1924, k. 34, i. č. 445: Fritz Knoll ersucht ihm die Hausadministration im Bereiche des botanischen Institutes und Gartens zu übertragen (čj. 169/1924). Spis obsahuje přehled služebních bytů botanického ústavu a zahrady a jejich obsazení. Další přesný rozpis prostor v budově ústavu i zahrady a jejich využití obsahují materiály z roku 1925 (tehdy se sčítala okna, dveře, kama). AUK, f. PFFNU, Botanický ústav a zahrada, běžné spisy 1925, Anzahl der Räumlichkeiten (čj. 54/1925, 57/1925), k. 34, i. č. 446.

⁸ „Die im botanischen Institutsgebäude und im Gärtnerhause wohnende Parteien müssen darauf Rücksicht nehmen, daß sowohl das Institutsgebäude als auch der botanische Garten in erster Linie wissenschaftliche Zwecken zu dienen haben...“ AUK, f. PFFNU, Botanický institut a zahrada, oběžník z 18. 5. 1931, k. 35, i. č. 449.

Botanická zahrada byla sice formálně samostatná, nicméně jejím ředitelem byl vždy přednosta botanického ústavu, proto je také písemná agenda botanické zahrady v dochovaných spisech spojená s agendou botanického ústavu, na rozdíl od ústavu fyziologie rostlin, který byl vždy institucí nezávislou a personálně nebyl na botanický ústav vázán. Rozhodující osobností, která se o založení německé botanické zahrady zasloužila, byl profesor Richard von Wettstein, který v Praze působil v letech 1893–1899, načež přešel do Vídně. Jeho nástupcem se stal Günther Beck von Mannagetta, který v Praze působil až do svého odchodu na odpočinek roku 1921. Pak byl nějakou dobu ústav veden pouze v zastoupení (nejdříve vedl ústav Adolf Pascher, který však již na jaře 1921 odešel na zdravotní dovolenou, a ústav spravoval přednosta zoologického ústavu Karl Cori),⁹ než v akademickém roce 1923/24 nastoupil Fritz Knoll. V následujících letech (podle tištěného seznamu osob od akademického roku 1925/26) vzniklo v rámci botanického ústavu oddělení farmaceutické botaniky a výtrusných rostlin, v jehož čele stál Adolf Pascher, který byl zároveň vedoucím botanického oddělení výzkumného střediska pro vodní biologii v Doksech.¹⁰ Roku 1933 přešel Fritz Knoll do Vídně¹¹ a vedení botanické zahrady i ústavu přešlo na Adolfa Paschera, který zde setrval až do své tragické smrti roku 1945.¹² Vznik oddělení farmaceutické botaniky byl požadován již v akademickém roce 1923/24, o čemž svědčí přípis z 16. 1. 1924 adresovaný ministerstvu školství a národní osvěty, v němž je požadováno speciální pracovní místo a vybavení pro výuku farmaceutické botaniky.¹³ Zdůvodňováno je to především výrazným nárůstem počtu posluchačů (z 15 na 100) a také existencí podobného oddělení na české univerzitě. Nutno dodat, že počet farmaceutů měl v následujících letech ještě narůstat. Zatímco v akademickém roce 1925/26 tvořili farmaceuti zhruba čtvrtinu všech posluchačů přírodovědecké fakulty (132 z 504), v akademickém roce 1929/30 to bylo již 43 % (264 z 607). Ze strany A. Paschera jsou stále vznášeny požadavky na proplacení vypsaných paralelních kurzů a praktických cvičení pro farmaceuty

⁹ Protokol o převzetí ústavu Pascherem je z března 1921, následuje už 9. května protokol o převzetí správy ústavu Karlem Corim a výuky paleobotanikem Karlem Rudolphem, absolventem vídeňské univerzity, který se v Praze habilitoval roku 1919 (jakožto pouhý docent nemohl samostatně vést ústav). AUK, f. PřFNU, Botanický ústav a zahrada, úřední korespondence 1921, k. 36, i. č. 454. J. Neustupa také poukazuje na možný skandál kolem prvního sňatku A. Paschera (na nějž odkazují protektorátní pomlouvačné materiály). Srv. J. NEUSTUPA, *Algologie a protistologie*, I, s. 243. Nic podobného se ve spisech z 20. let nevyskytuje. Zdravotní dovolenou se dalo v zásadě pokrýt cokoliv od skutečných zdravotních problémů (Pascher v předchozích letech pobýval v plicním sanatoriu) po problémy spíše společenského charakteru.

¹⁰ Výzkumné středisko v Doksech vzniklo roku 1908 jako Forschungsstation für Fischzucht und Hydrobiologie péčí Adolfa Paschera a Viktora Langhansse (docenta univerzity a profesora německé techniky), spravovalo ho nejdříve zemědělské oddělení německé techniky, posléze to byl ústav státní (Staatliche Forschungsanstalt in Hirschberg in Böhmen).

¹¹ Klaus TASCHWER, *Die zwei Karrieren des Fritz Knoll. Wie ein Botaniker nach 1938 die Interessen der NSDAP wahrnahm – und das nach 1945 erfolgreich vergessen machte*, in: Johannes Feichtinger – Herbert Matis – Stefan Sienell – Heidemarie Uhl (Hgg.), *Die Akademie der Wissenschaften in Wien 1938 bis 1945. Katalog zur Ausstellung*, Wien 2013, s. 47–54.

¹² K Pascherovi: Jan JANKO, *Adolf Pascher (1881–1945). Botaniker. Zum tragischen Schicksal eines „völkischen“ Gelehrten*, in: Monika Glettler – Alena Míšková (Hgg.), *Prager Professoren 1938–1948. Zwischen Wissenschaft und Politik*, Essen 2001, s. 513–524; popř. J. NEUSTUPA, *Algologie a protistologie*, I; Dieter MOLLENHAUER, *Adolf Pascher (1881–1945) – Romantic Phycologist*, *Protist* 152, 2001, s. 231–238. Popř. *Neue deutsche Biographie*: <<https://daten.digital-e-sammlung.de/0001/bsb00016338/images/index.html?seite=97>> (14. 5. 2024).

¹³ Přípis vypracoval zřejmě A. Pascher. AUK, f. PřFNU, Botanický ústav a zahrada, běžné spisy 1924, *Deutsche Universität Ausgestaltung des Unterrichtes und der Arbeitsbehelfe Botanik für Pharmazeuten und des Lehrauftrages für niedere Pflanzen Prof. Pascher*, k. 34, i. č. 445.

i náležitě proplácení asistentů a demonstrátorů, kteří se na praktické výuce podíleli, i stížnosti na nedostatečné prostory pro výuku a cvičení. Ze spisů vyplývá, že v každém ze tří paralelních kurzů farmaceutického praktika bylo roku 1930 zapsáno přes 40 posluchačů. Výuka farmaceutů¹⁴ nezatěžovala jen botanický ústav, podílel se na ní i ústav fyziologie rostlin, chemický ústav (který měl ve dvacátých letech také svoje farmaceutické oddělení, sestávající podobně jako oddělení farmaceutické botaniky z jednoho profesora a jednoho asistenta) a zčásti i lékařská fakulta (ústav farmakologie a farmakognosie).¹⁵ Nárůst počtu studentů farmacie na konci dvacátých let do jisté míry souvisel se zavedením numeru clausu pro židovské studenty na maďarských univerzitách.¹⁶ Ohlas tohoto opatření na univerzitách v českých zemích a požadavky na omezování přijímání zahraničních (zejména židovských) studentů (nejen farmaceutů, ale také třeba studentů lékařských fakult) zaznívaly na univerzitách v dané době stále častěji a vyvrcholily demonstrací. Nicméně do konce první republiky nebylo žádné podobné opatření zavedeno.¹⁷ Již zmíněný záznam o studentech zapsaných do paralelních farmaceutických kursů je zajímavým svědectvím o kategorizaci studentů dle země původu. Veškeré přednášky sice probíhaly v němčině, nicméně ve středečním kurzu byli studenti pocházející z Bulharska a Polska, v pátečním kurzu studenti z Čech, Moravy a Slezska, v sobotním kurzu studenti z dalších zemí, zejména ze Slovenska, Podkarpatské Rusi, Rumunska a Maďarska. Je zřejmé, že i po deseti letech zde zafungovala pomyslná hranice mezi českými zeměmi a dalšími zeměmi monarchie.¹⁸

Naproti tomu byla botanika poměrně malý obor. Studentů nefarmaceutů, kteří obhájili disertační práci z botaniky a ukončili svá studia doktorátem, bylo v akademickém roce 1924/25 celkem 5 (šlo o studenty, jejichž práce posuzovali profesori Knoll, Pascher a Pringsheim), o rok později jen 2, roku 1929/30 byli 3 (oproti tomu disertací z oboru chemie bylo obhájeno 46). K tomu je třeba připočítat studenty, kteří se chystali na kariéru středoškolského učitele a jako jeden z oborů k závěrečným zkouškám si vybrali *Naturgeschichte* (absolventi skládali zkoušky z botaniky a zoologie). Takových bylo např. v akademickém roce 1925/26 celkem 11 (nejčastěji v kombinaci s tělocvikem). K učitelským zkouškám před státní zkušební komisí pro učitelství na středních školách s německým vyučovacím jazykem se přihlásilo v daném akademickém roce 77 absolventů filozofické a přírodovědecké fakulty.¹⁹ Z předcházejících čísel vyplývá, že studentů botaniky bylo v jednom ročníku kolem 10–15, a když budeme počítat i studenty, kteří

¹⁴ Ke studijním řádům pro farmaceuty srv. Marek BRČÁK – Roman ELNER, *Vzdělávání farmaceutů na pražských univerzitách v letech 1804–1953 pohledem studijních předpisů*, AUC-HUCP 58/1, 2018, s. 59–67.

¹⁵ Tento ústav měl kromě přednosta Wilhelma Wiechovskyho ještě dva asistenty a další dva zaměstnance.

¹⁶ K tomu viz Mária M. KOVÁCS, *The Numerus Clausus in Hungary 1920–1945*, in: Regina Fritz – Grzegorz Rossoliński-Liebe – Jana Starek (Hgg.), *Alma Mater Antisemitica. Academies Milieu, Juden und Antisemitismus an den Universitäten Europas zwischen 1918 und 1939*, Wien 2016, s. 85–111.

¹⁷ K pražským bojům o numerus clausus srv. Jan HAVRÁNEK, *Anti-semitism in the Prague Universities in November 1929*, in: Jiří Pešek (ed.), *University – Historiography – Society – Politics. Selected Studies of Jan Havránek*, Praha 2009, s. 119–124. Popřípadě Petr SVOBODNÝ, *17. listopad 1939 a 1989: čeští univerzitní studenti v období totalitních režimů v současné historiografii a kultuře vzpomínání*, AUC-HUCP 52, suppl. 1, 2012, s. 133–142, zde s. 141.

¹⁸ AUK, f. PŘFNU, Oddělení farmaceutické botaniky a výtrusných rostlin, spisový materiál 1930, k. 37, i. č. 465.

¹⁹ AUK, fond Zkušební komise pro učitelství na středních školách Německé univerzity v Praze (dále ZKGNU), sign. 1/1/4, Kniha zkušebních protokolů sv. IV, s. 463–539. Katalogy zkušební komise jsou k dispozici online: <<https://is.cuni.cz/webapps/archiv/public/books/fs/1919194887365969/?lang=cs>> (16. 4. 2024).

nedostudovali nebo změnili obor studia, tak přednášky z botaniky navštěvovalo maximálně kolem 50 posluchačů.²⁰ Tomu odpovídají i vykázaná čísla účastníků výukových exkurzí za rok 1923/24 popř. za rok 1924/25.²¹

Pokud pomineme výuku farmaceutů (Pascher, Pringsheim) a mediků (přednášky z obecné biologie vedl ve dvacátých letech Pringsheim), probíhala výuka formou přednášek i praktické výuky v laboratoři a botanické zahradě. Praktická botanická cvičení spojená s exkurzemi byla určena především pro studenty, kteří se připravovali na dráhu středoškolských učitelů. Součástí výuky byl i čtrnáctidenní kurz *Einführung in die Hydrobiologie des Süßwassers*, který probíhal na výzkumné stanici v Doksech.²² Ernst Pringsheim pak vyučoval základy vědecké práce. Studenti byli seznamováni s morfologií i systematikou, důraz byl (pokud je možné soudit podle tištěných seznamů přednášek) na praktickou výuku a ukázky. F. Knoll vedl mimo jiné i kurs s názvem *Zeichnung, Photographie und graphische Reproduktion im Dienste der Botanik*. Praktická výuka zde nahrazovala výuku seminární obvyklou v dané době na filozofické fakultě, přesto se již roku 1925 objevily výtky, že na přírodovědecké fakultě seminární výuka neprobíhá a seminární cvičení pro kandidáty učitelství měla být neprodleně zahájena ve všech zde vyučovaných oborech, ovšem povinná výuka v pedagogickém semináři probíhala i nadále na filozofické fakultě.²³ Kromě již jmenovaných profesorů Knolla, Paschera a Pringsheima vyučoval botaniku také soukromý docent Karl Rudolph,²⁴ který se specializoval na paleobotaniku a podílel se také na praktických cvičeních. Do výuky se postupně zapojil také Viktor Czurda z ústavu fyziologie rostlin a po odchodu Fritze Knolla do Vídně doplnil stav vyučujících habilitovaný první asistent botanického ústavu Franz Pohl, který převzal z velké části výuku farmaceutů.²⁵ Vyučovat mohli tehdy pouze profesori a docenti, zatímco vysokoškolsky vzdělaní asistenti, dokud nebyli habilitováni, nemohli vést přednášky, ale podíleli se na praktické výuce a dalších činnostech ústavu. Dále v rámci ústavu působili pomocné vědecké síly a demonstrátoři (obvykle z řad studentů), kteří pomáhali s přípravou laboratorních cvičení, sběrem materiálu apod.²⁶ Další zaměstnanci (topič, uklí-

²⁰ Absolventi přírodovědecké fakulty měli povinnost před závěrečnými zkouškami doložit absolvování minimálně 8 semestrů studia. V zimním semestru 1925/26 si zapsalo přednášky z biologie 44 řádných posluchačů (z 341) a 7 mimořádných posluchačů (z 36). Započítávání byli i studenti, kteří si zapsali pouze jednu botanickou přednášku u kteréhokoliv z přednášejících. AUK, f. PFFNU, Katalog posluchačů – zimní semestr 1925/26 řádní studenti, zimní semestr 1925/26 mimořádní studenti.

²¹ Exkurze do Šárky se zúčastnil 1 profesor a 7 studentů, exkurze do Prokopského údolí 1 profesor a 9 studentů, exkurze na Karlštejn 1 profesor a 10 studentů a třídní exkurze do Krkonoš pak 2 profesori a 7 studentů. O rok později to byly exkurze do Malé Chuchle 1 profesor 25 studentů, do Prokopského údolí 1/15, na Karlštejn 2/14, na Šumavu (Arber) 2/20. AUK, f. PFFUK, Botanický ústav a zahrada, běžné spisy 1924, Statistischer Ausweis f. d. Studienjahr 1923/24, k. 34, i. č. 445, běžné spisy 1925, Statistisches Material 1924/25 (čj. 121/25), k. 34, i. č. 446.

²² Pascher na počátku roku 1930 požadoval navýšení státní podpory na studijní exkurze, aby se tohoto kurzu mohli zúčastnit i nemajetní studenti. AUK, f. PFFNU, Oddělení farmaceutické botaniky a výtrusných rostlin, spisový materiál 1930, k. 37, i. č. 465.

²³ K postupnému zavádění seminární výuky a vzniku seminářů, které měly studenty připravovat na samostatnou vědeckou práci srv. Josef PETRÁŇ, *Nástin dějin filozofické fakulty Univerzity Karlovy*, Praha 1983, s. 158.

²⁴ Karl Rudolph (1881–1931) získal roku 1924 titul mimořádného profesora, zemřel však již roku 1937 a několik let předtím již nepřednášel. K němu např. Österreichisches biographisches Lexikon (dále ÖBL), IX, s. 317. Online zde: <https://www.biographien.ac.at/oebl_9/317.pdf> (9. 5. 2024).

²⁵ Po odchodu F. Knolla do Vídně nebyl jmenován na místo vedoucího farmaceutického oddělení žádný další profesor, a oddělení tak spravoval Pascher spolu s celým botanickým ústavem a zahradou.

²⁶ Náplň práce demonstrátorů a pomocných vědeckých sil dokládá např. hodnocení činnosti Franze Mattaucha a Wladimira Vlka. AUK, f. PFFNU, Oddělení farmaceutické botaniky a výtrusných rostlin, spisový materiál 1932 (čj. 71/1932 a 72/1932), k. 37, i. č. 467.

zečky apod.) zajišťovali technický chod budovy.²⁷ Specifickou organizační strukturu měla botanická zahrada, v jejímž čele sice stál přednost botanického ústavu, ale její praktický chod zajišťoval zahradní inspektor (*Garteninspektor*), kterým byl po většinu sledovaného období Anton Tatzter. Tatzterovo postavení bylo natolik samostatné, že každoročně vyhotovoval pro přednostu ústavu výroční zprávu i celkové vyúčtování. Dalšími zaměstnanci zahrady byli samozřejmě zahradníci, údržbáři strojního zařízení a pomocní dělníci různých kategorií. Tatzter i vrchní zahradníci (*Obergärtner*) byli plně kvalifikováni pro zahradnickou činnost a účastnili se i mezinárodních zahradnických kongresů, Tatzter samostatně cestoval za sběrem botanického materiálu apod.²⁸

Technicky byl botanický ústav zpočátku poměrně dobře vybaven a vybavení se stále rozrůstalo. Běžnou součástí vybavení byly optické mikroskopy (od firmy Zeiss), epidiaskop,²⁹ k výuce sloužily i diapositivy, herbářové sbírky,³⁰ ústav měl k dispozici také několik fotografických přístrojů, včetně fotografického přístroje vhodného k připojení na mikroskop (Leica Makam),³¹ a prostředky na vyvolávání fotografií.³² Studenti i profesori měli samozřejmě k dispozici poměrně rozsáhlou knihovnu, která se stále rozšiřovala o základní monografie i periodika.³³ Problémy s vybavením nastávaly postupně ve dvacátých a zejména třicátých letech, tak jak vzrůstal počet posluchačů (zejména farmaceutů) a nastoupila finanční krize. Vznik oddělení farmaceutické botaniky nebyl jen formálním aktem, oddělení bylo do jisté míry samostatné, vedl ho řádný profesor, který požadoval pro svou práci a výuku jisté zázemí. Byl také zodpovědný za finance, které oddělení náležely. Z dochovaných materiálů oddělení farmaceutické botaniky si lze vytvořit poměrně dobrý obraz jeho hmotného i personálního vybavení. Je to tak především proto, že Adolf Pascher neváhal nadřazené instituce (zejména ministerstvo školství a národní osvěty) obesílat četnými stížnostmi, popisy tíživé hmotné situace oddělení spolu s požadavky na finanční podporu a návrhy na možná vylepšení. Podle Pascherova líčení farmaceutické oddělení

²⁷ Podle seznamu osob pro rok 1929/30 působil na botanickém ústavu jeden profesor (Knoll), dva vysokoškolsky vzdělaní asistenti, jeden demonstrátor a jeden další zaměstnanec, uklízečky nejsou uvedeny, v oddělení pro farmaceutickou botaniku pak jeden profesor (Pascher), jeden asistent, jedna pomocná vědecká síla a jedna demonstrátorka. Pro srovnání roku 1938 měl botanický ústav (bez zahrady) dohromady s farmaceutickým oddělením jednoho profesora (Pascher), tři vysokoškolsky vzdělané asistenty, z nichž jeden už byl habilitován a mohl vyučovat (Franz Pohl), jednu pomocnou vědeckou sílu (studenta), dva demonstrátory z řad studentů a dva další zaměstnance (bez započítání topiče a uklízeček).

²⁸ Například roku 1922 schválilo profesorské kolegium přírodovědecké fakulty financování cesty (*Sammelfahrt*) A. Tatztera do Alp. AUK, f. PĚFNU, Zasedání profesorského kolegia 16. 6. 1922, k. 17, i. č. 213. Další materiály srv. AUK, f. PĚFUK, Botanický ústav a zahrada, Běžné spisy 1924–1927, k. 34, i. č. 445–448. AUK, f. Rektorát Německé univerzity v Praze (dále RNU), Personální spisy: Franz Hanák 1914–1935, k. 37, i. č. 569; Anton Tatzter 1921–1937, k. 42 i. č. 647. Tatzter odešel na odpočinek k 1. 1. 1938.

²⁹ Promítací přístroj, který mohl promítat jak z neprůhledné podložky odrazem, tak i proudícím světlem (např. diapositivy).

³⁰ Sbírký se rozrůstaly nejenom péčí osazenstva ústavu, ale také odkazy. Například po smrti Adolfa Obornyho roku 1924 získal ústav jeho herbářovou sbírku na jejíž přestěhování ze Znojma a nutné opravy žádal mimořádnou dotaci. AUK, f. PĚFNU, Botanický ústav a zahrada, běžné spisy 1926, k. 34, i. č. 447.

³¹ AUK, f. PĚFNU, Oddělení farmaceutické botaniky a výtrusných rostlin, spisový materiál 1931, k. 37, i. č. 466. Fotografie a technická specifikace přístroje zde: <<http://www.wetzlar-historica-italia.it/makka.html>> (15. 5. 2024).

³² Srv. pravidla pro využívání temné komory AUK, f. PĚFNU, Botanický ústav a zahrada, běžné spisy 1924, Weisungen zur Benützung der photographischen Dunkelkammer für Institutsangehörige und Gäste (čj. 159/24), k. 34, i. č. 445.

³³ Soupisy zakoupených knih a objednaných periodik je možno dohledat v dochovaných spisech stejně jako výše dotací na pořízení technického vybavení.

sídlilo na přelomu dvacátých a třicátých let v jedné z herbářových místností v prvním patře budovy botanického ústavu a v zásadě s ústavem sdílelo vše od přednáškového sálu po psací stůl vedoucího, který zároveň sloužil asistentům botanického ústavu. Jemu vyčleněné sbírky a pomůcky včetně výukových tabulí není podle Pascherovy zprávy kam uložit, a tudíž od ministerstva požaduje příslušnou dotaci na vybavení ve výši 19 588,90 korun.³⁴ Nabízí se vcelku logická otázka, kde byly zmiňované pomůcky uloženy předtím, než byly odděleny od ostatních a přiděleny farmaceutickému oddělení botanického ústavu. Odpověď je poměrně jednoduchá. Budova botanického ústavu začala fungovat na konci 19. století, v následujících třiceti letech výrazně narostl počet sbírkových předmětů, knih, ale vzhledem k několikanásobnému nárůstu posluchačů i počet pomůcek a laboratorního vybavení. Vznik farmaceutického oddělení byl tedy vhodnou dobou k přeorganizování a úpravám budovy. Bohužel stavebních úprav bylo možné provést minimum: ze spisů botanického ústavu je zřejmé, že došlo na přelomu dvacátých a třicátých let alespoň ke zvýšení počtu toalet v přízemí na pět (ve zdůvodnění stavebních úprav se odkazuje nejen na zvýšení počtu posluchačů, ale také na zhruba čtvrtinový podíl žen posluchaček, pro které je nutné zajistit základní hygienická zařízení), byly vybudovány nové rozvody vody, došlo k vybudování šaten (věšáků) na chodbě u přednáškového sálu a po smrti Günthera Becka došlo i k dílčí rekonstrukci uvolněného služebního bytu. Co se týče nábytku, byl vznik nového oddělení také jedinečnou příležitostí – podle platných předpisů nebylo totiž možné pořizovat nábytek z běžného rozpočtu ústavu (tzv. řádné dotace) a mimořádné finance měly být přidělovány pouze nově vzniklým ústavům a klinikám, popřípadě při významných změnách výuky.³⁵ Ovšem přesto byla reakce ministerstva poměrně striktní – Pascherovi bylo doporučeno, ať si nábytek vybere ze skladu mobiliáře Univerzity Karlovy, konkrétně její filozofické fakulty. Vzhledem k napjatým vztahům, které mezi českou a německou univerzitou na počátku 30. let panovaly, to bylo poměrně zvláštní, leč úsporné opatření. Pascher tedy potvrzuje převzetí několika kusů nábytku, často různě poškozeného, nicméně jeho požadavek na speciální skříně na výukové tabule a fotografický materiál trval i nadále.³⁶ Další skříně ze skladu nábytku FFUK pak byly převzaty v září 1930.³⁷ Nicméně žádost o dotaci byla nakonec na podzim 1930 vyřízena kladně.³⁸ Zde je na místě alespoň v základních obrysech objasnit financování univerzitních ústavů.³⁹ Uni-

³⁴ Zde se také poprvé objevuje informace o existenci výukových tabulí: „[...] wertvolle Mikroskope, muss offen herumstehen, weil keine verschliessbaren Schränke dafür da sind, die Taffeln, die für den Unterricht gemalt und gezeichnet werden, haben keinen Raum, in dem sie aufgehoben werden können, wertvolle Sammlungsgegenstände, die offen stehen gelassen werden müssen, verstauben und gehen zugrunde. Es ist natürlich, dass dadurch das staatliche Eigentum grossen Schaden erleidet. Die teuren Bücher werden abgestossen, die wertvollen Wandtafeln zerreißen und verschmutzen [...]“ AUK, f. PŘFNU, Oddělení farmaceutické botaniky a výtrusných rostlin, spisový materiál 1929, A. Pascher na MŠANO 4. 12. 1929 Ersuchen um Bewilligung des notwendigsten Mobiliars, k. 37, i. č. 464.

³⁵ Otto PLACHT – František HAVELKA, *Předpisy pro vysoké školy republiky Československé*, Praha 1932, s. 467 (výnos mšo ze dne 31. ledna 1928, č. 1009, o výdajích, jež lze hraditi z řádných dotací).

³⁶ Urgence požadavku dvou skříní z 1. 4. 1930, adresováno ministerskému radovi Otto Plachtovi. AUK, f. PŘFNU, Oddělení farmaceutické botaniky a výtrusných rostlin, spisový materiál 1930, k. 37, i. č. 465.

³⁷ AUK, f. PŘFNU, Oddělení farmaceutické botaniky a výtrusných rostlin, spisový materiál 1930, přípis z 22. 9. 1930 (čj. 79/1930), k. 37, i. č. 465.

³⁸ Ve skříní speciálně vyrobené pro výukové tabule byly tabule uloženy zřejmě až do převzetí archivem UK (za upozornění děkují P. Mrázovi).

³⁹ Podrobný vhlad do financování univerzity přinášíjící dobové právní předpisy: O. PLACHT – F. HAVELKA, *Předpisy*, zejména kapitola IX. Hospodářství vysokých škol, s. 441–540. Obecně se financování vysokých škol věnuje

verzita byla veřejnou institucí podřízenou ministerstvu školství a národní osvěty, finanční záležitosti podléhaly také příslušnému zemskému úřadu.⁴⁰ Finanční prostředky univerzita získávala buď ze státního rozpočtu, nebo z vlastní činnosti (sem spadaly výnosy ze studijních poplatků, tzv. kolejného, laboratorních tax, poplatků za rigoróza, ale také z darů). Finance z veřejných rozpočtů nespravovala univerzita ani jednotlivé fakulty, ale finance putovaly od nadřízených orgánů jednotlivým ústavům ve formě různých zálohových plateb – tzv. řádných dotací a paušálů, které zajišťovaly běžný provoz ústavu. Oddělení pro farmaceutickou botaniku mělo oddělené účetnictví a finančně bylo zajišťováno nezávisle na botanickém ústavu. Řádná dotace na provoz ústavu byla například 20 000 korun roku 1930, dále byly vypláceny různé paušály (paušál na výplatu uklízeček, paušál na výukové exkurze, z kterého se hradily cestovní náklady profesorům a doprovázejícím asistentům apod.). Podobně tomu bylo i na dalších ústavech. Vyúčtování probíhala každoročně, přičemž nevyčerpané částky byly převáděny do dalšího roku, stejně jako prostředky utracené navíc. Vzhledem k tomu, že o každé neplánované navýšení nákladů bylo třeba žádat nadřízený orgán (ministerstvo, zemský úřad), jsme z dochovaných písemností poměrně dokonale zpraveni o situaci na botanickém ústavu i v oddělení farmaceutické botaniky. Žádosti o mimořádné dotace jsou zpravidla několikastránkové elaboráty barvitě líčící, proč je třeba zvýšit počet toalet či nakoupit nové mikroskopy. Vyřízení daných žádostí trvalo obvykle řadu měsíců (obvyklá doba byla půl roku až rok) a byrokracie se v meziválečném období v zásadě nelišila od úřadování v době monarchie.⁴¹ Podobná byrokratická zátěž sužovala přednosty ústavů i ohledně financování personálu od asistentů po samotné profesory.⁴² Řádný profesor měl ve své smlouvě pevně popsáno, kolik hodin přednášek a cvičení týdně má honorováno ze svého platu, část příjmů mu také přicházela z kolejného (tedy z poplatků, které za svá studia podle počtu zapsaných přednášek platili studenti). Nicméně pokud počet studentů rapidně narostl (jako v případech farmaceutů) a bylo potřeba vypsát paralelní kurz, tak o jeho povolení a následné proplacení výuky nerozhodovala ani fakulta, ani univerzita, ale bylo třeba žádat přímo ministerstvo.⁴³ Přesto samozřejmě nelze opomíjet úlohu profesorských sborů, které se na organizaci odborného života významnou měrou podílely – navrhovaly jmenování profesorů, schvalovaly udělování stipendií apod.⁴⁴ Nicméně financování provozu ústavů a výuky šlo po přímé linii ústav–ministerstvo. Soukromí docenti nebyli za výuku honorováni, a proto museli mít vedle výuky ještě jiné zaměstnání. Často pracovali jako středoškolská profesori, knihovníci univerzitní

publikace: Lukáš FASORA – Anna PEČINKOVÁ – Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Akademická věž ze slonoviny. Státní financování a autonomie vysokých škol 1849–1939*, Brno 2022.

⁴⁰ Meziválečné Československo se dělilo na samosprávné země. Plánované rozdělení na župy nebylo nikdy uvedeno v platnost.

⁴¹ Bohužel nemáme zachované spisy přírodovědných ústavů z let 1882–1919, ale lze soudit na základě analogie s humanitními ústavmi filozofické fakulty: např. orientalista Max Grünert měl s pořízením police na knihy pro ústavní knihovnu takové problémy, že raději věnoval svou vlastní. AUK, f. Filozofická fakulta Německé univerzity v Praze (dále FFNU), Semitské jazyky – stolice, 1893–1899, k. 22, i. č. 419.

⁴² Další zaměstnanci mohli být najímáni za denní mzdu a placeni z mzdových paušálů (uklízečky, pomocné síly v botanické zahradě), další podléhali přímo rektorátu (zahradníci, fakultní pedel apod.) a měli status státních zaměstnanců podle stanovených skupin a tříd (úředníci, podúředníci, sluhové apod.).

⁴³ Např. *Anzeige der Notwendigkeit von Parallelkurse Morphologisches Praktikum und Bestimmungsübungen für Pharmazeuten an das Ministerium für Schulwesen und Volkskultur in Prag* (21. 12. 1931), AUK, f. PřFNÚ, Oddělení farmaceutické botaniky a výtrusných rostlin, spisový materiál 1931 (čj. 108/31), k. 37, i. č. 465.

⁴⁴ AUK, f. PřFNÚ, zápisy ze schůzí profesorského kolegia 1920–1938, k. 17–18, i. č. 212–229.

knihovny apod. V případě přírodovědecké fakulty to byla nejčastěji pozice honorovaných asistentů. Nedostatečné hmotné zajištění habilitovaných asistentů německé přírodovědecké fakulty se řešilo roku 1935, požadované příplatky byly podloženy i životopisy s vědeckými výsledky daných osob (z botaniků se to týkalo Viktora Czurdy a Franze Pohla).⁴⁵ Do financování fakulty počátkem 30. let razantně vstoupila hospodářská krize, pociťovaná přednosty ústavů zejména menší úspěšností ve schvalování žádostí o mimořádné dotace, ale také povinným neobsazováním 10 % systemizovaných asistentkých míst.⁴⁶

Pokud jsem upozornila na napjatý vztah Německé univerzity a Univerzity Karlovy, nebylo to náhodou. Následkem univerzitního zákona z roku 1920, kterým se jedinou nástupkyní Karlova založení stala česká Univerzity Karlova, byl na počátku třicátých let nejen spor o insignie, univerzitní archiv a zaknihování Karolina jako výlučného majetku Univerzity Karlovy, ale také spor o historické herbářové sbírky. V ohnisku tohoto sporu stál nepřekvapivě botanik Karel Domin (rektor v akademickém roce 1933/34)⁴⁷ na české straně a na straně německé pak Adolf Pascher, který byl po odchodu Fritze Knolla do Vídně přednostou celého botanického ústavu. Spor nabyl poměrně kuriózních rozměrů, které poukazují především na přinejmenším spornost zákona z roku 1920. Domin předpokládal převzetí herbářů vzniklých minimálně do poloviny 90. let, tedy veškeré herbáře vzniklé do rozdělení botanické zahrady. Z německé strany pak Adolf Pascher s Franzem Pohlem vyhotovili rozsáhlé elaboráty o národnostním přesvědčení jednotlivých botaniků (autorů herbářových sbírek), a to až k samým počátkům vědecké botaniky. Velmi jim ležel na srdci Tadeáš Haenke coby národnostně německý badatel, a to zejména s odkazem na Dominovu zmínku o Haenkem jakožto českém botanikovi a cestovateli.⁴⁸ Za české botaniky označili bez problémů bratry Jana Svatopluka a Karla Bořivoje Preslovy a také Filipa Maxmiliána Opize. Nicméně Josef Gottfried Mikan, Johann Christian Mikan, Vinzenz Kosteletzky a další byli označeni za Němce. V případě Kosteletzkeho měla německá univerzita štěstí, protože vlastnila darovací listinu z roku 1889, ve které vdova přenechává herbář výslovně stolici systematické botaniky německé Karlo-Ferdinandovy univerzity. Spor nakonec skončil, jak se zdá podle dochovaných spisů, 23. 11. 1935 předáním Preslova kapradinového herbáře Univerzitě Karlově, ostatní herbářové sbírky zůstaly univerzitě německé.⁴⁹

Do chodu univerzity a všech jejích fakult i ústavů výrazně zasáhly okupace a uzavření českých vysokých škol roku 1939. Německá univerzita byla postupně arizována – nucené odchody do výslužby začaly již v období tzv. druhé republiky na přelomu let 1938/1939. Z botaniků se podařilo emigrovat Ernstu Pringsheimovi, z univerzity odešel i docent Erich Daumann.⁵⁰ K 1. 9. 1939 byla německá univerzita převedena do správy říše (a příslušného říšského ministerstva – *Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*)

⁴⁵ AUK, f. PŘFNU, Příplatek habilitovaným asistentům, k. 40, i. č. 498.

⁴⁶ O zrušení tohoto krizového opatření žádala přírodovědecká fakulta roku 1937. AUK, f. PŘFNU, Děkanát všeobecně 1937, k. 15, i. č. 192.

⁴⁷ Srv. Dominův medailon: Michal V. ŠMŮNEK – Václav PETŘÍČEK, *Botanik, rektor, politik. Karel Domin (1882–1953)*, in: Krásné město, časopis přátel Kutné Hory 4, 2018, s. 3–7. Domin svůj pohled na události shrnul v publikaci: Karel DOMIN, *Můj rektorský rok. Z bojů o Karolinu a za práva Univerzity Karlovy*, Praha 1934. Zde jsou přetištěny i některé jeho články z dobového tisku.

⁴⁸ Karel DOMIN, *Tadeáš Haenke*, *Věda přírodní* 4, 1923, s. 249–250.

⁴⁹ AUK, f. PŘFNU, Botanický ústav a zahrada, herbář 1889–1935, k. 36, i. č. 459. AUK, f. PŘFNU, Botanický ústav a zahrada, běžné spisy 1935, čj. 202, 250, 251/1935, k. 35, i. č. 451.

⁵⁰ Erich Daumann (1905–1978), absolvent NU, asistent botanického ústavu, docent 1936, z fakulty odešel 1939, po válce profesor UK. Jeho životopis srv. <<https://botany.cz/cs/daumann/>> (10. 5. 2024).

pod názvem Deutsche Karls-Universität.⁵¹ Následně vznikl Úřad Kurátora německých vysokých škol v Praze jako správní mezičlánek mezi pražskými německými univerzitami a ministerstvem. České vysoké školy byly uzavřeny po známých událostech od 17. 11. 1939 a jejich správou byly pověřeny univerzity německé (například děkan německé přírodovědecké fakulty byl jako komisař pověřen správou uzavřené české přírodovědecké fakulty). Většina českých univerzitních budov tak byla užívána německými vysokými školami, i když ne vždy, a ne vždy ke svému původnímu účelu.⁵² V případě botanického ústavu se výjimky nekonaly – německý botanický ústav převzal českou botanickou zahradu a budovu v Benátské ulici č. 2. Logicky pak došlo ke změnám v dislokaci. V původní budově ve Viničné ulici zůstal ústav fyziologie rostlin, kde se přednostou ústavu stal po emigraci Ernsta Pringsheima jeho dosavadní zástupce, politicky exponovaný Viktor Czurda, který si změnil příjmení na německy znějící Denk. Botanický ústav se pak přesunul do Benátské 2, kde byl v následujících letech i byt přednosty ústavu Adolfa Paschera.⁵³ Prostorově si tedy uzavřením českých vysokých škol botanický ústav výrazně pomohl, naopak postupující válečné události se začaly podepisovat na personálním zajištění nejen ústavu, ale i botanické zahrady. Řada Pascherových stížností z období 1939–1945 směřovaných na úřad kurátora tak dokládá nezastupitelnost asistentů při odborné činnosti ústavu. Asistenti-muži během válečného období narukovali do války, někteří dokonce padli a na ústavu zbyly jen dvě asistentky, po 1. 12. 1944 zůstala jediná – Gertrud Kittl (roz. Körner).⁵⁴ Válečné období (už během první světové války, ale výrazně více v období druhé světové války) bylo obecně dobou prosazování žen na vysokých školách a vysokoškolských ústavech. Na německé filozofické fakultě tvořily ženy během válečného období téměř tři čtvrtiny studentstva,⁵⁵ absolventky také nahradily velkou část asistentů vysokoškolských ústavů. Přesto bylo vhodných sil stále málo. Není divu, že po říšském vzoru (první podobné ústavy fungovaly v Berlíně a Mnichově) zahájil v akademickém roce 1942/43 svou činnost Vzdělávací ústav pro přírodovědně-technické asistentky a pomocnice při Německé Karlově univerzitě v Praze (*Lehranstalt für naturwissenschaftlich-technische Gehilfinnen und Assistentinnen bei der Deutschen Karls-Universität in Prag*). V čele ústavu stál přednosta ústavu pro fyziologii zvířat Gottfried Koller.⁵⁶

⁵¹ Základní informace o válečné správě univerzity přináší Alena Mišková, *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945*, Praha 2002. K válečnému názvu univerzity srv. tamtéž, s. 67.

⁵² K známým výjimkám patří budova právnické fakulty UK, kde sídlilo velitelství SS, nebo budova filozofické fakulty UK, která sice sloužila vysokým školám, ale našly v ní své sídlo různé organizace (např. NS-Dozentenbund, úřad kurátora, děkanáty právnické, filozofické i přírodovědecké fakulty apod.).

⁵³ V budově byly i další tři služební byty: topiče Antona Prommera, technika Franze Antona a zahradníka Jaroslava Oppla. AUK, f. PŘFNU, Botanický ústav a zahrada: domovní výkaz k 31. 12. 1943, k. 36, i. č. 462.

⁵⁴ Za povšimnutí bezpochyby stojí i osobně laděná stylizace stížností – můj institut, moji asistenti apod.: „Vom wiss. Personal ist mir ein Assistent und eine Wiss. Hilfskraft gefallen. Der Wiss. Rat und ein Assistent stehen im Felde. Von meinen beiden Assistentinnen geht eine am 1. Dez. ab, ohne das Möglichkeit eines Ersatzes gegeben ist. Von meinen Wiss. Hilfskräften sind zwei noch sehr jung. Mir steht also für drei wissenschaftl. Institutionen nur eine einzige Assistentin zur Verfügung.“ AUK, f. Kurátor, stížnost A. Paschera z 8. 11. 1944, sign. 11-07-15, k. 5.

⁵⁵ Jiří PEŠEK, *Die „eigenen“ und die „fremden“ Studenten der Philosophischen Fakultät der Prager Deutschen Universität 1940–1945*, in: Dietmar Neutatz – Volker Zimmermann (Hgg.), *Die Deutschen und das östliche Europa. Aspekte einer vielfältigen Beziehungsgeschichte. Festschrift für Detlef Brandes zum 65. Geburtstag*, Essen 2006, s. 149–168.

⁵⁶ Gottfried Koller (1902–1959), jeden z nově přichozích politicky angažovaných přírodovědců, v Praze působil od roku 1942 na nově zřízeném ústavu pro fyziologii zvířat (ne psychologii zvířat, jak omylem uvádí Alena Mišková). Člen SA (Srv. A. Mišková, *Německá (Karlova) univerzita*, s. 215, 226), po válce působil na

Ústav zajišťoval dvouletý kurs pro absolventky středních škol, které měly být vzdělávány v základech chemie, fyziky, botaniky a zoologie, a především v technikách s těmito obory spojených – tedy v mikroskopování, vyhotovování preparátů, fotografování, vážení, ale i v účetnictví a práci s počítačými stroji, součástí výuky měl být i sklářský kurz. Výuku měli podle studijního programu zajišťovat vyučující z univerzity, konkrétně kromě Kollera profesori Pascher, Denk, fotografické techniky měl vyučovat Johann Böhm atd.⁵⁷ První rok měl být pro všechny studentky společný, v druhém roce se měly specializovat buď na fyziku, chemii, nebo biologii. V prvním roce existence mělo zařízení podle výkazů šest studentek, v dalších letech pak počet stoupl na 13, resp. 16 (v prvním čtvrtletí 1945). Je zajímavé, že ústav měl vychovávat pomocné síly, tedy ne ženy plně akademicky vzdělané. Počítalo se pouze s jejich dočasným působením na univerzitách a po válce měly, pokud by chtěly nadále pracovat, najít práci v průmyslových podnicích, laboratořích apod.⁵⁸ Ústavu nechyběli jenom asistenti, chyběl i personál zajišťující základní provoz budov a botanické zahrady. Logicky tak přibývají čeští zaměstnanci. Nejedná se jen o stávající zaměstnance české botanické zahrady a české uklízečky, které byly na německém botanickém ústavu standardem i v předchozí době, ale i o kvalifikované české zahradníky, jakým byl například Jaroslav Oplt, který po válce působil nadále na Univerzitě Karlově (na katedře fyziologie rostlin a půdní biologie PřFUK) a stal se autorem několika zahradnických publikací.⁵⁹ Každopádně stížnost na těžkou personální situaci zaznívá snad v každém příspěvu na úřad kurátora, následují i stížnosti na špatné finanční zabezpečení.⁶⁰ S postupem války a vzrůstající četností spojeneckých náletů se stala aktuální i otázka evakuace cenných herbářových sbírek mimo Prahu. Jako vhodný byl vybrán zámek v obci Kout na Šumavě.⁶¹ Pascher se sice k evakuaci staví rezervovaně (odkazuje nepřekvapivě na nedostatek personálu), nicméně v létě 1944 je evakuace s pomocí asistentky dr. Kittlové a dalších dvou

univerzitě v Saarbrückenu (<http://www.saarland-biografien.de/frontend/php/ergebnis_detail.php?id=793> [7. 5. 2024]).

- ⁵⁷ Srv. Jiří PEŠEK, *Johann Böhm (1895–1952). Předpoklady, zvrty a úskali kariéry českoněmeckého chemika v proměnách politických režimů*, AUC-HUCP 64/2, 2024, s. 75–109.
- ⁵⁸ Dokumenty k založení vzdělávacího ústavu jsou uloženy v AUK, f. Úřad kurátora německých vysokých škol v Praze (dále Kurátor), sign. 11-07-50, k. 5. Podobný ústav vznikl již roku 1940 při lékařské fakultě, kde měly být ženy vzdělávány zejména pro práci s technickým vybavením nemocnic, zejména v oblasti rentgenologie. Srv. Zpráva kurátora pro říšského ministra školství z 5. 4. 1943: Einnahmen aus Kursen und Vorträgen (Hebammenlehranstalt, Lehranstalt für medizinisch-technische Assistentinnen und Gehilfinnen und Lehranstalt für naturwissenschaftlich-technische Assistentinnen und Gehilfinnen). AUK, f. Kurátor, sign. 11-07-50, k. 5.
- ⁵⁹ Jaroslav Oplt (1912–2002) působil v české botanické zahradě od roku 1937, vyplácen byl z paušálů pro námezdání zaměstnance. Od 1. 8. 1940 přešel do Botanické zahrady Německé univerzity jako zahradník, významně si platově polepšil (evidence zaměstnanců české a německé botanické zahrady byla po celé válečné období vedena zvlášť). Ze spisů ve fondu kurátora jsou záznamy o přidělování volna na studijní účely (čtrnáctidenní kurs), Pascher vysoce hodnotí jeho práci a žádá i o finanční odměnu (nicméně neúspěšně) atd. Po válce nadále působil na Přírodovědecké fakultě. AUK, f. Kurátor, Botanický ústav a zahrada, sign. 13-04-07-14, 13-04-07-15, k. 26; AUK, f. PřFUK, 1953–1989, zaměstnanecké spisy Jaroslav Oplt, k. 84a. K Opltovým publikacím patří např. Jaroslav OPLT – Ladislav ČERNÝ, *Zakořeňování a štěpování ovocných rostlin*, Praha 1955; Jaroslav Oplt, *Květiny v domácnosti*, Praha 1970.
- ⁶⁰ Stížnost z 22. 11. 1943 na přidělené finance pro rok 1944: „Das Botanische Institut hat eine ordentliche Dotation von 3200 RM, eine der kleinsten Dotationen an der Naturwissenschaftlichen Fakultät – dabei gehört das Institut zu den größten. Aus diesem lächerlich kleinen Betrage soll bestritten werden, der ganze Unterrichts- und Forschungsbetrieb am Institute, der Ausbau des Unterrichtsapparates, der Ausbau und die Erhaltung der Bibliothek [...]“, AUK, f. Kurátor, sign. 12-07-14, k. 8.
- ⁶¹ Je to tentýž zámek, kam měly dle plánu doputovat i univerzitní insignie a univerzitní archiv. Karel HRUZA, *Der Deutsche Insignien- und Archivalienraub aus der Prager Universität 1945*, Bohemia 48/2, 2008, s. 349–411.

osob provedena.⁶² Výuka na německé univerzitě končí na samém konci války – v prvních květnových dnech roku 1945. Sebevraždou Adolfa Paschera, zřejmě přímo v Benátské 2, se uzavírá existence německé botaniky v Praze. Německá univerzita je zrušena se zpětnou platností k 17. 11. 1939. Budova v Benátské ulici se navrácí české botanice a přírodovědecká fakulta UK přebírá i ostatní majetek německé přírodovědecké fakulty. Součástí jejich sbírek se staly i výukové tabule, které byly do Benátské 2 přestěhovány s největší pravděpodobností spolu s ostatním inventarizovaným majetkem německého botanického ústavu po listopadu 1939.

Jak lze tyto tabule charakterizovat a jak vypovídají o osobách, které se na jejich vzniku podílely? Soubor obsahuje 1158 výukových tabulí většinou formátu A1 (cca 600 × 875 mm), odchylky jsou nepočtené. Ve většině případů se jedná o kresbu tuší, často kolorovanou (vodové barvy), ale v souboru jsou i tabule malované. Kresby nejčastěji doplňuje popis v latině, popřípadě v němčině. Početné jsou i případy, kdy je původní německý název odstraněn (přeškrtnutím, přeškrtnutím) a nahrazen českým, popřípadě je český popis jen doplněn. Tyto změny jsou dokladem toho, že tabule byly využívány i po zániku Německé univerzity v Praze.⁶³ Tabule nesou v řadě případů jméno profesora ve formě zkratky užívané komunitou botaniků: v tomto případě Beck, Pascher či Knoll. Jednoznačně nejfrekventovanějšími jsou tabule signované Adolfem Pascherem (přes 600 tabulí) a Güntherem Beckem (přes 300 tabulí). Daleko méně početné jsou tabule signované Fritzem Knollem či Franzem Pohlem (desítky), ještě menší podíl mají tabule Karla Rudolpha (6 kusů) či Ericha Daumanna (jednotlivosti). Specifickou pozici mají tabule podepsané asistentkami Gertrud Kittl (cca 30), a Hedwig Hein (do 10 kusů), které vedle jejich podpisu nesou často i značku A. Paschera, přičemž Pascherova značka je na lící straně, podpis asistentky spolu s udáním zdroje na rubu. Řada tabulí je nepodepsaná, popřípadě nelze kvůli poškození či následnému podlepení textilií autora určit. Pokud by se u autorské zkratky Wi jednalo o Moritze Willkomma (byť všechny zdroje uvádějí, že jeho značka byla Willk), tak by to znamenalo, že tradice vyhotovování tabulí sahá až do samotných počátků existence německého ústavu – tedy do devadesátých let 19. století. Do jaké míry platí, že podepsaný profesor je zároveň i autorem výtvarného zpracování tabule, lze dnes již jen těžko stanovit. V zásadě je to možné – botanici byli ve výtvarných technikách zběhlí a Günther Beck Mannagetta i Adolf Pascher měli k výtvarnému umění blízko.⁶⁴ Ovšem také je možné, že tabule na popud některého z profesorů vypracovával některý z asistentů či studentů, popřípadě že mohli při práci spolupracovat. Dokládá to řada tabulí se značkou Pascher, které jsou podepsány i jménem Kittl či Hein, je tedy pravděpodobné, že autorem finálního technického zpracování byla u těchto tabulí jedna z asistentek botanického ústavu. Informace o dalších případných autorech bohužel nemáme, řada informací na zadních stranách tabulí zanikla při druhotném podlepení papíru textilií, zřejmě ještě v době existence německé univerzity (místy jen lehce prosvítá písmo, dnes téměř nečitelné). Mollenhauer píše o jakési slečně

⁶² Ve fondu kurátora je zachováno jen vyúčtování cesty Gertrud Kittl do Koutu ve dnech 27. 6. až 29. 6. 1944 a 12. 9. až 15. 9. 1944. Toto vyúčtování ukazuje na dvoukolejnou univerzitní správu: dr. Kittl je placena říšským ministerstvem, další dvě osoby pak ministerstvem protektorátním. AUK, f. Kurátor, sign. 13-03-07-15, k. 19.

⁶³ Podle informace doc. RNDr. Lubomíra Hroudý, CSc., je měl ještě v letním semestru 2001 využívat při výuce doc. RNDr. Bohdan Křísa, CSc.

⁶⁴ Sr. J. NEUSTUPA, *Algologie a protistologie*, I; Lucie ČERMÁKOVÁ, *Günther Beck von Mannagetta und Lerche- nau. Obrázky ze skříně*, Živa 2, 2018, s. 36–37.

Knott provdané Sigmond, ale v materiálech botanického ústavu se toto jméno nevyskytuje.⁶⁵ Lucie Čermáková udává podle ústní tradice jméno studentky Rosalie Brabez.⁶⁶ Její jméno se také nevyskytuje v materiálech ústavu (není vedena ani jako asistentka ani jako demonstrátorka či pomocná vědecká síla), nicméně je zřejmé, že se jedná o Pascherovu žákyni a je tedy možné, že se na tvorbě tabulí podílela, byť se nikdy neobjevila mezi placenými zaměstnanci ústavu.⁶⁷

Tematicky jsou tabule velmi rozmanité a zřejmě zachycují celou škálu výuky botaniky na německé univerzitě. Je dobré připomenout, že botanický ústav vlastnil také řadu tištěných, sériově vydávaných výukových tabulí, které nebyly do archivu převzaty, ale zůstaly uloženy na katedře botaniky PřFUK v Benátské ulici. V případě kreslených originálů tak šlo zřejmě především o doplnění těchto sériových tabulí vycházející z nových objevů, speciálního zaměření pedagoga, konkrétního vypsání kurzu apod. Tabule byly vyhotovovány podle soudobé odborné literatury, jak o tom svědčí sporadicky dochované příписy např. nach Mägdefrau,⁶⁸ nach Velenovský, popřípadě podle vlastního výzkumu.⁶⁹ Ovšem i zde platí, že řada informací o zdrojích kresby zanikla při podlepení tabulí. Je škoda, že se nezachovaly materiály botanického ústavu německé univerzity z doby před rokem 1920, kdy spadal pod filozofickou fakultu (tedy před založením přírodovědecké fakulty). Není proto možné najít žádné informace o chodu ústavu v době, kdy byl přednostou ústavu Günther Beck von Mannagetta a jeho předchůdci. Nicméně z dochovaných a signovaných tabulí je zřejmé, že tabule jsou dílem výlučně botanického ústavu, popř. jeho oddělení farmaceutické botaniky. O návaznosti na osobu Adolfa Paschera svědčí nejen množství dochovaných tabulí s jeho jménem, ale také již citované snahy o zakoupení speciálních skříní na jejich uložení, popřípadě objednávka 100 kusů kreslicích papírů „Amboss“ od papírny v Hostinném (Maschinenpapierfabrik Eichmann u. Co.).⁷⁰ Pokud bychom srovnali tabule signované Beckem a Pascherem, tak je zcela jasně vidět zaměření tabulí signovaných Beckem na cévnaté rostliny a tabulí signovaných Pascherem na vodní organismy, odpovídající jeho odbornému zájmu (zlativky, obrněnky, různobrvky apod.). Paleobotanické tabule do souboru připojil K. Rudolph a také Gertrud Kittl. Nicméně najdeme paleobotaniku

⁶⁵ D. MOLLENHAUER, *Adolf Pascher*, s. 234. Jen u čtyř tabulí pod přelepením lehce prosvítá nápis, který lze číst jako Pascher – Knott spolu s datem 1930 popř. 1931 (tabule č. 310235, 310366, 310494 a 310648).

⁶⁶ L. ČERMÁKOVÁ, *Günther Beck von Mannagetta*, s. 37.

⁶⁷ Rosalia Valerie Brabez (1902–?) studovala na Přírodovědecké fakultě Německé univerzity od zimního semestru 1925/26, zkušky pro učitelství na středních školách v oboru biologie/zeměpis složila v květnu roku 1930, promovala roku 1934. Svou disertační práci otiskla roku 1941 v Pascherem vedeném časopise: Rosalia Brabez, *Zur Kenntnis der Algenflora des Franzensbader und Sooser Thermenbereiches*, Beihefte zum Botanischen Centralblatt, Abteilung A, 61, 1941, s. 137–236. Již na počátku studia patřila ke Kongregaci Milosrdných sester svatého Kříže v Chebu, jako poručníci uvedla provinciálku Stephanii Knecht, v rigorózním protokolu je uvedena jako *sestra*. Kongregace Milosrdných sester se věnovala vyučování – řád v Chebu provozoval několik školských zařízení, takže zkuška pro učitelství není u Rosalie Brabez překvapující. O jejich dalších osudech se mi nepodařilo nic zjistit.

⁶⁸ Karl Mägdefrau (1902–1999): německý paleobotanik, citováno jeho dílo *Paläobiologie der Pflanzen*, Jena 1942. Jedná se o 12 tabulí s odkazem na jeho dílo – signováno nejčastěji G. Kittl a A. Pascher.

⁶⁹ Tabule může být označena např. nach der Natur, nach der Natur gezeichnet – tedy „podle přírody“ což odpovídá soudobému úzu (např. č. 310833 *Grüne Pflanzenzellen*). Popřípadě může být odkázáno na vlastní publikovanou studii jako v případě tabule č. 310964 (*Arum nigrum*), kde Fritz Knoll odkazuje na svoji práci Fritz KNOLL, *Insekten und Blumen*, I–III, Wien 1921–1926.

⁷⁰ Objednávka z 20.5.1932 (čj. 70/32) s dodatkem *für Prof. Pascher*. AUK, f. PřFNU, Botanický ústav a zahrada, běžné spisy 1932, k. 35, i. č. 450. Značku papírny Hostinné (Arnau), i vyražený znak kovadliny s nápisem *amboss* lze na některých tabulích skutečně najít.

či cévnaté rostliny i na tabulích podepsaných Pascherem či jednobuněčné organismy na tabulích Beckových. Pokud u některých autorů můžeme hovořit o výrazném stylu, tak je to u významné části tabulí signovaných Güntherem Beckem – zobrazované objekty pokrývají většinu tabule, navíc je často doplňují podrobné popisy, často velmi malé (zde je možné si klást otázku, jakým způsobem ve výuce tabule sloužily, když drobné popisy nešlo číst z větší vzdálenosti). Stylem tyto tabule spíše připomínají ilustrace v odborných časopisech, které nebyly vždy přímo součástí článku, ale často se jednalo o barevné, ale i černobílé celostránkové přílohy tištěné na křídovém papíře oddělené od samotného textu (obr. 4), podobně složitě komponované bývají i výukové tabule tištěné. Naopak tabule signované Adolfem Pascherem jsou velmi různé, od jednoduchých náčrtků po velmi vypracované kresby. Nicméně zobrazované objekty mají obvykle jasné kontury a nepokrývají celou plochu tabule. Pokud se mi v ojedinělých případech podařilo k obrazovým tabulím dohledat i zdroj, je srovnání velmi zajímavé. Autor tabule nepřevzal vyobrazení v dané publikaci vcelku, ale vybral si vhodné části, černobílou ilustraci převedl do barvy apod. Názorně to ukazuje vyobrazení řasy *Haematococcus*, které Pascher převzal ze studie Wilhelma Wollenwebera.⁷¹ Z obrazové tabule publikované v časopise převzal Pascher pouze několik dílčích vyobrazení (viz obr. č. 3 a 4). Podobně Günther Beck na tabuli zobrazující *Ammatoidea Normannii* rozpracovává jen jednu dílčí ilustraci z obrazové přílohy ke studii Williama a George Stephena Westových, navíc ji převádí do barvy.⁷² Podrobný výzkum dochovaných tabulí a jejich srovnání může být tak cenným příspěvkem ke studiu dějin vědecké ilustrace i k dějinám vědecké práce vůbec.

Závěrem by možná bylo dobré věnovat alespoň několik řádek asistentkám, které se na výrobě tabulí podílely. První z nich byla Gertrud Kittl. Poměrně dobře lze zmapovat její studijní dráhu. Gertrud Kittl se narodila jako Gertrud Körner 16. 5. 1914 v Novém Jičíně. Na Přírodovědeckou fakultu Německé univerzity v Praze se zapsala po maturitě na reálném gymnáziu v Uničově v zimním semestru 1933/34.⁷³ Studovala zde 10 semestrů, jeden semestr absolvovala na univerzitě v Mnichově. Skládala státní zkoušky před komisí pro učitelství na středních školách s německým vyučovacím jazykem pro obor biologie (*Naturgeschichte*)/tělocvik (17. 5. 1938). Jako domácí práci předložila u druhé státní zkoušky vydanou studii *Über eine auffallende, durch eine aerophile Blaualge hervorgerufene Vegetationsfärbung*,⁷⁴ založenou na terénních výzkumech v blízkosti Máchova jezera, tedy u výzkumné stanice v Doksech. Disertační práci *Zur Kenntnis der*

⁷¹ Wilhelm WOLLENWEBER, *Untersuchungen über die Algengattung Haematococcus*, *Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft* 26, 1908, s. 238–296, tab. XII. Online: <https://www.zobodat.at/pdf/Ber-Deutschen-Bot-Ges_26_0238-0298.pdf> (16. 9. 2024).

⁷² William WEST – George Stephen WEST, *A contribution to the freshwater algae of the south of England*, *Journal of the Royal Microscopical Society*, 1897, s. 467–511 (tab. VII, č. 25). AUK, PFFNU, Výukové tabule, *Ammatoidea Normannii*, č. 329902.

⁷³ Základní dokumenty k jejímu studiu lze dohledat online na stránkách projektu Studenti pražských univerzit: <https://is.cuni.cz/webapps/archiv/public/person/se/1207924941548793/?__MG__search_name=K%C3%B6rner&__MG__search_birth_date=&__MG__search_birth_place=&__MG__search_faculty=&__MG__search_year_from=&__MG__search_year_to=&lang=cs&PSarcPublicPersonSearchList=10&SOarcPublicPersonSearchList=0order_prijmeni%7C0order_jmeno&sessionId=1540224&__binding=1&__BG__OK=Vyhledat&search_name=K%C3%B6rner&search_birth_place=&search_faculty=>> (14. 5. 2024).

⁷⁴ Gertrud KÖRNER, *Über eine auffallende, durch eine aerophile Blaualge hervorgerufene Vegetationsfärbung*, *Beihefte zum Botanischen Centralblatt, Abteilung A*, 55, 1936, S. 416–420 (časopis *Beihefte zum Botanischen Centralblatt* vedl A. Pascher).

in und auf Sphagnum lebenden Algen obhájila 19. 5. 1938 (práci, která se nedochovala, posuzovali nepřekvapivě A. Pascher a E. Pringsheim), rigorózní zkoušky složila vzápětí na výbornou – hlavní rigorózum z botaniky (zkoušeli Adolf Pascher, Ernst Pringsheim a Viktor Czurda) 27. 5. 1938, vedlejší z geologie před komisí složenou z profesorů Reinholda Fürtha, Ericha Spenglera a Adalberta Liebuse 10. 6. 1938, promoce proběhla 11. 6. 1938.⁷⁵ V následujících letech působila Gertrud Körner jako pomocná učitelka na různých školách (například v Opavě či Šumperku). 3. 2. 1941 se provdala za Erwina Kittla, taktéž absolventa německé univerzity.⁷⁶ Z evidence asistentů a dochovaného personálního spisu⁷⁷ je zřejmé, že Gertrud Körner (už pod jménem Kittl, popř. Kittl-Körner) nastoupila 16. 11. 1941 jako asistentka botanického ústavu (v tištěném seznamu přednášek a osob je uvedena až v letním semestru 1942). Díky důkladnému prověřování árijského původu a zdravotního stavu všech žadatelů o zaměstnání jsme informováni nejen o rodičích a prarodičích Gertrud Kittl i jejího manžela, ale také o jejím zdraví a tělesné konstituci.⁷⁸ Poslední informace v personálním spise Gertrud Kittl je z prosince 1944, kdy žádá o uvolnění od 22. do 28. 12., aby mohla navštívit svého manžela, který byl krátkodobě odvelen do Oranienburgu. Zprávy o jejím působení po roce 1945 ani žádné další publikace Gertrud Kittl se mi nepodařilo dohledat.

Další asistentkou podílející se prokazatelně na výrobě výukových tabulí byla Hedwig Hein. Hedwig Hein se narodila jako Hedwig Kruschina 20. 7. 1918 v obci Pomezí (Laubendorf) nedaleko Svitav. Na německé univerzitě studovala od zimního semestru 1937/38, studia ukončila 29. 4. 1942 učitelskou zkouškou pro obor biologie/zeměpis. Od 1. 10. 1940 působila na botanickému ústavu jako pomocná vědecká síla (vykazovala týdně 15 hodin vědecké práce). K 1. 4. 1942 nastoupila jako asistentka. 8. 9. 1942 se provdala za Josefa Heina.⁷⁹ V lednu 1944 nastoupila na dovolenou kvůli narození syna (narodil se 14. 1. 1944), nicméně již v březnu se vrátila zpět do práce. Svou činnost na botanickém ústavu ukončila k 1. 12. 1944, jako důvod uvedla péči o dítě. Na rozdíl od Gertrud Kittl víme o její politické angažovanosti, již od roku 1938 byla členkou Svazu německých dívek (*Bund deutscher Mädel*) a od léta 1940 i členkou NSDAP.⁸⁰

Nástin životopisů dvou asistentek botanického ústavu ukazuje, jakým způsobem se během válečného období začaly na univerzitních pracovištích německé univerzity

⁷⁵ Srv. AUK, f. PŘFNU, Rigorózní protokol II, 1931–1945, i. č. 623.

⁷⁶ Erwin Kittl (* 1912) absolvoval zkoušky učitelství pro střední školy v oboru angličtina/tělocvik, základní dokumenty na stránkách projektu Studenti pražských univerzit: <https://is.cuni.cz/webapps/archiv/public/person/se/1688933407637942/?_____MG__search_name=Kittl&_____MG__search_birth_date=&_____MG__search_birth_place=&_____MG__search_faculty=&_____MG__search_year_from=&_____MG__search_year_to=&lang=cs&PSarcPublicPersonSearchList=10&SOarcPublicPersonSearchList=0order_prijmeni%7C0order_jmeno&sessionId=2247301&binding=1&search_name=Kittl&search_birth_place=&search_faculty=&_____BG__OK=Vyhledat> (24. 9. 2024). V době nástupu Gertrud Kittl na univerzitu již sloužil v armádě.

⁷⁷ AUK, f. Kurátor, evidence asistentů (bez signatury). AUK, f. Kurátor, personální spis Gertrud Kittl Körner 1941–1944.

⁷⁸ Jako učitelka tělocviku byla ve svých 27 letech ve vynikající formě (měřila 160 cm a vážila 55,6 kg), netrpěla duševní chorobou, a tak byla lékařsky uznána „Tauglich als Hochschulassistentin“. AUK, f. Kurátor, personální spis Gertrud Kittl Körner 1941–1944.

⁷⁹ Josef Rochus Anton Hein (* 16. 8. 1917) byl také absolventem Přírodovědecké fakulty Německé univerzity v Praze, učitelskou zkoušku v oboru biologie/zeměpis složil roku 1939. V době sňatku byl již v armádě.

⁸⁰ AUK, f. Kurátor, personální spis Hedwig Hein Kruschina 1940–1944. AUK, f. Rektorát Německé univerzity v Praze, kartotéka studentů 1939–1945.

uplatňovat ženy. V meziválečném období měly ženy naprosto minimální šanci získat byť i jen asistentské místo (to bylo totiž vnímáno jako jistý příslib dalšího vědeckého rozvoje a následné habilitace)⁸¹ a jediné vhodné uplatnění bylo povolání učitelské. Naopak v době nedostatku mužského personálu začaly být ženy běžnou součástí univerzitního provozu, byť často nezískaly standardní asistentské místo, ale měly, stejně jako obě zmíněné asistentky botanického ústavu, status zástupců (*Stellvertreter*). Některé asistentky však dokázaly válečný start kariéry využít a vědecky se uplatnily v poválečném období. Jako příklad může sloužit asistentka archeologického ústavu Německé univerzity Gisela Freund, která po válce působila jako profesorka archeologie na univerzitě v Erlangen.⁸²

Není možné se na závěr nezmínit o osobě, která zde byla nesčetněkrát jmenována a už v předchozích letech se stala předmětem několika biografických studií – tedy o Adolfu Pascherovi. Není zde třeba znovu podrobně rozebírat jeho životní příběh, profesní úspěchy či neúspěchy, to už udělali jiní. Pokusím se jen v několika větech charakterizovat Paschera tak, jak se ze zkoumaných dokumentů jeví jako profesor-úředník, protože vedle svého postavení špičkového vědce své doby pracoval také jako velmi vyčerpávaný pedagog a také vědecký manažer. Od zřízení farmaceutického oddělení na něm ležela značná administrativní agenda, která narostla nejdříve převzetím vedení botanického ústavu a zahrady a po roce 1939 ještě převzetím botanické zahrady české. Dochované materiály botanického ústavu, zahrady a farmaceutického oddělení jsou dokonalým dokladem soudobé byrokracie. Správa hospodaření vysokých škol převzala v období první československé republiky v téměř nezměněné podobě úřadování z doby monarchie, kdy s ohledem na teorii byrokracie Maxe Webera⁸³ vidíme, jak fungování (včetně hospodářského) vysokých škol je přesně reglementováno platnými zákony a nařízeními, přičemž veškeré jednání je vedeno písemnou formou. Jednání je vedeno na úrovni přednosta ústavu (tedy profesor) – ministerstvo školství. Adolf Pascher zde stojí v podřízené pozici a snaží se (za pomoci svých podřízených) získat pro ústav maximum v konkurenci ostatních přednostů ústavů nejen německé univerzity, ale všech univerzit v zemi. V jeho opakovaných žádostech, stížnostech a návrzích lze pozorovat jistou impulzivitu a neodbytnost, která však není (alespoň pokud mohu soudit na základě srovnání se studiem spisů několika dalších univerzitních ústavů) úplně neobvyklá,⁸⁴ byť Pascherova urputnost v bombardování nadřízených orgánů je přece jen o něco výraznější. Z textů žádostí je patrný také jistý majetnický vztah k ústavu i personálu (*meine Assistentinnen, meine wissenschaftlichen Hilfskräfte*). To platí i pro období druhé světové války, kdy se přímým nadřízeným orgánem stal úřad kurátora. Zde není možné se vyhnout úvaze o politické angažovanosti Adolfa Paschera, ke které se

⁸¹ Na německé univerzitě byla situace v meziválečném období ještě o něco horší než na Univerzitě Karlově. Na německé přírodovědecké fakultě se v tomto období nehabilitovala ani jedna žena. Absolventka německé univerzity geografa Julie Moschelesová se nakonec habilitovala na UK. Srv. Jiří MARTÍNEK, *Radost z poznání nemusí vést k uznání: Julie Moschelesová*, in: Jiří Martinek – Pavla Vošahlíková (edd.), *Cesty k samostatnosti. Portréty žen v éře modernizace*, Praha 2010, s. 176–189.

⁸² Nekrolog Gisely Freund online zde: <<https://www.uf.phil.fau.de/2023/04/12/nachruf-fuer-prof-dr-gisela-freund/>> (26. 9. 2024).

⁸³ Max WEBER, *Metodologie, sociologie a politika*, Praha 2009.

⁸⁴ Podobně postupovali ve své pozici i orientalista Max Grünert či jeho nástupce Adolf Grohmann. Srv. Jana RATAJOVÁ, *Orientalistika na Filozofické fakultě Německé univerzity v Praze / Oriental Studies at the Faculty of Arts of the German University in Prague*, in: Adéla Jünová Macková – Libor Jün (edd.), *Československo v Orientu, Orient v Československu / Czechoslovakia in the Orient, The Orient in Czechoslovakia*, Praha 2022, s. 22–45.

samozřejmě také již vyjádřili všichni, kdo o něm psali. Pascher pocházel z českých zemí (narodil se roku 1881 v šumavské obci Stožec) a s českými zeměmi, především s pražskou německou univerzitou, je spjat celý jeho profesní život (od studií, započatých na podzim roku 1900, do tragické smrti roku 1945). Přes napjaté vztahy mezi německou a Karlovou univerzitou ve třicátých letech Pascher s některými českými kolegy spolupracoval.⁸⁵ Roku 1928 získal Pascher a oddělení pro farmaceutickou botaniku diplom za expozici na Výstavě soudobé kultury v ČSR.⁸⁶ Spolupráce s českými kolegy ani účast na akci oslavující deset let existence Československa nevyklučuje jeho zklamání z univerzitního zákona z roku 1920, kdy jeho starobylá alma mater ztratila podíl na nástupnictví Karlova založení, které dává najevo v textech na obranu vlastnictví herbářových sbírek německou univerzitou. Tuto hořkost si nese většina německého profesorského sboru po celé období první republiky. Jméno Karlova si znovu německá univerzita vetkne do názvu na začátku temné doby, poté co tuto instituci nuceně opouští velká část vyučujících, z nichž řada válečné období nepřežije. Z dopisů citovaných J. Neustupou je zřejmé, že Pascher se v rozhodujícím období přiklonil k nacismu⁸⁷ a byl i jedním z těch, kteří v září 1938 opustili republiku, aby se vyhnuli podpisu na vyjádření loajality.⁸⁸ Lze předpokládat, že Pascher mohl přivítat následné události jako novou příležitost pro německou vědu v českých zemích. Ale zřejmě stejně jako někteří jeho kolegové brzy vystřízlivěl, tím spíše, že sám začal mít problémy. Všechny profesory čekalo důkladné prověření, než byli převzati do říšské služby.⁸⁹ Materiály těchto prověrek jsou uloženy spolu s dalším materiálem ve fondu kurátora německých vysokých škol – ovšem v části, která byla na konci války odvezena do Německa a dnes je uložena v Bundesarchivu v Berlíně.⁹⁰ Pomlouvačnou kampaň a udání, které mělo znemožnit Pascherovo převzetí, již zmiňuje J. Neustupa. Přesto je zajímavé, jakým způsobem Pascherovo převzetí do říšské služby podpořil jeho bývalý kolega a prominent nacistického režimu, nacistický rektor vídeňské univerzity Fritz Knoll. Ten posílá 5. 3. 1940 své hodnocení Paschera jak říšskému ministerstvu školství, tak rektorovi pražské univerzity Wilhelmu Sauremu, který mu obratem velmi děkuje za znovuotevření Pascherovy kauzy.⁹¹ Knoll zdůrazňuje především Pascherovy odborné kvality a jeho věhlas i na mezinárodním poli (organizace mezinárodních kongresů, činnost ve vědecké stanici v Montpellier), různé pomluvy charakterizuje jako běžnou řevnivost ve vědecké obci, ovšem zcela neodmítá Pascherova nařčení z politické nespolehlivosti

⁸⁵ Někteří z nich také publikovali v Pascherem vedeném časopise *Beihefte zum Botanischen Centralblatt*: srv. např. Jaromír KLIKA, *Das Klimax-Gebiet der Buchenwälder in den Westkarpathen*, *Beihefte zum Botanischen Centralblatt*, Abteilung B, 55, 1936, s. 373–418. Časopis online zde: <<https://bibdigital.rjb.csic.es/records/item/12717-beihefte-zum-botanischen-centralblatt-abteilung-b-systematik-pflanzengeographie-angewandte-botanik-etc-band-1v>> (15. 5. 2024).

⁸⁶ Je zajímavé, že na diplomu je uveden Ústav pro farmaceutickou botaniku a Pascher jako přednosta ústavu. To svědčí o naprosté samostatnosti oddělení před odchodem Knolla do Vídně. K německé účasti na výstavě srv. Jana RATAJOVÁ, *Výstava soudobé kultury v ČSR a Německá univerzita v Praze*, *AUC-HUCP* 61/2, 2021, s. 37–45.

⁸⁷ Srv. J. NEUSTUPA, *Algologie a protistologie*, I, s. 246.

⁸⁸ O opuštění republiky německými profesory srv. A. MIŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*, s. 37–44.

⁸⁹ Profesori, kteří nebyli převzati, byli dál vypláceni protektorátním ministerstvem školství. Tato dvoukolejnost fungovala i v případě dalších zaměstnanců.

⁹⁰ Bundesarchiv Berlin, f. Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag R31, PA Pascher, inv. Nr. 621.

⁹¹ AUK, f. PŘFNU, Personální spis Adolf Pascher, 1928–1943, k. 39, i. č. 487.

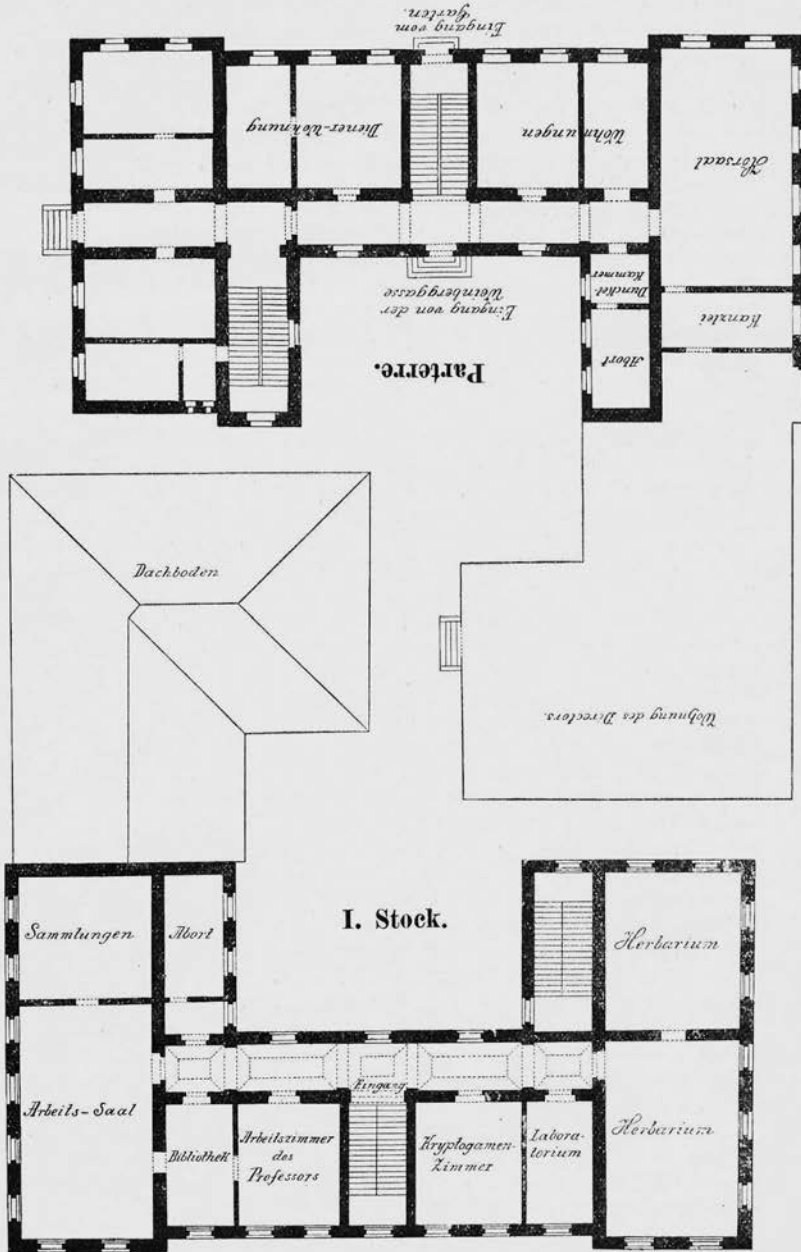
(zejména blízkost s židovskými osobami⁹²). Nicméně jako polehčující okolnost uvádí nejen pevné Pascherovo stanovisko vůči Čechům (prof. Dominovi) – zřejmě s odkazem na události třicátých let, ale také má Pascherovo jednání ospravedlnit údajná umělecká impulzivní povaha, kvůli které je Pascher snadno ovlivnitelný (a tudíž je ovlivnitelný i těmi správnými lidmi). Každopádně doporučuje Knoll Pascherovo převzetí zejména vzhledem k Pascherově vědecké akribii a mezinárodnímu renomé.⁹³ Pascher byl nakonec profesorem v říšské službě jmenován až 6. 1. 1942. Do konce života mu zbývaly tři roky – tři roky práce na univerzitě, se kterou ho spojovalo více než 40 let jeho života.

Grantová podpora

Studie vznikla v rámci řešení programu COOPERATIO HIST, obor History and Philosophy of Science.

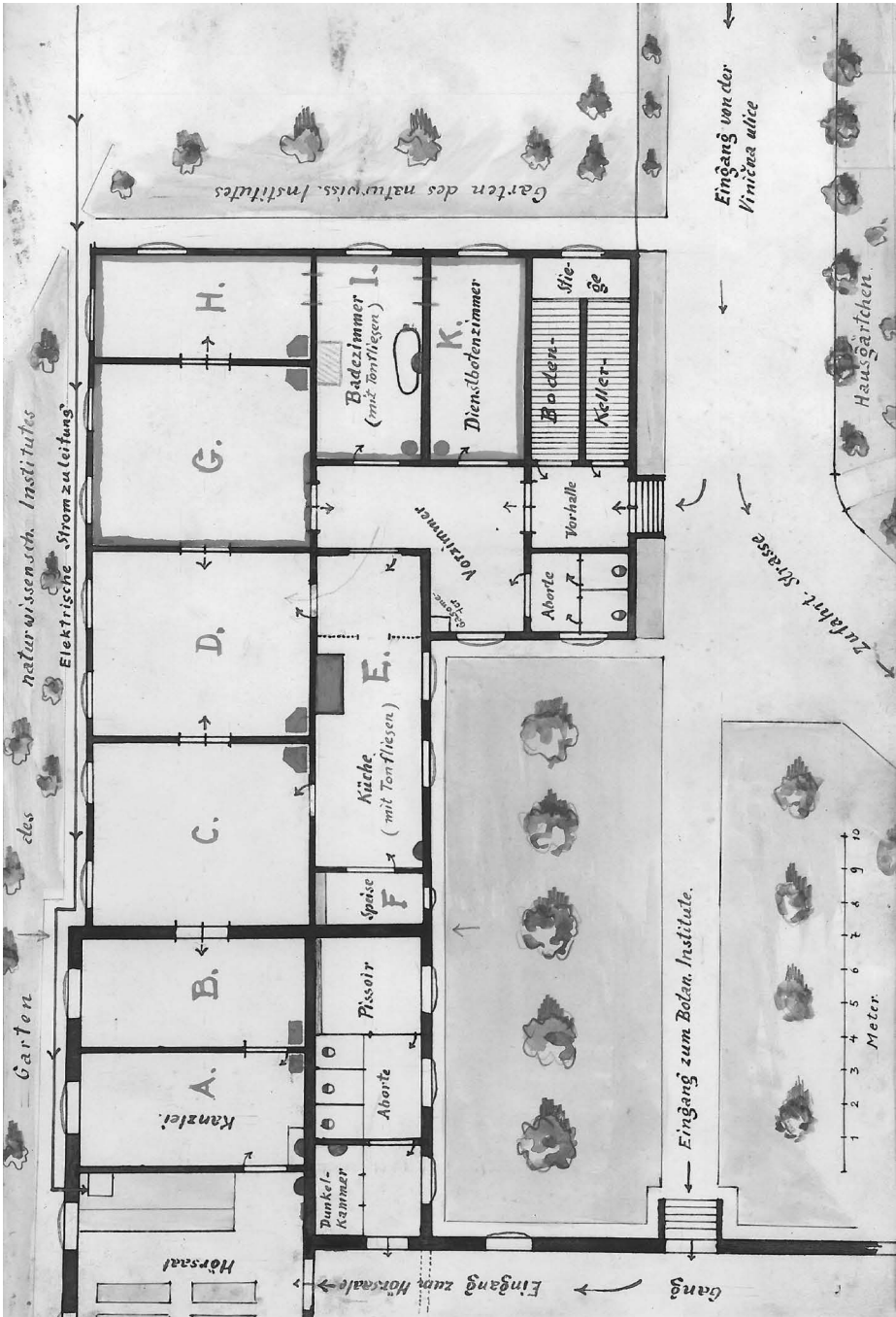
⁹² Rozhodně není míněn E. Pringsheim: „So war er vor allem gegenüber dem Judentum oft sehr nachgiebig und willfährig. Er hat sich oft für jüdische Belange eingesetzt, was ihn aber auch nicht hinderte gegen bestimmte Juden (z. B. gegen den Pflanzenphysiologen Professor Pringsheim in Prag) immer wieder scharf Stellung zu nehmen.“

⁹³ „Bei der Übernahme Professor Paschers durch das Reich könnte nach meiner Meinung ebenfalls die wissenschaftliche Bedeutung des Genannten den Ausschlag geben, besonders mit Rücksicht auf den großen internationalen Ruf, den er besitzt.“ AUK, f. PfFNU, Personální spis Adolf Pascher, Fritz Knoll an Prof Dr. Saure, 5. 3. 1940, k. 39, i. č. 487.

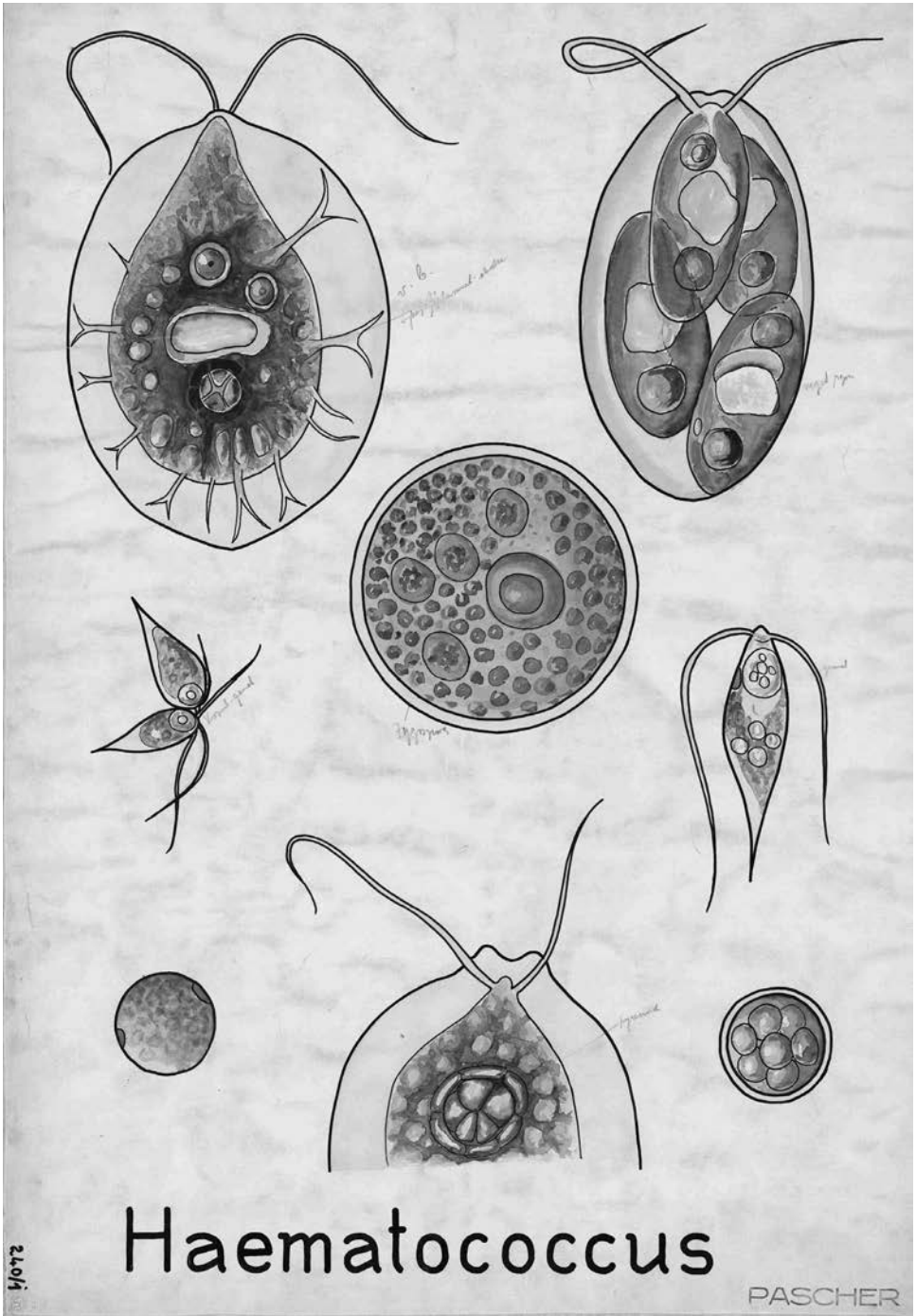

Planskizze des neuen botanischen Institutes der k. k. deutschen Universität in Prag.

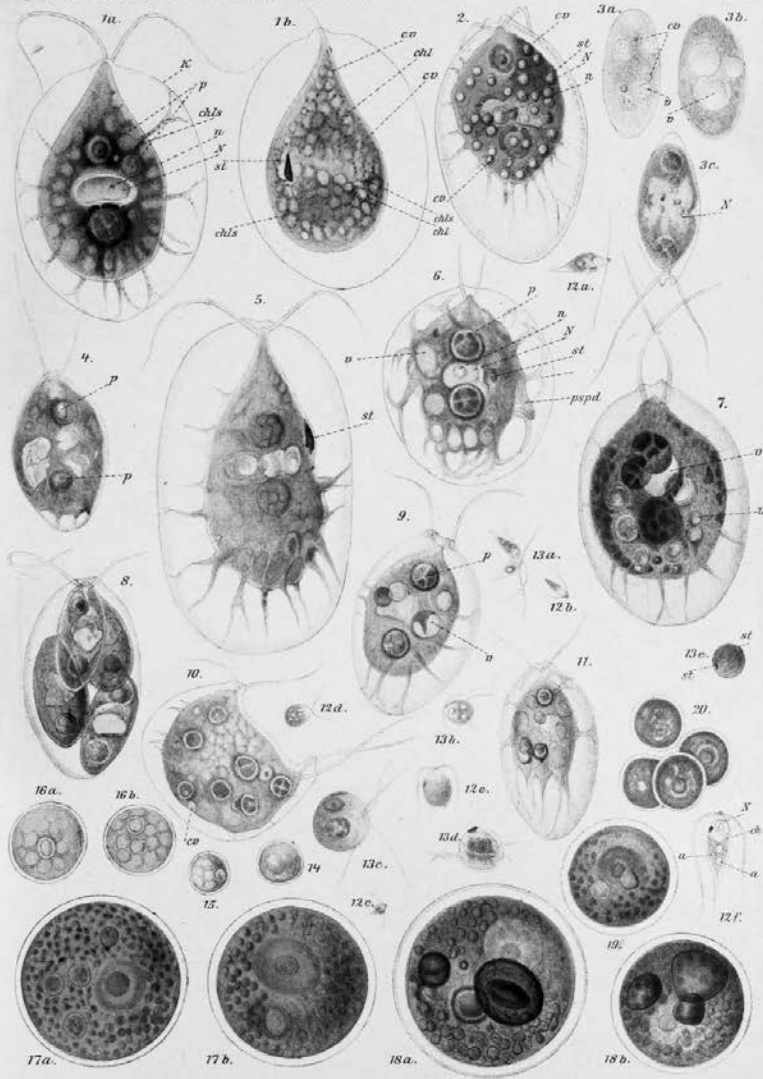
Obr. 1: Plán botanického ústavu podle: Richard von WETTSTEIN, *Der botanische Garten und das botanische Institut k. k. deutschen Universität in Prag*, Wien 1899, s. 13

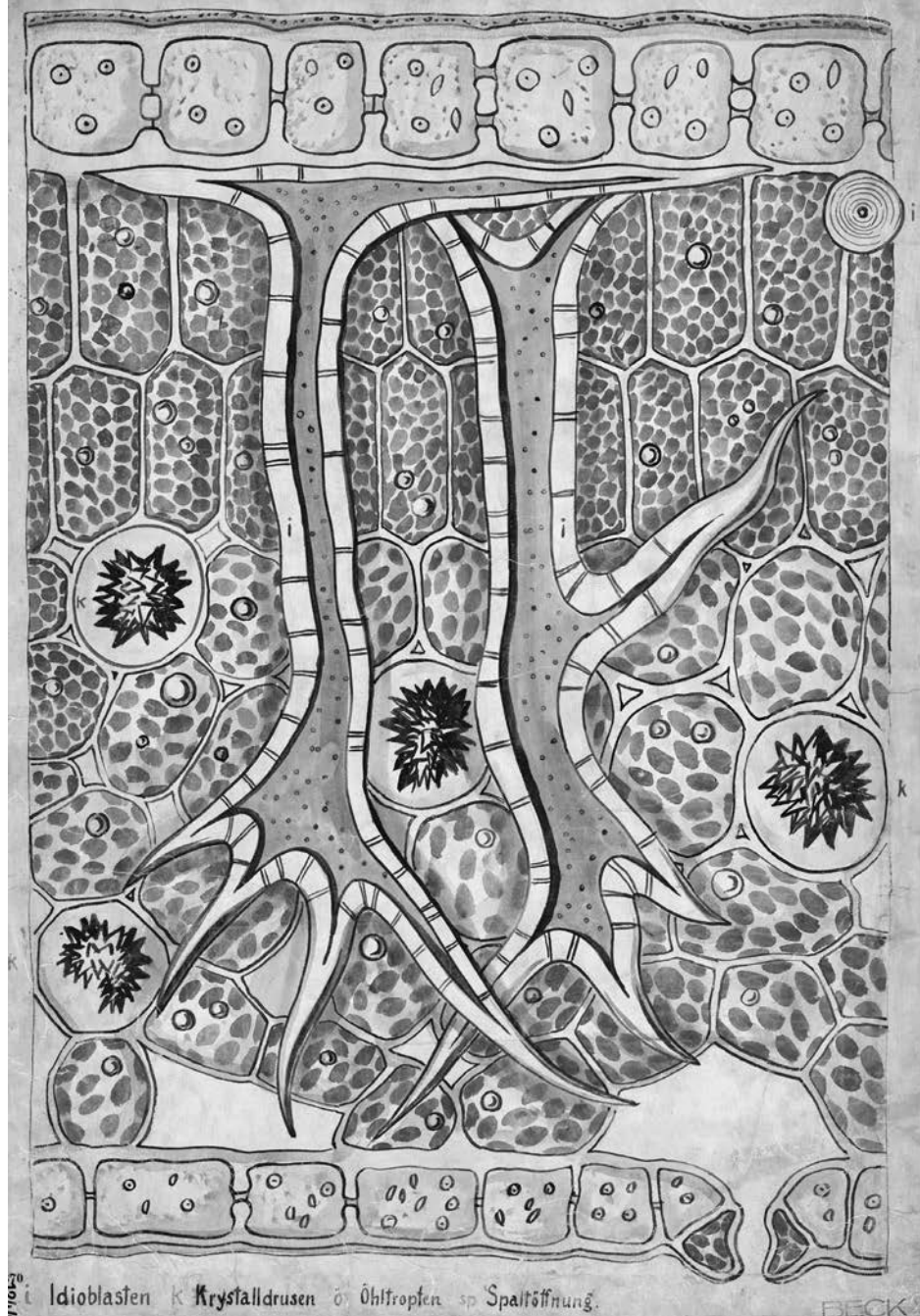
Obr. 2: Plán služebního bytu přednosti botanického ústavu (AUK, f. PĚFNU, Botanický ústav, Günther Beck von Mannagetta služební byt, 1922, k. 33, i. č. 434)

Obr. 3: Výuková tabule č. 310858 – A. Pascher: Haematococcus

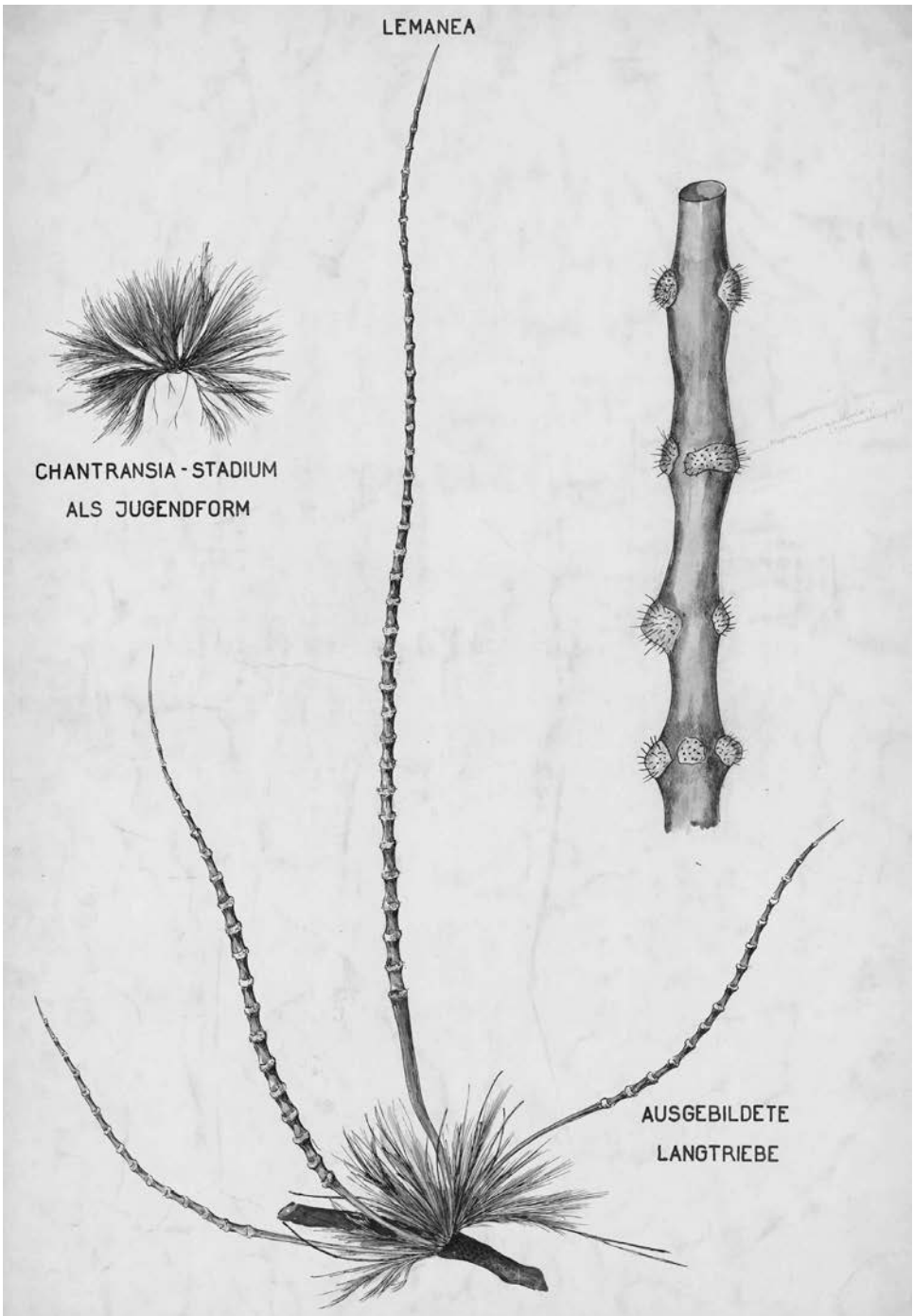
Obr. 4: Vyobrazení ke studii: Wilhelm WOLLENWEBER, *Untersuchungen über die Algengattung Haematococcus*, Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft 26, 1908, s. 238–296, tabule č. XII

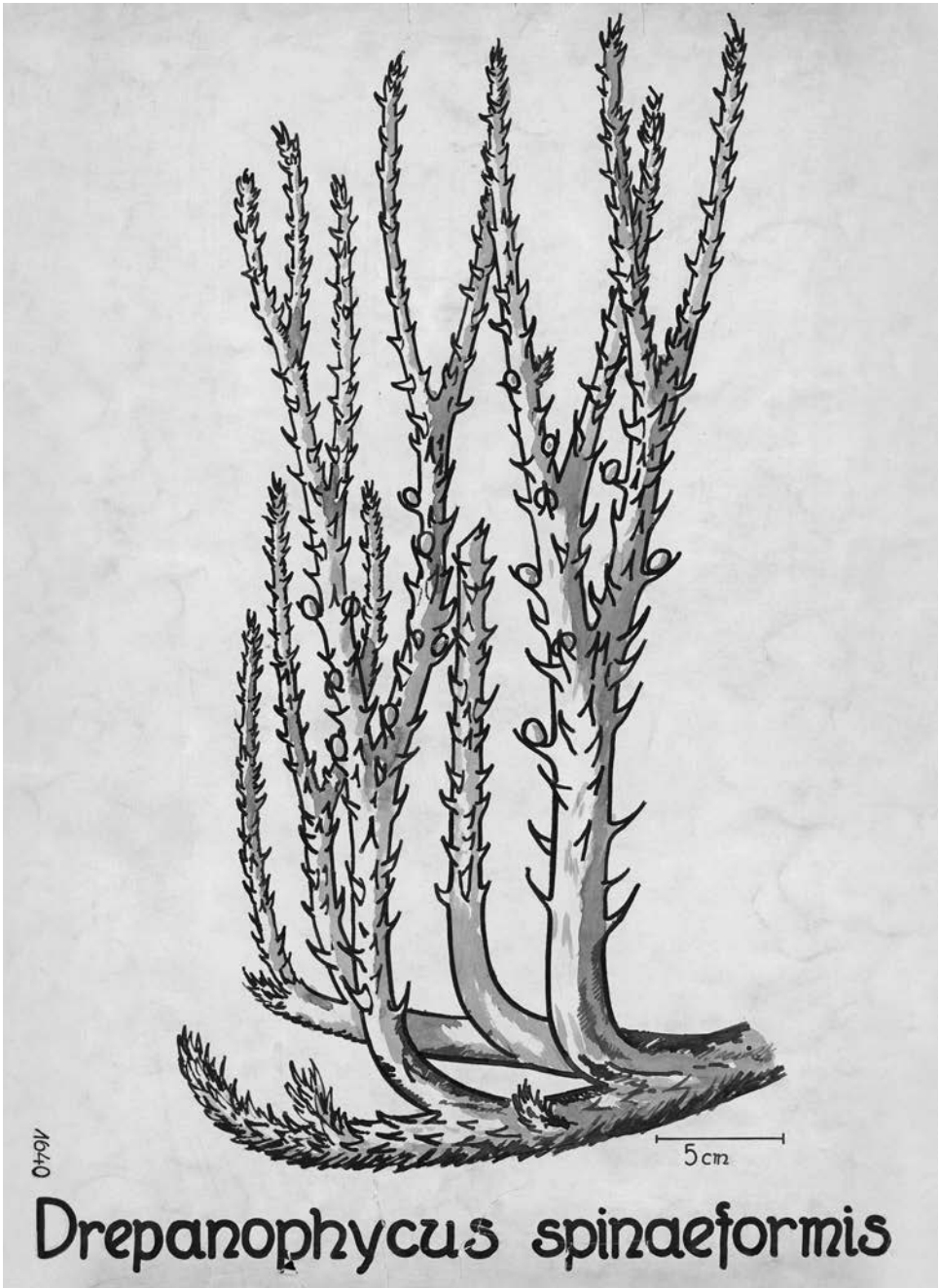
i Idioblasten k Krystalldruse ö Öhlтроphen sp Spaltöffnung.

BECK

Obr. 5: Výuková tabule č. 310671 – G. Beck: anatomie listu čajovníku čínského

Obr. 6: Výuková tabule č. 310700 – A. Pascher: Lemanea

Obr. 7: Výuková tabule č. 311079 – A. Pascher: Drepanophycus, vyobrazení vyhynulé rostliny z období devonu podle K. MÄGDEFRAU, *Paläobiologie der Pflanzen*, 1942. Na rubu signováno G. Kittl

Das Institut für Botanik der Deutschen Universität Prag und seine Lehrtafeln

ZUSAMMENFASSUNG

Die Studie befasst sich mit der Organisation der Botaniklehre an der Deutschen Universität in Prag, und zwar besonders in den Jahren 1920–1945, also nach Entstehung der naturwissenschaftlichen Fakultät. Die Lehre wurde von zwei Instituten garantiert: dem Pflanzenphysiologischen Institut und dem Botanischen Institut, an das auch der botanische Garten angeschlossen war. Die Institute stellten nicht nur die Ausbildung zukünftiger Botaniker sicher, sondern auch die von zukünftigen Mittelschullehrern und Pharmazeuten. Eingehender befasst sich die Studie insbesondere mit dem Wirtschaften des Botanischen Institutes und seiner Abteilung für pharmazeutische Botanik und Kryptogamenkunde. Dabei wird gezeigt, auf welche Weise der Betrieb der Universitätsinstitute direkt vom Ministerium mittels verschiedener Dotationen und Pauschalen (Vorschusszahlungen) finanziert worden war. Über eine Aufstockung der Zuwendungen oder über außerordentliche Finanzierungen verhandelte der Direktor des Institutes nicht mit der Fakultäts- oder Universitätsleitung, sondern direkt mit Beamten des Ministeriums. In der Studie wird auch über die damalige Stellung und die Pflichten nicht nur der Direktor des Institutes nachgedacht, sondern auch über die der Assistenten und der anderen Beschäftigten. In der Studie kommen Informationen über Veränderungen zu Wort, die der Zweite Weltkrieg für die Universitätsverwaltung mit sich brachte, und zwar einschließlich eines stärkeren Nachdrucks auf die Ausbildung von Frauen (Entstehung der *Lehranstalt für naturwissenschaftlich-technische Gehilfinnen und Assistentinnen bei der Deutschen Karls-Universität in Prag*). Gegenstand der Studie ist ebenfalls die Ausstattung des Institutes für Botanik im Zusammenhang mit einem Satz erhaltener originaler Lehrtafeln, die im Institut für Botanik und seiner pharmazeutischen Abteilung namentlich durch die Bemühungen der Professoren Günther Beck von Mannagetta und Adolf Pascher entstanden, also von 1899 bis 1945, dem Ende des Institutes. Auch nach Untergang der deutschen naturwissenschaftlichen Fakultät wurden die Tafeln noch genutzt, die dann 2022 vom Universitätsarchiv der Karlsuniversität übernommen wurden, wo sie (nach Digitalisierung und Bearbeitung) derzeit aufbewahrt werden.

Deutsche Übersetzung: Wolf B. Oerter

Mgr. Jana Ratajová, Ph.D.
Ústav dějin UK a archiv UK
jana.ratajova@ruk.cuni.cz

JOHANN BÖHM (1895–1952). PŘEDPOKLADY, ZVRATY A ÚSKALÍ KARIÉRY ČESKONĚMECKÉHO CHEMIKA V PROMĚNÁCH POLITICKÝCH REŽIMŮ

JIŘÍ PEŠEK

JOHANN BÖHM (1895–1952). ASSUMPTIONS, REVERSALS, AND PITFALLS IN THE CARRIER OF CZECH GERMAN CHEMIST ACROSS CHANGING POLITICAL REGIMES

Johann (Jan) Böhm (1895–1952) was a Czech German chemist specialising in x-ray analysis of crystals. After gathering experience at elite institutions in Berlin and Freiburg im Breisgau, he was in 1935 appointed the head of the department of physical chemistry at the Faculty of Natural Sciences of the German University in Prague. During the war, Böhm was in charge of three merged institutes of physical chemistry (at the German University and the German Technical University). He was active in photochemistry and photography, and, through ‘guests’ – including the famous Czech polarography inventor Heyrovský – participated in war research. After the war, Böhm redefined (with the help of both Czech and Austrian friends) his war activities and acquired the status of an anti-fascist fighter and resistance movement member, meaning that he was not forcefully resettled to Germany. He became active in industrial research, working in Rybitví near Pardubice, and died shortly before he was supposed to transfer into the new Czechoslovak Academy of Sciences. Based on a critical archive research, this study aims at identifying the post-war intentional misinformation and later myths about Böhm’s activities. In conclusion, he is presented as a subjectively non-political technocrat and manager who managed to function with fast-changing regimes without feeling any need for a deeper reflection.

Keywords: Johann (Jan) Böhm (1895–1952) – chemistry – x-ray analysis of crystals – Faculty of Natural Sciences of the German University in Prague – photochemistry – photography – Jaroslav Heyrovský

DOI: 10.14712/23365730.2024.35

Fyzikální chemik Johann či posléze Jan Böhm, v letech 1935–1945 profesor pražské Německé univerzity, patří k vědeckým osobnostem, jimž byla v posledním čtvrtstoletí opakovaně věnována badatelská pozornost. Více než – na krátké období druhé poloviny 20. let omezené – mimořádné vědecké výsledky přitahoval pozornost autorů Böhmův dramatickými peripetie se vyznačující životní příběh a samozřejmě jeho spolupráce a přátelství s nositeli Nobelovy ceny Georgem von Hevesy, resp. zejména s Jaroslavem Heyrovským, které mělo opakovaně zásadní význam pro kariéry obou mužů. Heyrovským v dramatickém roce 1952 účelově zkoncipovaný a realitu jen velmi rámcově odrážející Böhmův nekrolog zůstal kupodivu až dodnes určujícím textem pro líčení a hodnocení života tohoto zajímavého chemika a s odkazem na novou literaturu dodejme uměleckého fotografa.

Jaké tedy máme důvody, pomíneme-li snahu o rutinní zpracování života a díla všech významnějších profesorů pražské alma mater, zabývat se tímto krystalografem

a průkopníkem použití rentgenografických metod ve fyzikální chemii? Při kladení výzkumných otázek vyjděme možná od konce Böhmovy života: Jak si vysvětlíme, že korespondujícím členem ČSAV byl roku 1952 jmenován vědec, který za předchozích dvacet let publikoval celé tři odborné příspěvky, z toho nejméně dvakrát pouze spolupodepsal práci, zpracovanou u něj jako disertaci? V čem vlastně spočíval jeho vědecký význam? A jak to, že byl při zakládání ČSAV povolán na místo vedoucího laboratoře (a uvažován jako ředitel celého ústavu) člověk, který svoji mimořádnou profesuru dostal v Německu rok po převzetí moci nacisty a pražský ordinariát obdržel na nacifikované a „rasově očištěné“ Německé univerzitě dva roky po okupaci Československa, resp. po zavření českých vysokých škol? Proč vlastně nebyl jako všichni ostatní profesori Německé univerzity „odsunut“, nýbrž uznán za „odbojáře“?

Otázek se však kolem Johanna Böhma kupí více. Relativně bohatě dochovaný osobní pramenný materiál a zejména prameny subjektivní povahy (celá řada jeho postupně se proměňujících, bohužel většinou nedatovaných, životopisů, početná korespondence s Jaroslavem Heyrovským) umožňují korigovat etablované líčení jeho meziválečného a válečného působení a zejména otevírají zajímavý pohled na poválečné období. To sice pro Böhma nebylo vědecky produktivní dobou, peripetie jeho příběhu však zajímavě osvětlují poválečné poměry.

Pramenné bádání o Böhmově cestě životem i vědou, jehož výsledky tu budou prezentovány, je součástí většího projektu o německé akademické chemii ve střední Evropě od konce 19. století do roku 1945. Böhmovi se ovšem již na přelomu století objevitelsky věnoval na základě archivního materiálu Archivu AV ČR Václav Podaný.¹ Na něj navázal roku 2009 studií o vztahu Heyrovského a Böhma v poválečném období, tedy o Böhmově působení v Praze a Rybitví, Jiří Jindra, který parafrázoval jejich v archivu AV ČR dochovanou korespondenci.² Zmíněné práce, bohužel, heuristicky zůstaly prakticky jen u materiálu pozůstalostí ve zmíněném archivu. Nového impulsu se mému zájmu o Johanna Böhma dostalo zveřejněním jeho výpravné biografie z pera Ivany Lorencové a kolektivu.³ Ta jednak upozornila na další prameny, tedy zejména další část pozůstalosti, uložené v Archivu AV ČR, jednak s oporou ve fotografickém materiálu Archivu NTM a Muzea hl. města Prahy položila velký důraz na Böhmovy fotografické aktivity a záslužně (s množstvím kvalitních reprodukcí) představila Böhma veřejnosti jako nadšeného a zajímavého fotografa. Nadále však stranou pozornosti zůstaly prameny v Národním archivu Praha a v Archivu univerzity ve Freiburgu im Breisgau, které jsem měl možnost zkoumat.

To, co zatím v dosavadní literatuře přetrvává, je nekritické převzetí obrazu Böhmovy kariéry, zejména válečného období, kdy Böhme ve svém ústavu na Německé univerzitě úzce spolupracoval s Jaroslavem Heyrovským,⁴ který byl oběma vědci účelově zkoncipován

¹ Václav PODANÝ, *Jan Böhm po druhé světové válce. Německý vědec v poválečném Československu*, in: Blanka Zilinská – Petr Svobodný (edd.), *Věda v Československu v letech 1945–1953*, Praha 1999, s. 487–497; TÝŽ, *Jaroslav Heyrovský (1890–1967) Chemiker und Johann Böhm (1895–1952) Chemiker. Schicksale zweier Wissenschaftler*, in: Monika Glettler – Alena Míšková (Hgg.), *Prager Professoren 1938–1948. Zwischen Wissenschaft und Politik*, Essen 2001, s. 543–568.

² Jiří JINDRA, *Jaroslav Heyrovský a Jan (Johann) Böhm*, *Chemické listy* 103, 2009, s. 894–897.

³ Ivana LORENCOVÁ – Tomáš ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhm – chemik a fotograf*, Praha 2020. Kritickou recenzi této krásné knihy jsem publikoval v Pražském sborníku historickém L, 2022, s. 258–266.

⁴ Posouzení Heyrovského postavení, charakteru činnosti a vztahu s okupační mocí v letech 1939–1945, které v dosavadní literatuře v podstatě plně a nekriticky akceptuje geniálním chemikem nabídnutá vysvětlení z roku

v bezprostředně poválečných týdnech, měsících a letech, naposled v Heyrovským napsaném nekrologu z roku 1952 a je bez přezkoumání přebírán prakticky dodnes. V předkládané studii nejde o vykreslení „černé“ varianty obrazu „velkého vědce, antifašisty a odbojáře“, nýbrž o pokus poněkud realističtější postihnout Böhma jako vědce i člověka, ne právě snadno a nadto ne vždy reflektovaně hledajícího cestu v dramatických vírech první poloviny 20. století. Vzhledem k tomu, že téma není obecně známé, nemá smysl pouze vést polemiku s dosavadní literaturou, nýbrž je třeba pokusit se nabídnout nezávislý portrét této nesporně zajímavé osobnosti i namnoze komplikovaných situací, s nimiž se musela vypořádat.

Johann Böhm se narodil v jihočeských Českých Budějovicích v německé zaměstnanecké rodině. Svůj životopis (podepsaný ve Freiburgu im Breisgau 15. září 1931), který připojil k žádosti o místo mimořádného profesora fyzikální chemie na pražské Německé univerzitě, začíná větou: „*Ich bin am 21. I. 1895 in Budweis als Sohn deutscher, katholischer Eltern geboren.*“⁵ Maturoval na budějovickém německém státním gymnáziu v roce 1913. Již od roku 1912 se spolu se starším bratrem Albinem aktivně a zřejmě na poměrně vysoké odborné úrovni zabýval fotografováním. Od podzimu 1913 studovat Böhm chemii na Německé vysoké škole technické (*Deutsche Technische Hochschule*) v Praze. V roce 1915 byl povolán do pole jako zeměbravec (narukoval do Chebu k c.k. Landwehr Infanterie Regiment Budweis Nr. 29).⁶ Záhy byl na ruské frontě raněn a po vyléčení roku 1917 přeškolen na meteorologa. Na stanici na vrchu Vojak v pohoří Monte Magiore (chorvatsky Učka)⁷ nedařilo od Rijeky pak Böhm ve výši 1400 metrů strávil v meteorologické službě bezmála rok až do demobilizace koncem října 1918. Vedle provádění meteorologických měření tu pilně lyžoval a fotografoval.⁸

Po válce a návratu do Prahy přešel Böhm z Německé techniky na filozofickou fakultu pražské Německé univerzity. Zaměřil se tam na fyzikální chemii, kterou studoval v letech 1918–1920 u profesora Viktora Rothmunda. Pod jeho vedením také získal v roce 1922 doktorát na základě práce o pohyblivosti vody v zeolitech.⁹

1945, zůstávají mimo prostor této studie. Kritéria kolaborantství, v roce 1945 namnoze omezená na otázku, zda dotyčný zdravil zdviženou pravicí a nosil „nacistický odznak“, se v mezinárodní literatuře již poněkud posunula.

⁵ Srovnej: Národní archiv Praha (dále NA), fond Ministerstvo školství a národní osvěty (dále MŠANO), Osobní spis Jan Böhm, 4 II 5, č. 64.062/31, s. 49. Odborná literatura však uvádí, že jeho matka Marie Vondrušková byla Češka z Třeboně a že Johann Böhm byl vychováván dvojjazyčně, resp. že musel na přání svého otce Johanna Nepomuka Böhma, zaměstnance českobudějovické Obchodní komory (Handelskammer), navštěvovat německé školy. Srovnej: Dieter HOFFMANN, *Johann (Jan) Böhm (1895–1952) Chemiker. Gelehrter in drei Regimen*, in: M. Glettler – A. Mišková (Hgg.), *Prager Professoren 1938–1948*, s. 525–541, zde s. 525; V. PODANÝ, *Jaroslav Heyrovský*, s. 543. Obě studie vycházejí z archivních pramenů, především však – a to situaci komplikuje – z neúředních pramenů z poválečného období. Sám Böhm, který v poválečných letech dobře psal česky, se o svém údajném „částečném českém původu“ až do jara 1945 nikdy nezmiňoval. Srovnej též: I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhm*, s. 21–28.

⁶ Tamtéž, s. 31.

⁷ Dnes v Chorvatsku.

⁸ Tamtéž, s. 32–37.

⁹ Jeho disertace *Versuche über zeolitische Wasserbindung*, vedená Rothmundem a oponovaná Hansem Meyerem, zůstala nepublikována. Toto téma patřilo do výzkumného komplexu, zpracovávaného Rothmundem a jeho žáky v letech okolo roku 1920. Srovnej: *Disertace pražské univerzity*, II, Praha 1965, s. 143, č. 122. Nevím, na jakém základě Heyrovský v nekrologu usoudil, že Böhm práci „vypracoval na základě svých studií roentgenografických“. Nic tomu nenavzděčuje. S rentgenografickými studiemi začal jednoznačně později.

Již před dokončením studií odešel Böhmm do Berlína, kde od roku 1921 do října 1926 pracoval jako asistent Fritze Habera v elitním Ústavu císaře Viléma (KWI) pro fyzikální chemii a elektrochemii v Berlíně-Dahlemu. Zde se seznámil s širokou škálou témat z oblasti anorganické, fyzikální a koloidní chemie; zejména se tu však probudil jeho zájem o krystalografii.¹⁰ Ještě v Berlíně Böhmm poprvé zkoumal „přechod z amorfního do krystalického stavu v koloidních roztocích a sraženinách pomocí radiometrické metody Debye–Scherrer“.¹¹ Tento směr výzkumu koloidních kovů – v některých ohledech blízký metalurgii – mu byl v rámci fyzikální chemie v této době i později zjevně blízký.¹² Jeho „výzkumy porovnávaly rentgenové obrazy vysrážených hydroxidů hliníku a železa s rentgenovými obrazy přirozeně se vyskytujícími hydroxidů těchto dvou kovů“.¹³ Jedním z výsledků jeho třídění minerálů skupiny „bauxit“ byla specifikace tonerdemonohydrátu,¹⁴ který byl – „na základě návrhu J. de Lapparenta“ – následně nazván „boehmit“.

Böhmm se v Haberově ústavu pohyboval ve vybrané společnosti nejlepších mladých fyzikálních chemiků a fyziků své doby. V tomto prostředí nejen prohloubil svůj vztah s bývalou pražskou spolužačkou Emilií Schalek, s níž se nakonec oženil, ale navázal také řadu plodných vědeckých přátelství. Pro jeho budoucnost měla zvláštní význam spolupráce s maďarsko-židovským fyzikem a později také ekonomem a filozofem Michaellem Polanyim, který v té době vedl Haberovo oddělení rentgenové krystalografie.¹⁵

Pro budoucnost ještě významnější se však ukázalo setkání se čtyřicetiletým, již mezinárodně slavným maďarsko-židovským radiochemikem Georgem von Hevesym.¹⁶ Ten (zahrnut snad třemi nabídkami profesur zároveň) přijal v roce 1925 volbu na osiřelou profesuru fyzikální chemie ve Freiburgu im Breisgau a následně vyjednal s tamní fakultou masivní navýšení prostředků pro modernizaci fyzikálně-chemického ústavu. Böhmm mu

¹⁰ Böhmm se v KWI podílel na Haberově ne zcela úspěšném výzkumu možnosti získávání zlata z mořské vody. Ze čtyř Böhmmových, ve Freiburgu realizovaných krystalografických studií je zde třeba zmínit alespoň nejrozsáhlejší práci: Johann BÖHM, *Röntgenographische Untersuchung der mikrokristallischen Eisenhydroxydminerale*, Zeitschrift für Kristallographie 68, 1928, s. 567–586.

¹¹ K metodě zkoumání „interference náhodně orientovaných částic v rentgenovém světle“, kterou vyvinuli Peter Debye a Paul Scherrer a která byla publikována v roce 1916, srovnej: Peter KASTEN, *Strukturaufklärung von Kristallpulver – Hundert Jahre Debye-Scherrer-Verfahren*, Physik in unserer Zeit 46, 2015, s. 174–179. Použitý citát pochází ze zprávy pražské komise pro obsazení profesury z 20. dubna 1931. NA, f. MŠANO 4 II 5, k. 8, č. 64.063/1931.

¹² Johann BÖHM – Hans NICLASEN, *Ueber amorphe Niederschläge und kristallisierte Sole*, Zeitschrift für anorganische Chemie 132, 1925, s. 1–9; Johann BÖHM, *Ueber Aluminium und Eisenhydroxyde*, Zeitschrift für anorganische Chemie 149, 1925, s. 203–216; TÝŽ, *Ueber Verklümmen einiger Metalloxyde*, tamtéž, s. 217–222; a společně s budoucím nositelem Nobelovy ceny: Johann BÖHM – Hassel ODD, *Die Kristallstruktur des Calciumsilicids CaSi₂*, tamtéž, s. 152–164.

¹³ Takto charakterizovala pražská výběrová komise jeho práci v roce 1931.

¹⁴ Johann BÖHM, *Über Aluminium und Eisenhydroxyde*, Zeitschrift für anorganische und allgemeine Chemie 149, 1925, s. 203–216.

¹⁵ Srovnej: Mary Jo NYE, *Michael Polanyi and His Generation: Origins of the Social Construction of Science*, Chicago 2011. Dále srovnej: Klaus BENEKE, *Hermann Franz Mark (03.05.1895 Wien – 06.04.1992 Austin USA)*, *Mitbegründer der Polymerwissenschaften*, in: Týž, *Biographien und wissenschaftliche Lebensläufe von Kolloidwissenschaftlern, deren Lebensdaten mit 1995 in Verbindung stehen*. Beiträge zur Geschichte der Kolloidwissenschaften VII. Mitteilungen der Kolloid-Gesellschaft 1998, s. 127–132, zde s. 130n.

¹⁶ K nositeli Nobelovy ceny Georgu von Hevesy (de Hevesy György) srovnej: George de Hevesy – Biographical. Nobelprize.org. Nobel Media AB 2013, <http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/chemistry/laureates/1943/hevesy-bio.html> (8. 6. 2023), a Siegfried NIESE, *Georg von Hevesy 1885–1966. Wissenschaftler ohne Grenzen*, Münster 2009.

zřejmě počátkem roku 1926 poslal soubor separátů svých studií a posléze i další výsledky své práce, včetně rentgenových fotosnímků, zachycujících struktury analyzovaného materiálu.¹⁷ Od března 1926, kdy se oba muži setkali v Berlíně, se mezi nimi rozproudila čilá vědecká korespondence. V červnu 1926 byl Böhmm Hevesym pozván do Kodaně do laboratoře Nielse Bohra (Ústav teoretické fyziky), „aby se seznámil s tamními rentgenově spektroskopickými pracemi“.¹⁸ Hevesy (po získání také dodatečných prostředků pro vybavení laboratoře od Rockefellerovy nadace) podepsal 1. října 1926 smlouvu s freiburskou univerzitou a jak vědecky, tak především technicky zdatného Böhmma vzal s sebou jako svého asistenta.¹⁹

Na univerzitě ve Freiburgu po boku George von Hevesy

Od 1. listopadu 1926 pracoval Böhmm ve Fyzikálně-chemickém ústavu ve Freiburgu a byl mimo jiné pověřen rozšířením laboratoře pro rentgenoskopii.²⁰ Hevesy stávající ústav velkolepě vybudoval. Etabloval několik laboratoří, vytvořil sbor asistentů a návazně dalších sil, dílem vybraných z doktorandů. Nesmírně empatický a přátelsky vystupující Hevesy záhy dirigoval tým o třiceti pracovnících.²¹ Böhmm měl postavení prvního asistenta (v Rakousku by se této posici řeklo „adjunkt“) a vedoucího rentgenologické laboratoře.

První roky na přírodovědecké a matematické fakultě ve Freiburgu byly obdobím velmi úzké spolupráce mezi Hevesym a Böhmmem v oblasti kvantitativní rentgenoskopie.²² Böhmmova habilitace na téma „rentgenoskopický výzkum kysličníků železa“,²³ kterou úspěšně dokončil v roce 1928, se však ještě týkala spíše jeho berlínského výzkumu na pomezí chemie, fyziky a mineralogie (v různých univerzitních materiálech i v Hevesyho korespondenci figuruje jako „rentgenograf a mineralog“). Georg von Hevesy charakterizoval v roce 1928 při habilitačním řízení jeho výkon pochvalnými slovy: „Pokračuje v řadě krásných výzkumů o povaze hydroxidů, J. Böhmm ve své habilitační práci zkoumá chemickou povahu

¹⁷ Tuto intenzivní přípravnou fázi pozdější spolupráce Böhmma s Hevesym dosvědčuje rozsáhlá korespondence z roku 1926. K počátkům kooperace obou vědců srovnej dopisy od 9. března do června 1926. Masarykův ústav a Archiv AV ČR (dále MÚA), fond Jan Böhmm I c.

¹⁸ Srovnej životopis z 15. září 1931, který Böhmm zaslal spolu s ostatními dokumenty ministerskému radovi Dr. Havelkovi z pražského ministerstva školství jako součást žádosti o nástupnictví Viktora Rothmunda. NA, f. MŠANO 4 II 5, k. 8, č. 64.063/1931.

¹⁹ Srovnej: S. NIESE, *Georg von Hevesy*, s. 183–192. Ke vztahu Hevesyho a Böhmma srovnej též: D. HOFFMANN, *Johann Böhmm*, s. 526.

²⁰ Srov. zápis ze schůze profesorského sboru přírodovědecké fakulty z 23. listopadu 1928, kde byla formulována žádost profesorského sboru ministru kultu a vyučování „die notwendige bauliche Erweiterung des Physikalisch-Chemischen Instituts zu bewilligen“. Universitätsarchiv Freiburg, fond B 24, Personalialia, Nr. 326, Böhmm Johann von Budweis.

²¹ S. NIESE, *Georg von Hevesy*, s. 204.

²² Georg von HEVESY – Johann BÖHM, *Die quantitative Bestimmung des Tantal auf röntgenspektroskopischem Wege*, *Zeitschrift für anorganische Chemie* 164, 1927, s. 69–80; především ale velká studie v ústředním, Haberem, Einsteinem a Westphalem vydávaném časopise: Georg von HEVESY – Johann BÖHM – Alfred FÄSSLER, *Quantitative röntgenoskopische Analyse mit Sekundärstrahlen*, *Zeitschrift für Physik* 63, 1930, s. 74–105.

²³ Tak se práce jmenuje v Böhmmově žádosti o habilitaci. V protokolu děkana však stojí: *Die kristallographische Struktur der Eisenoxyde*. Práce byla publikována pod názvem sjednocujícím obě varianty: *Röntgenographische Untersuchung der mikrokristallinen Eisenoxydminerale*, *Zeitschrift für Kristallographie* 68, 1928, s. 567–587.

a agregátní strukturu minerálů hydroxidů železa.²⁴ Habilitační přednášku Böhm přednesl na téma chemické luminiscence.

Georg von Hevesy byl ve světové vědě známou osobností a byl opakovaně zván k přednáškám nebo delšímu hostování i do vzdálených zemí. Böhm ho mohl od úspěšné habilitace zastupovat ve vedení ústavu i ve výuce. Stalo se tak například v letním semestru 1929 a v zimním semestru 1930/31.²⁵ Je ovšem zřejmé, že tato (jinak jeho kariéru podporující) dodatečná pracovní zátěž spolu s rozsáhlými organizačně-technickými úkoly v ústavu zpomalovala Böhmův vlastní výzkum. Jeho pověst technicky brilantního pracovníka, nadaného organizátora a oblíbeného učitele proto hrála v jeho další kariéře od počátku 30. let důležitější roli, než jen nevelký počet opravdu zveřejněných vědeckých publikací (ve Freiburgu i Praze zůstala kupodivu řada jím započatých studií nedokončena). Tak tomu bylo nakonec i v případě jeho jmenování do Prahy.

Pražská profesura

Pražská německá přírodovědecká fakulta ztratila v roce 1927 nečekaně, v důsledku infarktu, skvělého, mezinárodně dobře zasíťovaného profesora fyzikální chemie Viktora Rothmunda. Následná jednání o znovuobsazení jeho katedry se táhla celých osm let. Jedním z hlavních důvodů bylo, že odborníci, považovaní fakultou za ideální a jí také oslovení (profesor pražské německé techniky Gustav Hüttig, frankfurtský soukromý docent Karl Friedrich Bonhoeffer a stuttgartský profesor Arthur Simon) nakonec dali – i za podmínky proměny katedry z dosavadní mimořádné v profesury v ordinariát – přednost jiným, finančně i technicky lépe vybaveným místům a ministerstvem preferovaný kandidát, brněnský soukromý docent Josef Holuta, byl fakultou odmítnut jako odborně nezpůsobilý. Dalším důvodem byla jistě skutečnost, že jak fakulta, tak i ministerstvo mohly v podstatě dobře žít s levným provizoriem (v tomto případě se zastupováním profesury Rothmundovým asistentem Carlem Ludwigem Wagnerem, který byl v tomto kontextu povýšen do hodnosti mimořádného profesora).²⁶

V roce 1931 se však fakultě i ministerstvu začalo rýsovat řešení v podobě přihlášky pětaticetiletého soukromého docenta z Freiburgu a československého občana (to bylo vždy

²⁴ Srovnej: Georg von HEVESY, *Begutachtung der Habilitationsschrift von J. Böhm*, Universitätsarchiv Freiburg, Bestand f. B 24, Personalía, Nr. 326, Böhm Johann von Budweis. Děkan fakulty, prof. Gustav Mie, věhlasný fyzik, poznamenal ve svém vyjádření o Böhmově žádosti o habilitaci v tomtéž úředním spise z 15. června 1928, že žadatel předložil spolu s habilitační prací také 10 separátů svých vědeckých prací a má ještě zaplatit poplatek 100 Marek. Kompletní Böhmova bibliografie byla publikována in: I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhm*, s. 289. Dvanáct z jeho celkem dvaceti odborných publikací bylo zveřejněno v pětiletí šťastné spolupráce s Hevesym v letech 1927–1931.

²⁵ Roku 1929 tak dostal Hevesy od univerzity dovolenou na cestu do Kapského Města, aby tam „držel úvodní přednášku na sjezdu britských přírodovědců“, a dodejme: také dostal čestný doktorát. V roce 1930/31 obdržel dovolenou, aby „měl hostující přednášky na amerických a japonských univerzitách“, konkrétně byla jmenována Cornell-University in Ithaca. Srovnej také Dieter HOFFMANN, *Georg von Hevesy und Johann Böhm. Die Beziehungen beider Gelehrter im Spiegel ihres Briefwechsels*, *Technikatöténeti Szemle* 18, 1990/91, s. 9–21. S. NIESE, *Georg von Hevesy*, s. 211, uvádí s oporou v Hevesyho korespondenci také univerzity Toronto, Harvard, Pasadena, Stanford a Berkely.

²⁶ Srovnej dopis ministerského rady dr. Havelky Přírodovědné fakultě Německé univerzity z 24. 9. 1931. NA, f. MŠANO 4 II 5, č. 137 155/1931.

prioritou ministerstva) Johanna Böhma. Mezinárodně zkušený vědec, žák Rothmundův, Haberův a Hevesyho, se jevil velmi slibně. Fakultní komise pověřená řešením Rothmundova nástupnictví, se po podrobném rozboru, proč je Böhm nejlepším řešením pro tuto katedru, vyslovila, že výsledkem je naprostá parita kvality prof. Wagnera (v ohledu výuky, provozu ústavu i zkoušek) s Böhmem, doporučovaným k přijetí.²⁷ Pro pražskou univerzitu byl zajímavý především jako nositel některých technických novinek.²⁸ Zdá se, že významnou roli hrála zejména jeho inovace a technická realizace Weissenbergova rentgenogoniometru, zjišťujícího strukturu otáčejícího se krystalu.²⁹

Böhmová jednání s pražskou fakultou a s ministerstvem školství se však táhla – v neposlední řadě i s ohledem na úsporná opatření v rámci propuknuvší světové hospodářské krize. V důsledku převzetí moci nacisty v Německu v lednu 1933 se však mezi tím změnila situace také na freiburské straně: Zákon o obnově státního úřednictva (Das Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums) ze 7. dubna 1933 umožnil mimo jiné odvolat „židovské“ (ve výměru tzv. norimberských zákonů) státní zaměstnance, tedy i profesory, z jejich míst. Toto opatření, které nebylo prováděno překotně, zato ale důsledně, se přinejmenším perspektivně dotýkalo i úspěšného a světově proslulého profesora Georga von Hevesyho.³⁰ Ve Freiburgu se 21. dubna 1933 stal rektorem slavný filosof a radikální člen NSDAP Martin Heidegger, který obratem zahájil pokus o prosazení vůdcovského principu místo akademické samosprávy, dále o příkladnou nacifikaci a tedy i „odžidovštění“ nejen freiburské univerzity, ale celého německého akademického školství.³¹

Hevesy velmi přesně odhadl, kam se bude v Německu ubírat vývoj pod novým režimem, a s ohledem na budoucnost svých dětí se proto roku 1934 definitivně rozhodl odejít z milovaného Freiburgu do vlasti své manželky, do Dánska,³² konkrétně pak do Bohrovy laboratoře v Kodani. Již 10. dubna 1933 se proto nechal převést na dlouhodobou

²⁷ V následujícím výkladu se opírám o Böhmův dotazník z 16. listopadu 1935 v Archivu UK (dále AUK), fond Přírodovědecká fakulta Německé univerzity v Praze (dále PĚF NU), personální dotazník Johann Böhm, k. 40, i. č. 499, a o materiál: NA, f. MŠANO 4 II 5, č. 103 250/30 a 137 155/1931.

²⁸ Srovnej řadu jeho spíše technicky než přímo chemicky zaměřených prací: Johann BÖHM – Stefan von BOGDANDY – Michael POLANYI, *Über eine Methode zur Herstellung molekularer Gemenge*, Zeitschrift für Physik 40, 1926, s. 211nn.; Johann BÖHM, *Eine Röntgenapparatur für Kristallographische Untersuchungen im chemischen Laboratorium*, Kolloidzeitschrift 42, 1927, s. 285–287; TÝŽ, *Unter Vakuum verschiebbare Antikateode für zerlegbare Röntgenröhren*, Zeitschrift für Physik 70, 1931, s. 70n. Celá řada dalších Böhmových výzkumů z této doby ovšem zůstala – většinou navždy – nedokončena. Zřetelně to vyplývá z Böhmem pražské fakultě zasláného komentovaného seznamu devíti jeho studií, které byly roku 1934 „ještě neuveřejněny“ – tedy údajně se nacházely buď v tisku nebo nebyly ještě dopracovány. Srovnej NA, f. MŠANO 4 II 5, č. 142 945/34.

²⁹ Johann BÖHM, *Das Weissenbergsche Röntgenoniometer*, Zeitschrift für Physik 39, 1926, s. 557–561. Přístroj zkoncepoval počátkem 20. let rakouský, v Berlíně na KWI působící fyzik, odborník na tekuté stavy hmoty, Karl Weissenberg (autor Weissenbergova procesu a čísla). Böhm problematiku dále promyslel a přístroj s pomocí mechanika Ericha Lutze sestavil a vyzkoušel v laboratorní praxi.

³⁰ Srovnej: Helmut MAIER, *Chemiker im ‚Dritten Reich‘. Die Deutsche Chemische Gesellschaft und der Verein Deutscher Chemiker im NS-Herrschaftsapparat*, Weinheim 2015, s. 622, kde je důraz položen na arizaci členstva Deutsche Chemische Gesellschaft coby hlavní úkol pro zglajchšaltování celého oboru.

³¹ Eckhard JOHN – Bernd MARTIN – Marcus Maximilian MÜCKE – Hugo OTT, *Die Freiburger Universität in der Zeit des Nationalsozialismus*, Freiburg i. Br. 1991; případně Bernd MARTIN, *Die Universität Freiburg in Breisgau im Jahre 1933. Eine Nachlese zu Heideggers Rektorat*, Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 136, 1988, s. 445–477. Souborně k tehdejší situaci německých vysokých škol srovnej: Jiří PEŠEK, *Ve znamení kontinuity: nad novou literaturou k dějinám německých a rakouských univerzit let 1933–1945(1950)*, AUC-Studia territorialia 3, 2001, Studia germanica et austriaca, Praha 2002, s. 151–188.

³² Srovnej: S. NIESE, *Georg von Hevesy*, s. 246. Hevesyho dopis příteli, z univerzity v Königsbergu propuštěnému profesoru Fritz Panethovi, z 8. srpna 1933.

dovolenou.³³ Freiburská univerzita se ovšem obávala silně negativního mezinárodního ohlasu Hevesyho odchodu a pokoušela se slavného badatele přemluvit, že mu jako cizinci a nadto jen židovskému míšenci odejmutí profesury nehrozí. Hevesy nicméně v červnu 1934 podal definitivní žádost o propuštění z badenské státní služby a odešel „po vzájemné dohodě“ s univerzitou.³⁴

Prozatímním ředitelem Fyzikálně-chemického ústavu byl za této situace jmenován osvědčený Johann Böhm, který byl pro tuto funkci již s předstihem 16. ledna 1934 vybaven mimořádnou profesurou (nebyla spojena s přijetím státní služby, což Böhmovi umožnilo ponechat si československé občanství).³⁵ Jmenování ředitelem ústavu i mimořádným profesorem svědčilo o Böhmově poměrně silné pozici uvnitř fakulty, a to i v nových poměrech. Zároveň však lze tento krok chápat jako pragmatické opatření fakulty: konečkonců někdo musel převzít vedení disertačních prací, zadaných Hevesym a také řídit pokračující práce na modernizaci ústavu, jemuž na to dále plynuly peníze z Rockefellerovy nadace. Toto povýšení také nepochybně posílilo Böhmovu pozici při jednáních s Prahou, kde usiloval o proměnu profesury fyzikální chemie z mimořádné na řádnou.

Böhmova situace ve Freiburgu po převzetí moci nacisty nebyla nejspíše ani příjemná, zejména však ani slibná. Přísně nacistické kruhy ve vedení univerzity ho například vnímaly jako dlouholetého spolupracovníka a spoluautora židovských akademiků, resp. Haberova a Hevesyho „protěže“.³⁶ Böhm by samozřejmě býval mohl tuto minulost rychle „překrýt“ intenzivním politickým angažmá, například vstupem do SA nebo dokonce (což preferovali etablovaní akademici!) do SS. Pro československého občana s ambicemi stát se (řádným) profesorem v Praze byl však takový krok v podstatě vyloučen.³⁷ Znamenalo by to vzdát Prahu a rozhodnout se pro kariéru v Hitlerově Německu. Navíc po masovém přílivu oportunistických tzv. „Märzgefallenen“, přihlásivších se po Hitlerově „převzetí moci“ do NSDAP, došlo již v roce 1933 ke zmrazení dalšího přijímání.³⁸ Strana měla zůstat poměrně úzce elitní. U vědecko-technických elit masové členství nenárokovala.³⁹ Böhm se tedy rozhodně

³³ Tamtéž, s. 240.

³⁴ Tamtéž, s. 242.

³⁵ Srovnaj personální dotazník Johanna Böhma z 16. listopadu 1935. AUK, f. PfF NU, personální dotazník Johann Böhm, k. 40, i. č. 499.

³⁶ Böhm společně s Hevesym publikoval tři podstatné studie: Georg von HEVESY – Johann BÖHM, *Röntgenspektroskopische Bestimmung des Ebioms*, Zeitschrift f. anorganische und allgemeine Chemie 164, 1927, s. 69–75; TITÍŽ, *Die quantitative Bestimmung des Tantal auf röntgenspektroskopischem Wege*, tamtéž, s. 164–170; TITÍŽ – Alfred FAESSLER, *Quantitative röntgenspektroskopische Analyse mit Sekundärstrahlen*, Zeitschrift f. Physik 63, 1930, s. 74–98.

³⁷ V tomto smyslu je pochybné, zda lze Böhmovo odmítnutí vstoupit do SA, které zmínil Hevesy v dopise Heyrovskému z 13. října 1934, vnímat jednoznačně jako politické odmítnutí, jak činí D. HOFFMANN, *Johann Böhm*, s. 527.

³⁸ Srovnaj: Jürgen W. FALTER, *Die ‚Märzgefallenen‘ von 1933. Neue Forschungsergebnisse zum sozialen Wandel innerhalb der NSDAP-Mitgliedschaft während der Machtergreifungsphase*, Geschichte und Gesellschaft 24, 1998, s. 595–616; Wolfgang BENZ (Hg.), *Wie wurde man Parteigenosse? Die NSDAP und ihre Mitstreiter*, Frankfurt a. M. 2009, zde zejména: Juliane WETZEL, *Die NSDAP zwischen Öffnung und Mitgeleidersperre*, s. 76–89.

³⁹ H. MAIER, *Chemiker im ‚Dritten Reich‘*, s. 622, výslovně upozorňuje, že roku 1933 vedení NSDAP a osobně Hitler v tomto rámci odmítlo právě pro techniky a chemiky pokládat členství ve straně jako hlavní kritérium při obsazování vedoucích funkcí: „Stačilo stát na pozicích nacionálně socialistického státu a zastávat vedoucí pozice. [...] Princip ‚odbornost bez členství ve straně‘ významně přispěl k úspěchům v oblasti autarkizace a zbrojení.“

nedostal pod přímý politický tlak, ale jeho šance na získání ordinariátu ve Freiburgu byly za těchto podmínek velmi malé.⁴⁰

Od počátku jednání s pražskou fakultou, přesněji od roku 1932, byl Böhlm v písemném kontaktu se stejně starým pražským profesorem fyzikální chemie na Karlově univerzitě, Jaroslavem Heyrovským.⁴¹ Oba muži patřili k téže mezinárodní, vzájemně se podporující badatelské komunitě fyzikálních chemiků, profesorů a jejich žáků nebo chráněnců. Je tedy možné, že vliv Heyrovského, respektive jeho otce, starého profesora práv, Ladislava Heyrovského, který byl v dobrých vztazích s prezidentem Masarykem, nakonec napomohl získat pro Böhma kýžené pražské místo. Dne 26. srpna 1935 byl Böhlm konečně jmenován mimořádným profesorem fyzikální chemie na Přírodovědecké fakultě Německé univerzity v Praze, a to s účinností od 1. října 1935 a platem 30 600 korun ročně.⁴²

Böhlm informoval o přijetí pražské profesury rektora freiburské univerzity, bezpartijního liberálně nacionálního právníka Eduarda Kerna, dopisem z 6. září 1935: „Vaše Magnificence, informoval jsem před časem rektorát, že jsem zahájil jednání o profesuru na Německé univerzitě v Praze. Nyní jsem tam byl jmenován mimořádným profesorem fyzikální chemie, a to s právní účinností od 1. října tohoto roku. Dovoluji si Vaší Magnificenci sdělit, že bych rád přijal profesuru na tak významné univerzitě, tím spíše, že se nachází v mé vlasti a že jsem tam absolvoval doktorát. S vyjádřením nejvyšší úcty zůstávám Vaší Magnificenci velmi oddaný Johann Böhlm.“⁴³

Příchod do Prahy však nebyl pro Böhma právě jednoduchý. Ačkoli nebyl židovským uprchlíkem ani politickým emigrantem z nacistického Německa, přijel do Prahy uprostřed vlny „záchranných profesur“ pro vyhnané německé vysokoškolské učitele a pražští němečtí studenti ho za jednoho z nich pokládali.⁴⁴ Již koncem března 1935 se o jeho jmenování veřejně diskutovalo v denním tisku, což dokonce vedlo k interpelacím německých a českých sociálnědemokratických poslanců v československém parlamentu.⁴⁵ Böhlm byl mj. „hanoben coby Žid“, proti čemuž se bránil odkazem na své potvrzení o árijském původu, které musel předložit ve Freiburgu.⁴⁶ Ale ani demokratický tisk si v této době zřejmě nedokázal představit relativně standardní přechod nežidovského a „politicky indiferentního“

⁴⁰ Proti tomuto výkladu stojí Hevesyho dopis Heyrovskému z 13. října 1934, v němž Hevesy (ze Stockholmu, ačkoliv v roce 1934 přesídlil z Německa do dánské Kodaně) intervenuje ve prospěch svého bývalého asistenta a tvrdí, že by Böhlm měl v posledních letech sice šanci na místo v Německu, že ho však srdce táhlo do Čech. Srovnej edici v českém překladu Jiří KORYTA, *Jaroslav Heyrovský*, Praha 1990, s. 127n. V případě tohoto dopisu se však také může jednat o dodatečně vyrobenou písemnost z bezprostředně poválečné doby.

⁴¹ Srovnej prohlášení Johanna Böhma „O spolupráci prof. Dra. J. Heyrovského s německou univerzitou“, které sepsal 11. května 1945. Jako doklad vzájemných pozitivních vztahů může být hodnocena i Heyrovského intervence v Böhlmův prospěch při jednání roku 1934 o návrhu freiburské firmy Seemann, která byla ochotna věnovat Praze nějaké přístroje, pakliže to napomůže Böhlmovu odchodu z jeho freiburského místa do Prahy. Srovnej: NA, f. MŠANO 4 II, č. 148.858/34 a č. 21.121/1935, a D. HOFFMANN, *Johann Böhlm*, s. 528.

⁴² Srovnej osobní dotazník z roku 1935. AUK, f. PFF NU, personální dotazník Johann Böhlm, k. 40, i. č. 499, a NA, fond Ministerstvo školství a kultury (dále MŠK), osobní spis Jan Böhlm, NA, f. MŠANO, č. 15225/38 – IV/3.

⁴³ Srovnej: Universitätsarchiv Freiburg, f. B 24, Personalien, Nr. 326, Böhlm Johann von Budweis.

⁴⁴ Böhlm v létě 1936 informoval Hevesyho, že studenti pražské NU jsou silně nacističtí. Srovnej: S. NIESE, *Georg von Hevesy*, s. 296.

⁴⁵ Srovnej: *Universitätskämpfe*, Prager Tagblatt Nr. 75 z 29. března 1935.

⁴⁶ Srovnej: D. HOFFMANN, *Johann Böhlm*, s. 529.

profesora z nacistického Německa do Prahy. Šířil proto fámy o údajném vynuceném odchodu Böhma z Freiburgu k 1. dubnu 1935.⁴⁷

Böhmův nový začátek na pražské univerzitě byl oproti tomu bezproblémový. Rychle se mu podařilo zajímavě rozšířit spektrum výuky, která byla Wagnerem dosud poněkud jednostranně omezena na koloidní chemii. Věnoval například tříhodinovou základní přednášku úvodu do fyzikální chemie, resp. struktury atomů a molekul.⁴⁸ Kromě toho pořádal praktikum pro začátečníky, vypsál ovšem i úvod do vědecké práce a nabídl speciální přednášky o fotochemii a fotografii. Je třeba připomenout, že Böhm byl nejen nadšený a kvalitní fotograf, resp. amatérský filmař (již koncem 20. let natočil krátký film o katedrále ve Freiburgu), ale také – v kontextu se svou specializací na rentgenospektroskopii – zasvěcený a zkušený specialista v oboru vědecké fotografie.

Již v prvním roce jeho působení v Praze, v únoru 1936, Böhma nečekaně donutila osobní katastrofa v sousedním Chemickém ústavu, který doposud vedl velký badatel na poli organické chemie, Hans Meyer, komisařsky převzít na více než rok také vedení tohoto ohromného ústavu.⁴⁹ V této souvislosti musel pak ve spolupráci mimo jiné s Alfredem Kirpalem od března 1936 až do letního semestru 1938, kdy většinu tohoto břemene převzal Meyerův nástupce Ernst Waldschmidt-Leitz, napsat posudky na celou řadu – ještě Meyerem zadaných – disertačních prací z organické chemie.

Böhm se na přírodovědné fakultě rychle etabloval jako dobrý organizátor a všestranný, u studentů oblíbený učitel, který uměl zprostředkovat nejmodernější výzkumné metody z pomezí fyziky a chemie. Díky ministerské dotaci 60 000 korun mohl pak svoji katedru modernizovat i po technické stránce.⁵⁰ Vzhledem k tehdy ještě jednoduchosti řady aparatur („rentgenospektrograf, spektrograf podle Marka“ atd.) mohl Böhm navázat na své freiburské výzkumy za snad poněkud skromnějších podmínek i v Praze, kde se rentgenoskopii již deset let věnoval např. Heyrovského kolega, profesor české přírodovědné fakulty, fyzik Václav Dolejšek.⁵¹ Z Böhmových rentgenografických prací let 1935–1945 bohužel nevyšlo nic tiskem.⁵²

⁴⁷ Srovnej článek *Universitätskämpfe*, Prager Tagblatt z 26. března 1935, resp. následující článek s tímž titulkem v Prager Tagblatt z 29. března téhož roku, kde je oponováno studentským letákům: „[...] Všimněme si například případu Böhm, který byl ve studentském nacistickém letáku falešně označen za Žida. Je politováníhodné, že se o takových rodinných záležitostech musí veřejně mluvit, ale bylo autenticky zjištěno, že tento vědec navržený na profesora fyzikální chemie nemá mezi svými rodiči, rodiči své ženy ani svými přáteli žádné příslušníky rasy v Německu ostrakizované, je politicky zcela neangažovaný a byl 1. dubna v Německu vyhozen na dlažbu nikoli proto, že by se nějak exponoval proti vládnoucímu režimu, nýbrž v rámci všeobecné intelektuální autarkie vládnoucí v Německu, kde jsou Čechoslováci neradi viděni ve státní službě.“

⁴⁸ Srovnej: *Ordnung der Vorlesungen an der Deutschen Universität in Prag im Sommersemester 1937*, s. 47.

⁴⁹ Srovnej: Jiří PEŠEK – David ŠAMAN, *Hans Meyer – klíčová postava pražské německé univerzitní chemie první třetiny 20. století*, Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 49/1, 2009, s. 43–92, zde s. 76–86. Jednalo se o případ sebevraždy defraudanta dr. Ottokara Hally, provozního ředitele Meyerova ústavu. Profesor Meyer byl případem do té míry otfesen, že požádal o okamžité pensionování, takže se ústav ocitl bez ředitele. Nadto poté byly – opakovanými universitními ani ministerskými kontrolami neodhalené – Hallovy zpronevěry a machinace profesoru Meyerovi coby řediteli ústavu předepsány k náhradě.

⁵⁰ Srovnej: D. HOFFMANN, *Johann Böhm*, s. 530.

⁵¹ Miroslav ROZSÍVAL, *Životní cesta prof. Václava Dolejška (20. 2. 1895 – 3. 1. 1945)*, Pokroky matematiky, fyziky & astronomie 41/2, 1996, s. 89–95.

⁵² „Böhmovy vlastní výzkumné práce ve válečných letech se opět týkaly rentgenových výzkumů a fotografie: zůstaly však většinou nepublikovány, protože jeho žáci opustili Prahu v kritickém roce 1945.“ Jaroslav HEYROVSKÝ, *Obituary Prof. Jan Böhm*, Nature No. 564, 28. 1. 1953. Znamená to, že šlo o disertace, k jejichž publikované verzi by se Böhm mohl autorsky připsat.

Již v lednu 1938 byl Böhm fakultní komisí navržen ministerstvu školství na jmenování řádným profesorem fyzikální chemie. Komise sice musela v návrhu zmínit, že Böhmovi v předchozích letech nezbýval téměř žádný čas na vlastní výzkum (od roku 1931 publikoval pouze jedinou – v podstatě technickou – práci!),⁵³ ale zároveň projevila velké pochopení pro skutečnost, že „Prof. Böhmovi bránila v badatelské práci na jeho vědeckém poli mimořádná potřeba jeho působení mimo výzkum“.⁵⁴

Mnichovská krize a léta okupace

V roce 1938 však měla československá vláda příliš mnoho jiných palčivějších starostí, a tak Böhmova řádná profesura zůstala zatím nevyřízena. Vše nasvědčuje tomu, že Böhm dokázal zůstat nenápadný i během dramatických týdnů mnichovské krize. Na rozdíl od většiny svých kolegů z Německé university, kteří v září zmizeli před mobilizací do armády z republiky do Vídně nebo Mnichova a vrátili se až v průběhu zimního semestru, on zřejmě zůstal v Praze.⁵⁵ To by se dalo interpretovat jako projev jeho nepolitického či v podstatě pro-československého postoje.⁵⁶

Vzhledem ke své pozici mimořádně užitečného, nepolitického odborníka bez větších ambicí byl však Böhm nacistickými aktivisty zjevně tolerován.⁵⁷ Tak např. na seznamu z roku 1938, v němž je vyhodnocena politická spolehlivost přednášejících pražské německé univerzity a který s největší pravděpodobností sestavil pozdější Gau-Dozentenführer, mimořádný profesor Konrad Bernhauer, byl Böhm zařazen do předposlední kategorie 4 (nejnižší, pátý stupeň byl určen pro Židy, „přátele Židů“, emigranty a „přátele Čechů“).⁵⁸ Zároveň nebyla u jeho jména uvedena žádná konkrétní (pejorativní) poznámka.

⁵³ Johann BÖHM – Paul FELDMANN, *Ueber eine Anwendung des Weissenbergschen Röntgengoniometers zur Registrierung von Umwandlungsvorgängen*, Zeitschrift für physikalische Chemie 27, 1935, s. 425–429. V roce 1938 pak následoval ještě jeden článek, který Böhm podepsal jako spoluautor publikace, která vznikla na základě jím vedené disertace: Johann BÖHM – Georg KAHAN, *Galliumhydroxyd mit Diasporstruktur*, Zeitschrift für anorganische und allgemeine Chemie 238, 1938, s. 350–352. Srovnej Kahanovu disertaci, obhájenou v letním semestru 1938: Disertace pražské university, II, Praha 1965, s. 191, č. 794.

⁵⁴ Srovnej zprávu komise z 25. ledna 1938. AUK, Německá universita, osobní spis Johann Böhm. Členy komise byli botanik Adolf Pascher, astronom Erwin Finlay-Freundlich, fyzik Philipp Frank, mineralog Michael Stark a krátce před tím ustanovený ředitel Chemického ústavu Ernst Waldschmidt-Leitz. Dva dny poté bylo usnesení komise potvrzeno fakultou a 25. března 1938 posláno ministerstvem vládě. Srovnej: NA, f. MŠANO 4 II, č. 15 225/1938.

⁵⁵ Srovnej: Alena MIŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945*, Praha 2002, vedení univerzity a obměna profesorského sboru s. 38–40.

⁵⁶ Hoffmannova studie informuje o Böhmových úvahách z podzimu 1938, zda odejít do emigrace. V lednu 1939 Böhm korespondoval na téma emigrace – ovšem ve všeobecné rovině – s Hevesym. Srovnej: D. HOFFMANN, *Johann Böhm*, s. 532.

⁵⁷ Jeho velkou výhodou bylo, že převzal vedení ústavu již roku 1935. Jak připomíná Alena Mišková v přepracovaném německém vydání knihy o NU za okupace, byli od roku 1940 vedoucími ústavů jmenováni jen (většinou nově z Říše přišedší) členové NSDAP. Böhm tak byl mezi nimi koncem války jediný nestraník. Srovnej: Alena MIŠKOVÁ, *Die Deutsche (Karls-)Universität vom Münchener Abkommen bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*, Praha 2007, s. 267.

⁵⁸ Seznam všech pracovníků pražské přírodovědné fakulty z roku 1938. Bundesarchiv Berlin, fond R 4901–Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, Inv. Nr. 12 880.

O rok později byl pak Böhmm jako produktivní a bezproblémový technokrat bez překážek převzat do říšské služby, což nebylo ani v nejmenším samozřejmostí.⁵⁹ Například Böhmmův kolega a přítel z berlínských časů, profesor fyzikální chemie na pražské Německé technice (DTH) Hans Zoher, do říšských služeb coby manžel Židovky převzat nebyl, takže v roce 1939 přišel o místo.⁶⁰ Zoherův ústav byl následně provizorně předán do správy Böhmmovi a přístrojová výbava přenesena do prostor jeho ústavu.

Všechny síly pro Říši aneb Böhmm a Heyrovský

Prof. Zoher však mohl jako soukromá osoba ve službách různých firem z protektorátu nebo ze Sudet (především jako technický poradce „Spolku pro chemickou a hutní výrobu“ se sídlem v Ústí nad Labem) nadále pracovat v laboratoři svého předchozího ústavu, který nyní vedl Böhmm.⁶¹ Nebylo mu také zakázáno publikovat. U Böhmm se Zoher setkal s dalším „unikátem“ okupačního období: s již zmíněným Jaroslavem Heyrovským, profesorem české Karlovy univerzity, kterou nacisté zavřeli 17. listopadu 1939 údajně na pouhé „tři roky“.⁶² V létě 1940 se Böhmmovi podařilo převzít a do svého ústavu začlenit bývalý Heyrovského ústav, který byl v roce 1939 zrekvírován německou univerzitou. Böhmm z něj u sebe vytvořil pro Heyrovského novou pracovní základnu.⁶³ Získal povolení, aby (protektorátní příslušník) Heyrovský mohl pokračovat ve svém výzkumu v oblasti (aplikované) polarografie jako „host“ na (říšské) Německé univerzitě v Böhmmově (tj. dilem ve svém vlastním bývalém) ústavu, a to dokonce s některými jeho bývalými studenty jako laboranty, nadto zřejmě ve spolupráci s dalšími mladými českými vědci, kteří našli uplatnění ve Spolku pro chemickou a hutní výrobu.⁶⁴

Privilegium, kterého Böhmm dosáhl pro Heyrovského, se opíralo o několik argumentů: Heyrovský byl mezinárodně známou osobností, která byla dokonce v letech 1934, 1938 a 1940 (opakovaně za chemii, fyziku a medicínu) nominována na Nobelovu cenu. Jeho přijetí jako hostujícího vědce do německých služeb tak bylo pro pražskou Německou

⁵⁹ Böhmm byl do říšské služby převzat k 1. září 1939 s měsíčním platem 377, 50 RM. Srovnej: Deutsche Universität in Prag, 18. 12. 1939, Bundesarchiv Berlin, fond R 31 – Kurator der deutschen wissenschaftlichen Hochschulen in Prag R 31 (dále jen Kurator), Inv. Nr. 514 – Dr. Johann Böhmm.

⁶⁰ Srovnej: Klaus BENEKE, (*Ernst Werner*) *Hans Zoher (27. 04. 1893 Bad Liebenstein / Thüringen – 16. 10. 1969 Rio de Janiero). Kolloidwissenschaftler, Taktosole, Pionier der Flüssigkristalldisplays (LCD)*, Kiel Juli 2006, 39 stran, zde s. 21, URL: <<http://www.uni-kiel.de/anorg/lagaly/group/klausSchiver/zoher.pdf>> (28. 4. 2015).

⁶¹ Böhmm znal Zohera už z Berlína z doby práce na KWI für physikalische Chemie u Fritze Habera. Tam báдали a publikovali společně. Srovnej: Sophie BERKMAN – Johann BÖHM – Hans ZOCHER, *Anisotropes Kupfer, Silber und Gold*, Zeitschrift für physikalische Chemie 124, 1926, s. 83–96.

⁶² Srovnej: D. HOFFMANN, *Johann Böhmm*, s. 533–536; V. PODANÝ, *Jaroslav Heyrovský*, s. 546–551.

⁶³ Srovnej dopis Heyrovského Böhmmovi z 11. června 1945, v němž Heyrovský prosí svého kolegu o přesná data těchto přesunů, protože je potřebuje uvést do zprávy o své činnosti za okupace v rámci řízení pro údajnou kolaboraci. Srovnej: MÚA, fond Jaroslav Heyrovský, I a, i. č. 4: Jednání o národní a politickou spolehlivost 1945–1946.

⁶⁴ Tato odborně pracovní a nepřímo i vzdělávací příležitost pro mladé chemiky v německém válečném výzkumu byla v okupovaném Československu jistě jedinečná a Heyrovský i Böhmm ji po válce prezentovali jako svůj velký úspěch. Okupační režim totiž jinak pronásledoval jakoukoli „výukovou“ činnost profesorů českých vysokých škol, kteří byli od 17. listopadu 1939 „odesláni na dovolenou“. Nejznámějším případem byl bývalý rektor brněnské univerzity Bohumil Baxa: za tajnou pedagogickou činnost byl zatčen gestapem a posléze za heydrichiády 5. června 1942 zastřelen. Srovnej: Karel SCHELLE – Marta KADLECOVÁ – Tomáš KNOZ, *Život a dílo prof. JUDr. Bohumila Baxy*, Brno 1993.

univerzitu mezinárodně velmi prestižní záležitostí. Heyrovského výzkum ovšem v žádném případě nebyl „čistou vědou“ vzdálenou praxi. Naopak, už první – české – knižní vydání jeho *Polarografie* z roku 1933 vyšlo pod názvem *Využití polarografické metody v praktické chemii*.⁶⁵ Tato analytická metoda se používala (zejména v první fázi, později se její použití rozšířilo např. i na medicínu) především v metalurgii (elektrolýza). Heyrovského ochota rychle a významně rozvinout svou metodu a její aplikace, resp. posléze osobně připravit malosériovou výrobu polarografických přístrojů v brněnské zbrojovce (Holdinggesellschaft Waffen-Union Škoda-Brünn),⁶⁶ mohl Böhm „zaknihovat“ jako podstatný zisk pro německý válečný průmysl. Kdyby nebyla říšská branná moc (a samozřejmě také gestapo) přesvědčena o potřebě těchto přístrojů, nikdy by nedovolila odčerpat kapacitu naplno běžící zbrojovky pro takovýto experiment.

V roce 1941 Heyrovský shrnul své předchozí, převážně v češtině a angličtině publikované knihy a studie o polarografii do obsáhlé syntézy (rozsahem více než trojnásobek předchozího českého vydání), kterou vydal v nakladatelství Springer-Verlag ve Vídni. Kniha se setkala s velmi pozitivním ohlasem v německojazyčném odborném tisku.⁶⁷ Úspěšná byla i v zahraničí. O nesmírném praktickém významu tohoto díla svědčí v neposlední řadě skutečnost, že v roce 1944 bylo v Ann Arbor v Michiganu vytištěno (zřejmě bez autorova souhlasu) fototypické vydání pro potřeby americké vědy a průmyslu. Heyrovský nadto po celé válečné období pilně publikoval v německých odborných časopisech. V roce 1943 například vyvinul (spolu s Jindřichem Forejtem) a zveřejnil novou, aplikačně zaměřenou polarografickou metodu: oscilografickou polarografii střídavým proudem.⁶⁸ O rok později vyšla práce o metalurgickém významu polarografie pro kovoobráběcí průmysl.⁶⁹

Böhmovo povýšení a rozšíření ústavu

Böhm se tak na počátku 40. let ocitl v manažerské pozici, v níž mohl ve svém „sjednoceném“ fyzikálně-chemickém ústavu shromáždit nejlepší v Praze přítomné síly svého oboru a využít je především pro projekty související s válečným průmyslem. Toho si nová mocenská garnitura velmi cenila. Nejzřetelněji se to projevilo ve skutečnosti, že konečně ožilo i Böhmovo povýšení na ordináře.⁷⁰ Ze spisů kuratoria německých akademických vysokých škol v Praze vyplývá, že Böhm byl jmenován řádným profesorem k 21. květnu

⁶⁵ Jaroslav HEYROVSKÝ, *Použití polarografické metody v praktické chemii*, Praha 1933. Následovalo nezměněné ruské vydání: Ja GEJROVSKIJ, *Poljarografičeskij metod. Teorija i praktičeskoe primenenie*, Leningrad 1937.

⁶⁶ Srovnej: J. KORYTA, *Jaroslav Heyrovský*, s. 62.

⁶⁷ Jaroslav HEYROVSKÝ, *Polarographie. Theoretische Grundlagen, praktische Ausführung und Anwendungen der Elektrolyse mit der tropfenden Quecksilberelektrode*, Wien 1941. Z recenzí srovnej např.: H. HOHN in: *Österreichischen Chemiker-Zeitung* 43, 1942, s. 187n. Ve své písemné obhajobě z 25. června 1945 zdůvodnil Heyrovský svou činnost za okupace potřebou „obhájit své autorství a prioritu své metody“ a propagovat českou vědu ve světě prostřednictvím německých časopisů a nakladatelství. Srovnej: MÚA, f. Jaroslav Heyrovský, I a, i. č. 4: Jednání o národní a politickou spolehlivost 1945–1946.

⁶⁸ Jaroslav HEYROVSKÝ – Jindřich FOREJT, *Oszillographische Polarographie*, *Zeitschrift für physikalische Chemie* 193, 1943, s. 77–96.

⁶⁹ Jaroslav HEYROVSKÝ, *Grundlagen und metallkundige Bedeutung der Polarographie*, *Metallwirtschaft* 23, 1944, s. 333–341.

⁷⁰ Rozhodnutím říšského protektora mu byl 10. února 1940 zvýšen plat na 568,87 RM, což byl jedenapůlnásobek původního platu. Srovnej: Reichsprotektor 10. 2. 1940, Dienstbezüge ab 1. 9. 1939: Bundesarchiv Berlin, f. Kurator, i. č. 514 – Dr. Johann Böhm. Tamtéž se uvádí, že k 17. 4. 1945 dosáhl Böhmův plat již 884 RM netto.

1941.⁷¹ „Nepolitický“ Böhmm, který byl Heyrovským i sám sebou v poválečném období opakovaně stylizován do role „antifašisty“,⁷² případně dokonce „odbojáře“,⁷³ tak získal řádnou profesuru jen o několik měsíců později než jeho politicky vysoce angažovaný, přitom ovšem taktéž vědecky úspěšný kolega biochemik, SS-Hauptsturmführer Konrad Bernhauer. Jmenovací řízení bylo poměrně složité a zdlouhavé a zahrnovalo mj. systematické prověřování uchazeče stranou a gestapem. Lze tedy předpokládat, že vyřizování této žádosti začalo již brzy po Böhmmově přijetí do říšské služby. V seznamu přednášek pro letní semestr 1942 najdeme začátek jeho ordinariátu datován 21. květnem 1941, od letního semestru 1943 (možná v důsledku tiskové chyby) následuje změna na 1. květen 1941.

Böhmmovo povýšení na ordináře (které bylo finančně důležité i pro jeho v odloučení žijící manželku a dceru)⁷⁴ bylo od akademického roku 1941/42 zveřejněno také v Seznamu osob a seznamu přednášek Německé Karlovy univerzity. O Böhmmově povýšení na řádného profesora se tu zmiňujeme tak podrobně proto, že v dosavadních studiích o Böhmmovi, resp. o jeho válečné spolupráci s Heyrovským zůstává tato skutečnost opatrně nezminěna.⁷⁵ Neobjevuje se ani v poválečných dopisech českým úřadům. Böhmm sám se o této skutečnosti zmínil pouze ve vlastnoručně psaném, ale nepodepsaném, „objektivizovaném“, politicky sebeckvalném životopise, který sepsal pravděpodobně v roce 1945 za účelem získání profesury v Rakousku. Ke svému postavení na bývalé Německé univerzitě tam napsal: „Tam se stal v roce 1941 řádným profesorem, aniž by se stal členem strany. Musel také převzít katedru na technické univerzitě a katedru fotografie a vést je až do posledního roku války.“⁷⁶

Válečná léta, v nichž byla Německá univerzita organizačně a do značné míry i prakticky úzce provázána s pražskou německou Technische Hochschule, aby vytvořila „univerzální vysokou školu“,⁷⁷ postavila Böhmma před další pracovní výzvy: v roce 1938 musel, jak řečeno, kromě svého vlastního ústavu „převzít jako ředitel také ústav fyzikální chemie TH (do roku 1944) a fotografický ústav TH (do roku 1945)“,⁷⁸ resp. je začlenit do svého

⁷¹ Tamtéž. – Podle dopisu říšského ministerstva bylo „v českých službách systemizované“ místo prof. dr. Zoche-
ra, který byl pensionován kvůli sňatku s Židovkou, převedeno 25. července 1941 na Böhmma.

⁷² Heyrovský Böhmma v memorandu z 25. června 1945 charakterizoval jako „demokratickou, nacisty pronásledovanou“ osobu. Srovnej: MÚA, f. Jaroslav Heyrovský, I a, i. č. 4: Jednání o národní a politickou spolehlivost 1945–1946.

⁷³ Srovnej: Böhmmova žádost o navrácení československého občanství, kde argumentuje svou „sabotáží práce pro německý válečný průmysl“ a „pomocí komunistickému ilegálnímu hnutí“. NA Praha, f. MŠK, osobní spis Jan Böhmm.

⁷⁴ Jeho plat byl zvýšen na 883,92 RM čistého měsíčně – „z toho 500 RM bylo na žádost dotyčného státního zaměstnance vypláceno jeho manželce“. Srovnej: Bundesarchiv Berlin, f. Kurator, i. č. 514 – Dr. Johann Böhmm. Tato úřední poznámka poukazuje na Böhmmovo odloučení za válečných let od manželky, která od roku 1932 trpěla nervovým onemocněním.

⁷⁵ Tato informace se objevila jen v mikrobiogramu v příloze knihy: A. MIŠKOVÁ, *Die Deutsche (Karls-) Universität*, s. 295.

⁷⁶ Srovnej: D. HOFFMANN, *Johann Böhmm*, s. 530–536; V. PODANÝ, *Jaroslav Heyrovský*, s. 547 a 551; MÚA, f. Jan Böhmm, I c, i. č. 1.

⁷⁷ Srovnej: Milena JOSEFOVIČOVÁ, *Německá vysoká škola technická v Praze 1938–1945. Struktura, správa, lidé*, Praha 2017, s. 81–91; A. MIŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*, s. 88; Helmut HEIBER, *Universität unterm Hakenkreuz*, Teil II, *Die Kapitulation der Hohen Schulen. Das Jahr 1933 und seine Themen*, München – London – New York – Paris, Bd. I, 1992, s. 189–192, Bd. II, 1994, s. 88.

⁷⁸ Srovnej: Bericht über meine Tätigkeit seit 1938 (s. d.), s. 5. Ve skutečnosti mohl Böhmm převzít vedení dočasně spojených ústavů až od zimního semestru 1939/40, tj. po ukončení rasově politické „očisty“ učitelského sboru pražských vysokých škol.

stávajícího ústavu. Tuto kumulaci úkolů v oblasti, která nebyla pro válečné hospodářství zcela nedůležitá, lze chápat také jako výraz odborné, organizační, ale i obecně politické důvěry v Böhma, a to jak ze strany vedení univerzity, tak kuratoria vysokých škol v protektorátu a samozřejmě také z pohledu berlínského říšského ministerstva školství. Udělení řádné profesury tak umožňuje výklad, že šlo o odměnu za bezproblémové vedení všech sloučených ústavů.

Obecně však platí, že válečná doba si prakticky od všech učitelů, kteří nebyli povoláni do armády, vyžádala mnohem větší pracovní zátěž než v předchozích letech. Böhm (ve své „trojjednosti“ ředitele tří chemických ústavů na dvou vysokých školách) vypisoval každý semestr až sedm (!) kurzů.⁷⁹ Ve většině semestrů se také podílel na společných chemických kolokviích s ředitelem Chemického ústavu prof. Waldschmidtem-Leitzem. Podle jeho vlastních slov však byla jeho „mezioborová“ pedagogická činnost mezi univerzitou a DTH ještě mnohem dalekosáhlejší.⁸⁰

Snad lze dokonce říci, že – i když v literatuře,⁸¹ sledující správní a personální otázky válečné DTH o tom nejsou prakticky žádné stopy – byla jeho učitelská činnost na DTH ve válečných letech intenzivnější než na univerzitě, kde těžiště jeho práce zřejmě leželo ve válečném výzkumu. Jestliže na univerzitě u něj byla poslední disertace obhájena roku 1940, na DTH u něj sedm techniků obhájilo diplomní práce (zde nemáme relevantní paralelu s universitním prostředím) a z nich dva v letech 1941 a 1944 své diplomky rozpracovali a obhájili jako disertační práce.⁸² Právě na DTH pak najdeme i jednu disertaci z jeho užšího oboru zájmu: Böhm ji sám zařadil do oboru metod rentgenografické práce: A. Goepfert, *Über die Strukturen und Texturen die bei der gegenseitigen Umwandlung von Oxyden und Hydroxyden des Mangans auftreten*.

⁷⁹ V jiném svém životopise, psaném rukou po válce, Böhm uvádí: „Podařilo se mi velmi dobře zorganizovat výuku, vytvořit dobrou akademickou atmosféru, a především navázat co nejlepší vztahy s českými univerzitami.“ Srov. životopis (viz výše, psaný pravděpodobně za účelem získání zaměstnání v Rakousku v roce 1945). MÚA, f. Jan Böhm, I c, i. č. 1.

⁸⁰ Srovnej: Bericht über meine Tätigkeit seit 1938 (s. d.), s. 5. MÚA, f. Jan Böhm, I c, 1945: „Vorlesungen und Uebungen aus der physikalischen Chemie, speziell auch Kolloidchemie (Dozent Haul) und Elektrochemie (ich), Photochemie (ich). Eigenes physikalisch-chem. Koll., ferner Kolloquium zusammen mit Hüttig – anorgan. Chemie, zusammen mit Waldschmidt – organ. Chemie, und zusammen mit Gudden – Physik. Besonders gross war der Unterricht in Photographie, Mo-Fr durch Dr. Münzberg, Samstag durch mich für Hörer aller Fakultäten beider Hochschulen, dann für 3 Lehranstalten zur Ausbildung von technischen Assistentinnen für Medizin, Physik und Naturwissenschaft.“

⁸¹ M. JOSEFOVIČOVÁ, *Německá vysoká škola technická v Praze*, s. 210, v soupisu profesorů a docentů, kteří působili na DTH v letech 1938–1945, Böhma vůbec neuvádí. V celé knize je zmíněn jen dvakrát (podle rejstříku jednou) a sice na s. 111: „Situace byla totiž pro vedoucího univerzitní stolice profesora Johanna Böhma, pověřeného zároveň vedením stolice fyzikální chemie na technice, neúnosná, byl chronicky přetíženy.“ A na str. 113 autorka vysvětluje, proč se Otto Kratkem roku 1943 nechtělo přejít po jmenování ordinářem DTH z vídeňské univerzity (z místa soukromého docenta v 1. chemické laboratoři, kde „měl veškeré podmínky a přístroje pro svůj válečný výzkum“) do Prahy, kde pro něj nebyl „vybaven a připraven Ústav fyzikální chemie na DTH. [...] Podle jeho informací navíc počet studentů nebyl takový, aby výuku nezvládal jeho kolega profesor Johann Böhm.“ Připomeňme, že Böhm po převzetí kdysi Zocherova ústavu zřejmě přesunul i celé jeho vybavení do prostor svého vlastního ústavu, takže pro Kratkeho bylo nutno ústav vybavit úplně nově.

⁸² Jejich soupis byl patrně koncem 40. let Böhmem zapracován do seznamu jeho vědeckého díla: MÚA, f. Jan Böhm, IV: Seznam vědeckých prací prof. Dr. J. Böhma (práce označené X jsou disertace z doby okupace, dosud nepublikované v časopisech [sic!]). Böhm se evidentně cítil být spoluautorem všech u něj obhájených kvalifikačních prací. Seznam byl vypracován buď s perspektivou profesury na Přírodovědné fakultě UK nebo v rámci přípravy jeho přechodu do nového Fyzikálně-chemického ústavu či laboratoře v ČSAV.

Původně maličký ústav se tak během válečných let rozrostl. Podle Böhmových vlastních údajů měl tři asistenty a tři laboranty. Kromě toho, co již bylo naznačeno, najdeme v ústavu během války dále nezanedbatelný počet „hostů“ a nadto i studentských praktikantů. Ve zprávě, kterou Böhm po válce napsal pro sovětskou vyšetřovací komisi, najdeme poměrně rozsáhlou část, v níž referuje o svém vlastním čistě vědeckém výzkumu.⁸³ Tato pasáž obsahuje šest oblastí, na kterých Böhm pracoval jako ředitel dvou ústavů pro fyzikální chemii, a to ve spolupráci se svými doktorandy nebo s asistenty z obou univerzit. Byly to: „Vodíkové vazby, antimoniáty, Gama-oxidy, zeolity, vznik textur při chemických a alotropních přeměnách, chemická analýza pomocí rentgenové spektroskopie“.⁸⁴

Zpráva pak přenesla pozornost k nestandardním členům Böhmového týmu: „V letech 1944/45 byl hostem našeho ústavu profesor Otto Kratky.“⁸⁵ Pod jeho vedením probíhaly čistě vědecké práce o povaze celulózy a bílkovin včetně druhů virů, inzulinu atd.⁸⁶ V témže roce u nás pracovala slečna Dr. Kothny z pověření společnosti Nordmarkwerke Hamburg na vlastních výzkumech enzymatické degradace sušené krve pro injekční účely v medicíně. V letech 1942/43 tu pracoval samostatně jako host také profesor Iljin z Ústavu zemědělské chemie v Badenu u Vídně na chloróze rostlin.⁸⁷ V letech 1940–1945 u nás čistě vědecky jen v našem administrativním rámci pracoval ve svých místnostech český prof. Heyrovský na jím vynalezené polarografii.⁸⁸

Válečné výzkumné projekty

Ani na základě Böhmovy poválečné Zprávy o činnosti není právě snadné charakterizovat rozsah válečných zakázek pražských akademických chemiků. Němečtí vysokoškolsí učitelé přírodovědných oborů se ve válečných letech obecně snažili získat armádní zakázky, neboť jim to konec konců poskytovalo poměrně velkorysě peníze na výzkum. Kromě toho tyto zakázky představovaly pro vědce zapojené do válečných projektů ochranu před

⁸³ Složka v Böhmově pozůstalosti v MÚA, f. Jan Böhm, I c. je česky nadepsána na obálce „Referát podaný ruské vyšetřovací komisi (doz. major Bezonturi z Charkovské techniky, kapitán Pěseň) vyžádali si jej pro Akademii věd v Moskvě“. Vlastní zpráva byla napsána německy: „Prof. Dr. Johann Böhm Praha VII, Letohradska 38/ früher ord. Prof. f. Physik. Chemie d. Deutschen Unvers Prag, früher Direktor des photographischen Laborat. d. Deutschen Technischen Hochschule in Prag / Bericht über meine Tätigkeit seit 1938.“

⁸⁴ Tamtéž.

⁸⁵ Soukromý docent Otto Kratky, specialista na rentgenovou analýzu jemných struktur, byl v roce 1943 jmenován mimořádným profesorem a vedoucím Ústavu fyzikální chemie na TH Praha. Do funkce však nastoupil až v roce 1944 a ústav pak vedl do letního semestru roku 1945. Srovnej: *Kürschners Deutscher Gelehrten-Kalender* 7, 1950, s. 379, a Österreichisches Staatsarchiv, fond Bundesministerium für Unterricht und Kunst 1945–1985, Personalakten Kratky Otto Prof, K 20/032 – 02, Sign. AE 64322/ I – 4, 55. Svě „čistě vědecké“ práce Kratky financoval v rámci Forschungsauftrag „Organische Werkstoffe“ Wehrmachtsauftragsnummer R F-004- DE 4818-6213/43. Srovnej: M. JOSEFOVIČOVÁ, *Německá vysoká škola technická v Praze*, s. 113.

⁸⁶ Ve zprávě o Kratky zaslané 8. listopadu 1943 řediteli Fyzikálního ústavu Ludwigu Ebertovi a vídeňskému rektorovi charakterizoval kurátor Vídeňské vědecké univerzity tento výzkum celulózy jako „naléhavě důležitý pro válečné úsilí“. Srovnej: Österreichisches Staatsarchiv, fond Kurator d. wiss. Hochschulen in Wien – AdR 6149 A. — K Ebertovi srovnej: Nelly KONOPIK, *Ebert, Johannes Ludwig*, in: *Neue Deutsche Biographie*, IV, Berlin 1959, s. 258.

⁸⁷ Srovnej: Vasilij Segejevich ILJIN, *Über den Anteil der organischen Säuren am Stoffwechsel der Pflanzen*, Praha 1941. Odborník na chemii rostlin, Iljin žil a publikoval (především v češtině) v Československu od 20. let 20. století.

⁸⁸ Srovnej: Bericht über meine Tätigkeit seit 1938 (s. d.), s. 5. MÚA, f. Jan Böhm, I c, 1945.

povoláním do wehrmachtu. Na druhou stranu by bylo buď naivní, nebo cíleně politicky apologetické interpretovat přijímání a provádění válečných zakázek pouze v tomto „sebeochranném“ smyslu.⁸⁹ Byla to i otázka vlivu, finančních prostředků a posílení osobních pozic. Vojenské, státní a stranické orgány měly na použitelných výsledcích výzkumu velký zájem. Všechny projekty nadto podléhaly několikaúrovňově státní a stranické kontrole.

Zakázky udělované ad personam byly jen výjimečně čistě „vojenské“, tj. zaměřené na vývoj zbraní, munice nebo výbušnin. Nacistická válečná mašinerie potřebovala daleko širší škálu speciálních výrobků nebo náhražek (od čistících prostředků na motorový olej až po biochemicky vyráběný vitamin C). V tomto smyslu byl úkol, zadaný v Berlíně na podzim 1944 velitelstvím branné moci Böhmovi osobně profesorem Petrem Adolfem Thiessenem, vedoucím odboru Chemie v Reichsforschungsrat (tedy formálně služebně nejvyšším chemikem Třetí říše) a generálem Dr. Ing. Bernhardem Heydenreichem, zvláštním pověřencem Wehrmachtu pro rozněcovače, totiž vyvinout chemické „přesné roznětky pro těžké protiletadlové granáty“, spíše výjimečný a zjevně mimořádně důležitý pro říšské válečné úsilí.⁹⁰ Byl to také výraz zcela mimořádné důvěry v Böhma a jeho tým. Stručný popis řešení, který po válce Böhmu podal sovětským vědeckým „vyšetřovatelům“ pak ukazuje solidní míru rozpracování tohoto projektu, a to včetně provedených experimentů.⁹¹

Jeho spolupracovníci měli oproti tomu obecněji vymezené zakázky: „sacharizace rašeliny, tvorba elektrolytových kondenzátorů s organickými estery kyseliny borité, organické katalyzátory, výroba levných výbušnin nitrací rašeliny, dřeva, zemní smoly, přímo s NO“, „stabilizace levných výbušnin“, „výzkum azidů, nitrace nižších alifatických uhlovodíků“, „organické suroviny“, ale také prostředky k „hubení plevelů a škůdců rostlin“ atd.⁹² Cílená bagatelizace těchto výzkumných projektů, jejichž výsledky se přes velké úsilí pověřených vědců ve většině případů nakonec do konce války nedostaly až do výroby, vedla Böhma k prohlášení prakticky všech zaměstnanců a akademických kolegů z Německé univerzity za „antifašisty“, a to včetně biochemika prof. Ernsta Waldschmidta-Leitze, již od roku 1934 aktivního člena NSDAP, která v té době tajně působila v Československu, za války pak i člena SS.⁹³

⁸⁹ Pro toto pojetí srovnej: Notker HAMMERSTEIN, *Universitäten und Kriege im 20. Jahrhundert*, in: Walter Rüegg (Hg.), *Geschichte der Universität in Europa*, III, Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg (1800–1945), München 2004, s. 515–545, zde zejména s. 537 s odkazem na názor majora americké armády Gilla: E. W. B. GILL, *German Academic Scientists and the War*, Paper Control Commission for Germany, 28. 8. 1945. Kritiku srovnej: Jiří PEŠEK, *Jak psát dějiny moderních universit? Polemika nad IV. dílem Dějin universit v Evropě*, Český časopis historický 112, 2014, s. 7–39, zde s. 30.

⁹⁰ Srovnej A. MIŠKOVÁ, *Die Deutsche (Karls-)Universität*, s. 295.

⁹¹ Referát podaný ruské vyšetřovací komisi, MÚA, f. Jan Böhmu, I c.

⁹² Srovnej: Zpráva o mé činnosti od roku 1938 (s. d.), s. 4–6. MÚA, f. Jan Böhmu, I c, 1945. Exemplárně srovnej: Jaroslav HEYROVSKÝ – Heinz HASSELBACH, *Die polarographische Carotinbestimmung*, Zeitschrift für Pflanzenzüchtung 25, 1943, s. 443–450.

⁹³ K němu srovnej: Jiří PEŠEK – Nina LOHMANN, *Die Ambivalenzen (nicht nur) der Wissenschaftsgeschichte. Der Biochemiker Ernst Waldschmidt-Leitz (1894–1972) an den Prager Hochschulen*, in: Lucile Dreidemy et al. (Hgg.), *Bananen, Cola, Zeitgeschichte. Oliver Rathkolb und das lange 20. Jahrhundert*, Wien – Köln – Weimar 2015, s. 243–257, zde s. 250.

Válečné dilema

Pojednáváme-li o Johannu Böhmovi válečných let, nabízejí se nám – i když odmyslíme jeho a Heyrovského poválečné účelové výmysly o jeho antifašismu či odbojářství – dva odlišné obrazy této osobnosti. Jeden jsem právě vylíčil: stojí před námi úspěšný akademický manažer (popravdě však řečeno: ve srovnání s freiburským Hevesyho ústavem však přece jen menšího) fyzikálně chemického trojústavu, opírajícího se nejen o Böhmovu naprostou nepostradatelnost v intenzivní výuce na dvou, dílem propojených vysokých školách, ale také o řadu týmem pracovníků jeho ústavu úspěšně splněných i právě řešených vojenských zakázek. Je to profesor poslušný a vstřícný vůči nacistické říši,⁹⁴ ale i zodpovědný vůči svému bezprostřednímu okolí. Je to člověk, který v rámci válečných zakázek umožnil pokračování v odborné práci přátelům (Heyrovský a Zocher, případně Kothny), jimž by ji jinak okupační režim striktně upřel. A nezapomeňme, že se Böhm zřejmě již na počátku 40. let rozešel s nervově chorou manželkou, takže je to muž, který v této nelehké době stojí sám.

Ta druhá paralelní osobnost je také profesor: opět jednou musel akceptovat skutečnost, že se jako již od konce 20. let v podstatě nedostane k vlastní badatelské práci. Má za sebou pracovně náročný start v Praze, komplikovaný nutností vést po dva roky i sousední ohromný chemický ústav. Státní dotace mu ve 30. letech umožnila vybudovat na univerzitě (ve srovnání s Freiburgem jistě poněkud omezené) laboratorní prostředí pro strukturálně rentgenoskopické výzkumy, ale zřejmě na ně (a snad už ani na výzkumy svých doktorandů) nemá čas. Je symptomatické, jak málo studentů (ve srovnání s ostatními profesory chemie) u něj za deset let působení na Německé univerzitě obhájilo disertaci: až do války to byly čtyři práce, poté jedna v roce 1940 a konec.⁹⁵ Pak už následovaly jen dvě disertace na DTH.⁹⁶ Jistě tím byla z nemalé části vinna nejméně dvojnásobná než běžná výuková zátěž válečných let i organizace a vedení aplikovaných válečných výzkumů. Böhm číslo dvě za války už v podstatě rezignoval na dosavadní rentgenografické a krystalografické vědecké aktivity a veškerý zájem nyní upnul k milované fotografii. Vyučoval ji v kontextu s fotochemií i jako samostatný obor na pomezí techniky a chemie, připravoval výukové filmy, především ale prakticky fotografoval. Ve válečných letech tak vznikla kolekce fotografií historické, především barokní Prahy, čítající (údajně) více než tři tisíce snímků.⁹⁷ Snad již v této době Böhm začal také s přípravou filmu o staré Praze, jehož části se dochovaly ve sbírkách Muzea hlavního města Prahy.⁹⁸

⁹⁴ O Böhmově povolávání na vojenská cvičení v době války, o nichž v jeho nekrologu psal Heyrovský roku 1953, prameny mlčí. V úvahu by reálně přicházela pouze služba v nacistické milici Volkssturmu. Srovnej: Jaroslav HEYROVSKÝ, *Nekrolog člena korespondenta prof. Dr. Jana Böhma (1895–1952)*, in MÚA, f. Jan Böhm, V e., s. 4: „Během druhé světové války přibyla k těmto povinnostem i vojenská cvičení, která silně poškozovala Böhmovo zdraví, již od první války zeslabené.“

⁹⁵ Srovnej *Disertace pražské university*, II, Praha 1965, č. 695, 794, 799, 827 a 885. Z nich v podstatě pouze disertace Waltera Hoppe č. 885 z LS 1940 se týkala tematiky Böhmovi blízké: *Über die Kristallstruktion von alfa-al OOH (Diaspon) und -F200h (Nadeleisenerz)*.

⁹⁶ K diplomním a disertačním pracím na DTH srovnej poznámku 82.

⁹⁷ Srovnej: Bericht über meine Tätigkeit seit 1938, dále Jan Böhm, žádost o navrácení čl. občanství, MÚA, f. Jan Böhm, I a – 45 a strojepis nekrologu z pera Jaroslava Heyrovského, tamtéž V e, s. 5, kde se hovoří o „700 dokonalejších snímcích pražského baroka, pro něž měl jemné umělecké porozumění.“ Část těchto snímků „byla otištěna v knize doc. Volavky.“

⁹⁸ Děkuji dr. Kateřině Bečkové za umožnění náhledu do tohoto fondu, obsahujícího nejen tři krabice „Böhm privat“ se 132 svitky: „Film o Praze. Praha Malá Strana – Karlův most“, ale i části scénáře, náčrtky záběrů atd.

Tento „neúřední“ Böhm, pro kterého mělo zřejmě velký význam přátelství s Heyrovským, s nímž mj. jezdil na venkov na dovolenou, který udržoval i přes jistá rizika nadále korespondenční kontakt do Kodaně a později do Stockholmu k jemu i Heyrovskému společnému, rasově „poznamenanému“ příteli Hevesymu (ten se jako manžel rasově neproblematické Dánky až do roku 1943 více méně nemusel obávat represí, poté však rodina v souvislosti s udělením Nobelovy ceny raději přesídlila do neutrálního Švédska). Především se však tomuto Böhmovi změnil jeho osobní život. Operace Gomora, tedy série devastujících náletů USAAF a RAF proměnily na přelomu července a srpna 1943 Hamburk v hořící mrtvou poušť. Mezi tisíci lidí, kteří uprchli z tohoto pekla, byla i štýrskohradecká rodačka, v Brně vyrostlá Böhmova doktorandka z roku 1938,⁹⁹ chemička dr. Hilde Kothny, dosud pracující v hamburské farmakochemické společnosti Nordmarkwerke. Jejím záchytným bodem se stala Praha a Böhmův ústav, resp. jeho ředitel.

Kothny udržovala kontakty s protektorátem již na počátku války: měla blízkou židovskou přítelkyni, rakouskou, do Čech provdanou, roku 1942 do Terezína deportovanou a v Osvětimi roku 1944 zavražděnou malířku Friedl Dicker-Brandeis.¹⁰⁰ Od roku 1942 se Kothny zřejmě starala o část její umělecké pozůstalosti. Sportovní, nezávisle feministická a energická mladá žena našla u Böhma útočiště. Následné sblížení bylo více než intenzivní, přinejmenším soudíme-li podle dochované poválečné korespondence.¹⁰¹ Na konci války zahrnovalo i plán společného odchodu do Rakouska, kam Kothny včas zmizela a ozvala se poté do Prahy z osvobozené, dubnovými boji těžce poznamenané Vídne. Böhm setrval v Praze – zřejmě v obavách o osud nemocné patnáctileté dcery a nervově dlouhodobě choré manželky,¹⁰² kterým se odchod buď nezdařil nebo nedocenily nebezpečí květnové situace.

Lze soudit, že materiál vznikl za války, protože byl bez výjimky popsán, resp. napsán německy. Po válce se Böhm snažil o soustavný přechod k češtině.

⁹⁹ Hilde Kothny (narozená 27. 11. 1909 ve Štýrském Hradci) studovala na univerzitě ve Vídni, na TH Aachen a od roku 1937 na NU v Praze, kde obhájila u Böhma v LS 1938 disertaci *Austauschversuche mit Phenolen und Schwerem Wasser*. Oponentní posudek napsal prof. Waldschmidt-Leitz. Srovnej *Disertace pražské university*, II, Praha 1965, s. 191, č. 799.

¹⁰⁰ Elena MAKAROVA, *Friedl Dicker-Brandeis. Ein Leben für Kunst und Lehre*, Wien – München 2000; Hemma SCHMUTZ (Hg.), *Friedl Dicker-Brandeis. Bauhaus-Schülerin, Avantgarde-Malerin, Kunstpädagogin*, München 2022.

¹⁰¹ Ve 40. letech bylo opravdu neobvyklé, aby profesor a ředitel ústavu používal v dopisech své „doktorandce“ nebo později „hostující asistentce“ výraz „má nejmilejší Hildičko“. Srovnej konvolut dopisů z pozůstalosti Dr. Hilde Angelini-Kothny, který její rakouský synovec zpracoval jako rozhlasový pořad: Peter LACHNIT – Heike POSSERT, „*Meine liebe Hildicka!*“ *Mutmaßungen über Hans Böhm*, ORF 18. Dezember 2010. Srovnej: <<https://oe1.orf.at/programm/20101218/195453/Hoerbilder>> (23. 9. 2924). K Hildě Kothny srovnej zatím jen publicistické životopisy: Peter LACHNIT, *Siehe ein mensch, der lebt. Dr. Hild Angelini-Kothny*, *Zwischenwelt* 19/3. 2002, s. 11n.; Mario PEROCÉ, *E' stata molto attiva nell'UDI e nel PCI. Hilde Angelini*, *Peacelink. Telematica per la pace* 15. 3. 2023, <<https://www.peacelink.it/tarantosociale/a/49403.html>> (23. 9. 2924). Oba články zřejmě vycházejí z vyprávění Hilde Kothny. Prameny nejsou zmiňovány.

¹⁰² Srovnej dopis o národní spolehlivosti, češství a protiněmeckém smýšlení Emilie Böhmové z pera Marie Saturníkové a jejího manžela, advokáta, dr. Romana Saturníka z roku 1945, v němž Saturníková mj. uvádí: „Chtěla se svým manželem odejít do emigrace, ale to jim nebylo možno, poněvadž duševní choroba, která se u ní před volbami v roce 1932 objevila, byla důvodem, proč jim to nebylo možné. Jako důkaz přikládám jeden dopis, který svědčí o jejím těžce porušeném duševním stavu [...]“ NA, f. MŠANO, Osobní spis Jan Böhm, s. n. Její nervové problémy trvaly i po válce a musela být dokonce hospitalizována. Srovnej: I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhm*, s. 280.

Konec války

Konec války Böhma zasáhl těžce: stejně jako ostatní ve městě zůstavši pražští Němci byl během Pražského povstání i s rodinou nejprve internován. Jeho nesvoboda však trvala jen krátce: Již 11. května, tedy tři dny po skončení Pražského povstání a dva dny po obsazení města Rudou armádou, se Heyrovskému podařilo osvobodit Böhma i jeho rodinu z internačního střediska v kině Orion jako „antifašistu“, nadto ženatého s Češkou.¹⁰³ Ještě téhož dne si pak oba přátelé navzájem vydali strojopisná osvědčení v češtině o své „antifašistické“ činnosti v ústavu.¹⁰⁴

Pro Böhma to byla již čtvrtá změna režimu za posledních třináct let. A určení další cesty životem tentokrát ani zdaleka nebylo v jeho rukách. Böhmm nakonec žil a pracoval – ovšem mimo akademickou obec – v Československu dalších sedm let. Nabízí se otázka, zda by studie o Böhmmovi jako univerzitním profesoru a badateli neměla v této chvíli končit. Jeho unikátní případ „neodsunutého“, posléze dokonce k návratu do vysokoškolské a vědecké aktivity po léta přemlouvaného, nakonec ve chvíli svého druhu velkolepého návratu skona-všího chemika si však přímo říká o prozkoumání. V Böhmmově a v Heyrovského pozůstalosti je nadto dochována velká série v jádru subjektivních pramenů (korespondence a řada nedatovaných životopisů), které jednak osvětlují řadu obecnějších aspektů dosud málo probádané poválečné a bezprostředně „poúnorové“ doby, jednak vrhají zajímavé světlo na způsob masivní osobní reinterpretace válečného konání Böhmm i Heyrovského.

Badatel se ovšem ocitá v situaci, kdy musí volit mezi řadou souběžných, resp. Böhmmem samým, Jaroslavem Heyrovským, Georgem von Hevesy, resp. šíře mezinárodní fyzikálně-chemickou obcí a ovšem následně odbornou literaturou předložených výkladů o tom, jak a proč se jeho život od roku 1945 utvářel právě tak, jak můžeme rekonstruovat na základě svědectví pramenů.

Dramatická situace května 1945 přirozeně přivedla Böhma (a dodejme i Jaroslava Heyrovského, záhy po osvobození obviněného z kolaborace s okupační mocí) k účelovému přehodnocení dosavadní kariéry.¹⁰⁵ Je samozřejmé, že Heyrovského případ nelze nahlížet bez dobového kontextu: Především na něj dopadly důsledky toho, že se výměr

¹⁰³ Srovnej prohlášení Heyrovského pro velitele ostrahy internovaných v kině Orion z 11. 5. 1945. NA, f. MŠA-NO, Osobní spis Jan Böhmm, 4 II 5, s. n. Pro úplnost dodejme, že Emilie Schalek, která maturovala na německém dívčím lyceu v Praze, uváděla při zápisech do univerzitních „nacionálů“ od počátku studia v ZS 1916/17 až do jeho ukončení v ZS 1921/22 národnost německou. Srovnej AUK, fond Filozofická fakulta německé univerzity v Praze, Katalog posluchačů 1917–LS 1920, AUK, f. PřF NU, katalogy posluchačů ZS 1920/21–ZS 1921/22, i. č. 624, 625, 627. Jak Ivana Lorencová došla k názoru, že Schalek měla českou národnost, bohužel nevysvětluje. Srovnej: I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhmm*, s. 71.

¹⁰⁴ „Prof. Dr. Jan Böhmm [...] O spolupráci prof. Dra J. Heyrovského s německou universitou“. MÚA, f. Jaroslav Heyrovský, I a, i. č. 4: Jednání o národní a politickou spolehlivost 1945–1946. Je otázkou, zda toto prohlášení koncipoval osobně Böhmm; s ohledem na okolnosti je myslitelné, že autorem byl Heyrovský.

¹⁰⁵ K obvinění Heyrovského z kolaborace s okupanty srovnej J. KORYTA, *Jaroslav Heyrovský*, s. 63n. MÚA, f. Jaroslav Heyrovský, I a, i. č. 4: „Jednání o národní a politickou spolehlivost 1945–1946“. Ministerstvo školství ukončilo, Věc: Prof. Dr. Jaroslav Heyrovský – očistné řízení“ dopisem z 28. 3. 1946, který pozitivně reagoval na zprávu děkana Přírodovědné fakulty UK z 11. března 1946. Tato problematika si samozřejmě vyžádá samostatné hlubší prozkoumání. Jestliže např. Heyrovský v prohlášení z 20. 2. 1951 „Proč jsem v roce 1939 vstoupil do Svazu pro spolupráci s Němci a proč jsem roku 1942 opět vystoupil“ (srov. V. PODANÝ, *Jaroslav Heyrovský*, s. 552) hájil, že do „Svazu pro spolupráci s Němci“ přestal docházet již v roce 1942, pozoruhodně to koreluje s příkazem říšského protektora Heydricha z 13. 2. 1942 Německé univerzitě, aby přerušila jakýkoliv kontakt s tímto Svazem. Srovnej: A. MIŠKOVÁ, *Die Deutsche (Karls-) Universität*, s. 107.

„kolaborace“ v průběhu války zásadně a v celé Evropě proměnil. Jak již kdysi ukázal Hans Lemberg, obecně až do německého přepadu Sovětského svazu v létě 1941 převažovala koncepce v podstatě vstřícné spolupráce s okupačním režimem s cílem, který lze definovat jako „zachování národní podstaty a zamezení škodám“.¹⁰⁶ Poté se však situace dramaticky proměnila a prakticky z každé (namnoze nevyhnutelné) spolupráce nebo kooperace nejen s nacisty, ale s Němci obecně se stávala potenciálně kolaborační kauza. To byl v každém případě i případ Böhma a Heyrovského.

Druhá proměna proběhla na poválečné Přírodovědné fakultě UK. Jestliže tato byla v meziválečné době akademickým (na profesorské i na studentské úrovni) ohniskem českého fašismu a původně národně demokratické, posléze agrárnícké politiky, přesunula se po osvobození většina koryfejí do řad KSČ a opět nalezla společný jazyk se studentskou a mladovědeckou, pozice dobývajících „šormovou“ generací, která si (jistě k nelibosti části profesorů) mezinárodně slavného Heyrovského vložila na erb. Kupříkladu mezi generačně i akademicky daleko staršími členy ČAVU, kde podobný obrat masově neproběhl, však převažoval česko-nacionální konservatismus, nadále pociťující trauma okupace. Tento postoj tu nebyl brzděn žádnými ohledy na radikálně nastupující komunistické mládežníky. Takže ti sami profesori hlasovali podle prostředí o téže kauze pokaždé jinak.¹⁰⁷ Heyrovského nakonec před důsledky jeho válečného působení zachránila jeho genialita, mezinárodní sláva a v řadě ohledů nepostradatelnost v obnovujícím se pražském centru evropsky respektované vědy.¹⁰⁸

Böhm, resp. jeho podporovatelé, začal v této situaci o sobě utvářet narativ českého anti-fašisty, dosud pouze v zájmu „dobé věci“ vystupujícího jako profesor německé, plně arizované a nacifikované univerzity, podporující říšské válečné úsilí prostřednictvím aplikovaných vědeckých projektů. Tento postoj rozhodně nebyl v poválečné době něčím evropsky unikátním. V Německu a Rakousku, ale i v celé řadě dalších, v jisté míře ochotně nebo i nuceně s nacistickým Německem kooperujících států řešily podobné problémy „redefinice sebe sama“ statisíce až miliony lidí na nejrůznějších pozicích. Praxe vystavování tzv. „Persilscheine“, tedy vzájemných potvrzení o antifašismu a odbojářství, se mezi nacistickou vědeckou a kulturní elitou stala běžným standardem.¹⁰⁹

Poválečné Böhmovy vlastní životopisy (v detailech odlišné, zjevně podle toho, pro kterého adresáta, německé i české) nyní především pozitivně jako skutečnost akceptovaly

¹⁰⁶ Hans LEMBERG, *Evropská kolaborace se Třetí říší okolo roku 1941*, in: Hans Lemberg, *Porozumění. Češi – Němci – Východní Evropa 1848–1948*, Praha 1999, s. 300–319.

¹⁰⁷ Tím lze vysvětlit rozpory, které popisuje V. PODANÝ, *Jaroslav Heyrovský*, s. 547–558. Podaný se přitom, podobně jako ti, kdo po válce hlasovali o Heyrovského kolaboraci, blíže neseznámil s reálným významem Heyrovského prací válečných let a spokojil se s citováním jeho prohlášení.

¹⁰⁸ Srovnej Blanka ZILYNSKÁ, *Poválečná obnova a zápas o charakter univerzity*, in: Jan Havránek – Zdeněk Pousta (edd.), *Dějiny Univerzity Karlovy, IV, 1918–1990*, Praha 1998, s. 235–261, zde s. 238: „[...] české prostředí vidělo v jeho práci zradu české věci. Z obavy před odchodem věhlasného chemika do ciziny snažila se však univerzita vyřídit záležitost smírně. Doporučila, aby prof. Heyrovský, který je churav, si vzal zdravotní dovolenou [...] a Heyrovský se po uzdravení vrátil v letním semestru 1947 na univerzitu.“

¹⁰⁹ Z novější literatury srovnej: Hans-Jürgen DÖSCHER, *Mit Protektion und „Persilschein“ – Karrieren „gottgläubiger“ Nationalsozialisten vor und nach 1945*, Osnabrück 2013. Pro Prahu bude zřejmě nejpodstatnější případ rektora Německé techniky (DTH), resp. v letech 1942–1944 spojené Techniky a Německé univerzity, člena NSDAP a Oberführera SS Alfreda Buntru, po válce na základě „persilscheinů“ denacifikovaného a roku 1949 ustanoveného profesorem TH Aachen, jejímž se posléze stal čestným senátorem. Srovnej: Werner TSCHACHER, *„Ich war also in keiner Form aktiv tätig“: Alfred Buntru und die akademische Vergangenheitspolitik an der RWTH Aachen 1948–1960*, *Geschichte im Westen* 19, 2004, s. 197–229.

rasově politické pomluvy, které o něm v roce 1935 rozšiřovali pražští nacističtí studenti a kterým se on tehdy bránil. K tomu postupně přibýly „antifašistické“ historiky z doby okupace. V jejich koncipování se vyznamenávala zejména Hilde Kothny, která se v poválečné, Rudou armádou okupované a levicovou koalici řízené Vídní nechala obvodní organizací KPÖ Wien IX. uznat za dávnou komunistku.¹¹⁰ Následně zaslala do Prahy na Böhmovu podporu dopis o jeho (a svých) odbojových činech a poté, jak dosvědčuje nejen Böhmová, ale také Heyrovského, resp. z vídeňské strany prof. Ludwigem Ebertem vedená korespondence, několik let usilovně bojovala za jeho přechod na vídeňskou univerzitu.¹¹¹ Böhm i Heyrovský tento „odbojářský diskurz“ výkladu svého působení za války přijali a učinili integrální součástí boje za svoji rehabilitaci. A tak nalezneme mezi patnácti přílohami Böhmovy žádosti o navrácení československého občanství např. také Heyrovského podpis pod dopisem potvrzujícím, že se roku 1941 Böhm na s ním společně dovolené ve vesnici Kařezu na Rokycansku zúčastnil letákové komunistické akce. Böhm dokonce napsal, že za okupace nabízel pomoc komunistickému odboji, byl však odmítnut.

V bezprostředně poválečných měsících hrála velkou roli také skutečnost, že manželé Böhmovi uměli velmi dobře česky. Kdybychom měli soudit podle jejich dochovaných poválečných korespondencí s úřady, pak vládli češtinou ve všech ohledech takřka zcela perfektně, a to navzdory skutečnosti, že nikdy nenavštěvovali české školy. Je ovšem více než pravděpodobné, že v Böhmově spisu uložené texty, koncipované pro úřední účely, pro něj jazykově korigoval a zpočátku snad i přímo stylizoval někdo z českých sousedů či přátel. Zajímavý je už sám fakt, že Böhmovi takové české vazby měli. Je možné, že za okupace od manžela odloučená Emilie Schalek žila v českém prostředí. Kvalita Böhmovy bezprostředně poválečné češtiny vynikne zejména ve srovnání s jeho koncepty scénáře filmu o Praze nebo s ještě pozdějšími poznámkami k přednáškám v pardubickém fotografickém a filmovém kroužku. I tam se ovšem setkáme s dobrou, rozhodně však nikoliv bezchybnou češtinou. Böhmovi zřejmě ovládali a nadto rychle perfekcionalizovali mluvenou češtinu: v Böhmově žádosti o vrácení čl. občanství ze září 1945 se dokonce objevuje tvrzení, že: „*mluvíme doma česky, stýkáme se hlavně s Čechy [...]*“¹¹²

V roce 1945 Böhm „v prvním kole“ – předpokládejme, že díky Heyrovského podpoře – vrcholně uspěl. Nejen že on i jeho rodina byla vyňata z „odsunu“, nemusela nosit bílou pásku s písmenem N na rukávu, ale směla též dále bydlet v pražském bytě na Letné v Letohradské ulici č. 38. Böhmovi, kteří po zrušení Německé univerzity „*přišli o jakýkoliv zdroj příjmů*“,¹¹³ si vzali jako podnájemnice dvě české studentky. Dne 3. prosince 1945 však byl byt z rozhodnutí Ústředního národního výboru hlavního města Prahy zablokován, studentky se musely vystěhovat a Böhm přišel o právo bytem disponovat. Rodinnou situaci popsal Böhm v žádosti o výjezd do Vídně na podzim roku 1945 následovně: „*Živíme se takto:*

¹¹⁰ Zatím bylo mimo moje pracovní možnosti archivně ověřit její, Böhmem i Heyrovským opakovaná tvrzení, že byla komunistkou od roku 1934, že byla relegována z vídeňské univerzity a následně v Rakousku opakovaně vězněna, posléze v Hamburku spolupracovala s partyzány atd.

¹¹¹ NA, f. MŠANO, Osobní spis Jan Böhm, česky psaný dopis Hildy Kothny z 22. 7. 1945 o sabotáži válečných zakázek, o výrobě materiálů pro antifašistickou propagandu a jejich rozšiřování na univerzitě i mezi vojáky na letišti v Kbelích. Tamtéž srovnej též potvrzení obvodní organizace KPÖ z 13. 8. 1945 o členství Hilde Kothny od roku 1934 ve straně (roku 1933 zakázané, po potlačení sociálně demokratického únorového povstání 1934 však v ilegality rychle rostoucí).

¹¹² Srovnej Jan Böhm, žádost o navrácení čl. občanství, MÚA, f. Jan Böhm, I a – 45.

¹¹³ Srovnej: D. HOFFMANN, *Johann Böhm*, s. 536–540, V. PODANÝ, *Jaroslav Heyrovský*, s. 558–565.

*Dělám nahodilé fotografické práce, čistý příjem měsíčně asi 1200 Kčs. Žena pronajala náš druhý pokoj za 400 Kč a chodí posluhovat, příjem 400 Kčs, úhrnem 2000,- Kč.*¹¹⁴

Z dochovaných dokumentů je zřejmé, že Böhm měl – přes nejasnost svého postavení – za dané situace v roce 1945 až nepředstavitelně prominentní postavení: S povolením Ministerstva vnitra, odboru pro politické zpravodajství prováděl „fotografování a filmování pražských barokních soch a architektur.“ Spolupracoval dále s dr. Vojtěchem Volavkou. Pokládal ho za ředitele Moderní galerie. Tím však byl jen do roku 1942, po návratu z koncentračního tábora byl vrchním oborovým radou MZV ČSR. Předal mu část svých fotografií k otištění ve Volavkově knize o Praze.¹¹⁵ Böhm na podzim 1945 píše: „*Mám rozdělaných několik vědeckých a uměleckých prací (knihy, fotografií a film pražských barokních soch). Fotografické práce jsou takřka jedinečné, posoudili je služebně rada Hejman z ministerstva informací... povolení k další práci se mi dostalo od Min. vnitra (fotokopie) do konce roku 1945 a bylo mi řečeno, že mi je prodlouží, jestli bude zapotřebí. Jest to v Č.S.R. i dnes skutečně jedinečná práce v tomto oboru umělecké historie a uměleckých památek. Proto mi Min. školství také razítkovalo přidělový průkaz P3 – Takto české ministerstvo schvalovalo a umožňovalo mé zaměstnání touto prací.*“¹¹⁶

Böhm podal 16. září 1945 žádost o navrácení československého občanství.¹¹⁷ Zrekapituloval v ní svoji životní pouť i odbornou činnost a předložil řadu svědectví o svém dobrém vztahu s českými spolupracovníky, sousedy, dodavateli atd. Pro rok 1945 je symptomatické, že v podpůrných výpovědích svědků hrála velkou roli početná svědectví, že Böhm nevstoupil do strany a nenosil „nacistický odznak“, tedy odznáček o členství v NSDAP. Pro úspěch žádosti bylo pak možná klíčové Böhmovo tvrzení, že iniciativně nepožádal o německé občanství. Je však třeba říci, že ho před převzetím do říšské služby reálně dostal. Obecně samozřejmě platí, že se na základě nařízení říšského ministra vnitra z 20. dubna 1939 stali bývalí českoslovenští („árijští“) státní příslušníci německé národnosti říšskými státními příslušníky.¹¹⁸ Museli se však o vstup do svazku německého národa aktivně přihlásit (a tedy vyplnit *Fragebogen zur Feststellung der deutschen Volkszugehörigkeit*, který se stal podkladem pro jejich všestranné přezkoumání říšskými úřady).¹¹⁹ Bez tohoto kroku by Böhm nemohl být přijat do říšské služby (a tedy zároveň vyňat z pravomoci protektorátní vlády), natož pak být roku 1941 rozhodnutím říšského ministerstva povýšen na ordináře. Jeho tvrzení z roku 1945 je tedy nutno charakterizovat jako vědomě nepravdivé. Co se pak týče členství v NSDAP, bylo již výše řečeno, že Hitlerova „Říše“ neočekávala od profesorů členství ve straně, a dodejme, že kdo nebyl členem strany, nesměl ani nosit její odznak. Je však značně pravděpodobné, že v poválečné době nebyly všechny tyto konkrétní právní a správní aspekty dobovým diskurzem akcentovaných „charakteristik kolaborace“ známé, případně k nim nebylo přihlíženo.

¹¹⁴ MÚA, f. Jan Böhm, I a – 45. „Cesta do Vídně“. Nedatováno.

¹¹⁵ Vojtěch VOLAVKA, *Praha*, Praha 1948 (dvě vydání, obě v nakladatelství Jaroslava Podroužka). Předmluvu k rozsáhlé knize, na níž se podílelo deset fotografií, napsal Jan Masaryk. Bylo v ní otištěno 40 Böhmových fotografií.

¹¹⁶ MÚA, f. Jan Böhm, I a – 45. „Cesta do Vídně“.

¹¹⁷ MÚA, f. Jan Böhm, I a – 45. Žádost o zachování občanství podle paragrafu 2 ústavního dekretu presidenta republiky ze dne 2. srpna 1945.

¹¹⁸ Detlef BRANDES, *Germanizovat a vysídlit. Nacistická národnostní politika v českých zemích*, Praha 2015, s. 61.

¹¹⁹ Podrobně srovnej: Ivana DEJMKOVÁ, *Hanspaulka – žádané bydlíště nacistických prominentů*, Pražský sborník historický, v tisku.

Projednávání Böhmovy žádosti se ovšem protáhlo: až 4. září 1948 napsal Böhm Heyrovskému: „Konečně jsem přece jen dostal v Praze dekrét, kterým se prohlašuje, že mi (a rodině) bylo zachováno čs. občanství (datum 15. listopadu 1947 – přes 10 měsíců to tam měli ležet!), a to podle paragrafu 2 vl. dekrétu, tedy pro účast na boji proti fašismu.“¹²⁰

Jedním z důvodů pomalého vyřizování Böhmovy žádosti možná byla jeho intenzivní snaha o vystěhování nebo alespoň o získání dočasného pobytu ve Vídni. Ministerstvo vnitřnímu 30. října 1945 vystavilo na měsíc povolení k cestě do Rakouska a zpět. Účel cesty, o níž nelze s určitostí říci, zda byla realizována nebo ne, byl definován jako „kulturní“.¹²¹ Böhm v česky psaném obsáhlém komentáři k programu cesty (zjevně byl napsán po vystavení povolení, ale před vlastní cestou: text se zmiňuje o kopii povolení k cestě i o kopiích pozvání na přednášky) nejprve vypočítává důvody cesty: 1) Jede do Vídně vyjednávat s nakladatelstvím Springer o 4. – tentokrát anglickém – vydání Heyrovského Polarografie a o vydání své vlastní učebnice fyzikální chemie (350 stran) a projektu další učebnice všeobecné chemie.¹²² 2) Cílem cesty je „zaopatřiti si nějaké příjmy v nastávající době. Mám rozdělaných několik vědeckých a uměleckých prací (knihy fotografií a film o pražských barokních sochách).“ 3) „Možné by bylo, že se mi dostane nějaké přechodné zaměstnání v Rakousku, na příklad suplentura nějaké uvolněné stolice v mém oboru až do obsazení jejího rakouským občanem, tak bych i takto mohl dokončit svou práci a zbavit rodiny jednoho jedlíka. Nechci se však při tom vzdáti zachování čs. státního občanství, trvám na své žádosti a vrátil bych se, kdybych si mohl v ČSR najít práci v mém oboru.“

Böhm v tomto kontextu na podzim 1945 tvrdí, že průmyslové firmy ani filmové ateliery („jsem specialista v fotografické chemii a technice a filmař“) nesmí zaměstnávat Němce, takže jeho poptávky či pracovní nabídky odmítly. Onen zákaz asi neměl obecný charakter, protože již o něco později Böhm v podstatě odborně atraktivní místo v Pardubicích dostal, a to u téhož Spolku pro chemickou a hutní výrobu, který ho krátce před tím odmítl v Ústí nad Labem.

Nevíme, kdo přesně Böhmovi zprostředkoval kontakt na vídeňského fyzikálního chemika, prof. Ludwiga Eberta. Tento říšský Němec, který roku 1940 převzal I. chemickou laboratoř, osířelou po emigrovavším profesoru Hermannu Markovi, se ve Vídni do té míry rychle a bezpečně zabydlel, že byl po válce jako „nepostradatelný“ vyňat z odsunu Němců, a naopak on sám se od roku 1945 po boku prezidenta Rakouské akademie věd, velkého organika prof. Ernsta Spätha,¹²³ s velkou energií snažil zacetit ztráty po holocaustu, válce a nacistickém běsnění a zprovoznit vídeňskou univerzitní chemii, která stála před nelehkým úkolem rychle zajistit dostudování stovek navrátilců z Wehrmachtu, kteří pak měli postavit na nohy poničený rakouský průmysl.

Informaci o zajímavém chemickém odborníku, uvážlivším v poválečné Praze, mohl zprostředkovat dosavadní Böhmvův pražský kolega z jeho spojeného ústavu, resp. z DTH,

¹²⁰ MÚA, f. Jaroslav Heyrovský II b – 1.

¹²¹ MÚA, f. Jan Böhm, I a – 45. „Cesta do Vídně“.

¹²² Heyrovského Polarografie však vyšla (tentokrát coby učebnice) anglicky až v 60. letech: Jaroslav HEYROVSKÝ – Petr ZUMAN, *Practical polarography: an introd. for chemistry students*, London 1968. Böhmová učebnice fyzikální chemie nevyšla nikdy.

¹²³ K němu srovnej: Jiří PEŠEK, *Ernst Späth: z moravské kovárny do čela vídeňské university a Rakouské akademie věd*, in: Hana Ambrožová – Bronislav Chocholáč – Libor Jan – Pavel Pumpr (edd.), *Historik na Moravě*. Profesoru Jiřímu Malířovi, předsedovi Matice moravské a vedoucímu Historického ústavu FF MU, věnují jeho kolegové, přátelé a žáci k šedesátinám, Brno 2009, s. 165–177, zde s. 179.

prof. Otto Kratky. Ten se však ve Vídni, teprve se sbírající z trosek, příliš nezdržel a pokračoval do Štýrského Hradce, kde na léta převzal katedru fyzikální chemie. Daleko pravděpodobnější se jeví (a od konce roku 1945 je to již doloženo v řadě nejen Ebertových dopisů) soustavné úsilí dr. Hilde Kothny o nalezení vídeňského místa pro Böhma. Již v létě 1945 mu zprostředkovala pozvání k přednáškám na vídeňské Volkshochschule a zjevně tím dala podnět i k jeho podzimní cestě do Vídne, kde se o Böhmuv přesun do města na Dunaji začal od konce roku 1945 starat právě prof. Ebert.¹²⁴

Ebert nejprve nabídl Böhmovi zprostředkování postu vedoucího Grafického vzdělávacího a výzkumného ústavu (Graphische Lehr- und Versuchsanstalt), již 4. ledna 1946 se však na něj obrátil s nabídkou převzít „propuštěním prof. Lange uvolněnou systematizovanou mimořádnou profesuru fyzikální chemie“ a vedení oddělení pro fyzikální chemii na vídeňské univerzitě.¹²⁵ Již koncem ledna Ebert s Böhmem na základě zaslaných podkladů korespondenčně probíral jeho příští pedagogické povinnosti a nabízel, že by Böhmmohl již před definitivním jmenováním převzít katedru od 1. března jako suplující profesor. Připomínal při tom, že by se Böhmměl v osobním dotazníku deklarovat jako rozený Rakušan, který se po činnosti v zahraničí vrací do svobodného Rakouska.¹²⁶

Situace ve Vídni se dramaticky vyostřila, když v září 1946 podlehl prof. Späth nečekaně mrtvici a Ebert musel ke všem svým povinnostem převzít vedení jeho II. Chemické laboratoře (rozuměj: ústavu), a to včetně úvodu do fyzikální chemie pro 300 posluchačů. Ebert za této situace požádal rakouské ministerstvo vnitra o urgenci vyřízení Böhmovajmenování u Spojenecké kontrolní komise.¹²⁷ Dne 15. října 1946 pak již Böhmm v dopise radostně a s nadějí na blízký odjezd referoval Heyrovskému, že mu Ebert zaslal výnos rakouského ministerstva školství, jímž je pověřen přednáškami z fyzikální chemie v již probíhajícím semestru.¹²⁸

Následovala však studená sprcha: Dne 5. ledna 1947 musel Ebert Böhmovi sdělit, že „k našemu trapnému překvapení byla nová a skutečně ze všech stran s velkým důrazem podpořená žádost rozhodující instancí (Kontrolní radou) podruhé, a tedy definitivně zamítnuta.“¹²⁹ Böhmm o tom zpravil Heyrovského dopisem 15. 1. 1947. Uvažoval v něm, zda má zamítnutí „politickou příčinu (socialistické smýšlení) neb jestli mají informace o mé kvalifikaci, tak s tím bude amen, jak se říká“. K prvnímu motivu, tedy že v Rakousku vadilo Böhmmovo „socialistické smýšlení“, je třeba připomenout, že alpské republiky v dané chvíli vládla Figlova koalice lidovců a socialistů, že místopředsedou vlády byl socialista Schärff

¹²⁴ D. HOFFMANN, *Johann Böhm*, s. 538n. ukazuje s oporou v Hevesyho dopisech v Bohrově archivu v Kodani, že Böhmuv osud byl tou dobou průběžně diskutován i v nejvyšších patrech evropské fyzikálně chemické prominence.

¹²⁵ MÚA, f. Jan Böhm, II b. Dodejme, že prof. Lange byl propuštěn poté, co 5. 3. 1945 zastřelil dva univerzitní asistenty, kteří se mu v univerzitní budově pokusili zabránit ve zničení elektronového mikroskopu. Zatčen byl po obsazení Vídne Rudou armádou a v září 1945 ho Volksgerichtshof Wien odsoudil k trestu smrti. Popravě se vyhnul sebevraždou. Srovnej: Stephanie Carla de la BARRA, *Das Verbrechen ohne Rechtfertigung: Mord an Uni-Assistenten: Der Strafprozess gegen Jörn Lange im September 1945 und die Erinnerungspolitik der Universität Wien*, Wien 2018.

¹²⁶ MÚA, f. Jan Böhm, II b, dopis z 28. 1. 1946.

¹²⁷ Tamtéž, dopis z 11. 10. 1946.

¹²⁸ Tamtéž, dopis z 15. 12. 1946, resp. Ebertův dopis, v němž Böhmovi zasílá kopii urgence spolkového ministerstva školství stran vystavení jeho pasu pro Rakousko.

¹²⁹ Tamtéž, dopis z 5. 1. 1947.

a žádost o Böhmovo povolení k vjezdu do země podal spojenecké komisi ministr vnitra Oskar Helmer z téže strany.¹³⁰

Položme si tedy otázku, jaký jiný mohl být motiv Spojenecké kontrolní komise nepustit Böhma do Rakouska. Jmenování univerzitních profesorů jinak nebylo součástí její agendy: starala se o ústavní, politickou či správní problematiku.¹³¹ Profesory jmenovala rakouská ministerská rada, která tak zřejmě učinila i v Böhmově případě. Problémem se stalo povolení k jeho přestěhování do Rakouska. Zásobovací krizí motivované rozhodnutí Rennerovy vlády (socialisté, komunisté, lidovci) o „odsunu“ Němců do Německa, dohodnuté s Rudou armádou a tvrdě praktikované hned od roku 1945, totiž výslovně zahrnovalo nejen říšské, ale i sudetské Němce. I po změně vlády deklaroval 9. 1. 1946 nový ministerský předseda, Leopold Figl, že z tohoto pravidla nemají být učiněny žádné výjimky.¹³² (Ovšem navzdory proklamacím politiků výjimky samozřejmě udělovány byly.) Stal se tedy Böhmm svého druhu obětí „odsunu“ Němců, před nímž ho v Praze uchránil Heyrovský? Je to možné.

Druhou možnost naznačil sám Böhmm: Sovětské úřady měly informace o jeho kompetenci a schopnostech v oblasti vojenského výzkumu. Konec konců: muž, který mu zadával válečné projekty, prof. Petr Adolf Thiessen, se v poválečném desetiletí nejprve v Gruzii, poté blízko Moskvy podílel pod velením Lavrentie Beriji na vývoji a konstrukci sovětské atomové bomby a mohl tedy kdykoliv zainteresovaným orgánům podat příslušné informace.¹³³ A pro Moskvu bylo snazší držet si Böhma v rezervě v Československu než v Rakousku. Kontrolní radě v Rakousku dominovali Rusové a zástupci západních velmocí se pragmaticky snažili redukovat třetí plochy na minimum.

Pro Böhma to byl zcela jistě ochromující úder osudu. Jeho pozůstalost obsahuje již rozpracované návrhy přednášek pro Vídeň, je evidentní, že se na vídeňskou profesuru vysloveně těšil. S tím byl nyní rázem konec, a tedy také se vztahem, pro něj evidentně velmi významným, s Hildou Kothny, se kterou se už zřejmě nikdy nesešel.¹³⁴ Dochovaná Böhmová korespondence svědčí o tom, že posledních pět let jeho života bylo tak provázeno depresemi, nemocemi, pochybnostmi o sobě samém i své odborné kompetenci a zároveň utvrzováním se v představě o své antifašisticko-odbojářské dokonalosti, tedy také o nespovedlnosti, se kterou s ním bylo zacházeno.

Při procházení Böhmovy a Heyrovského korespondence z let 1945–1952 si čtenář s překvapením uvědomí, že tato prakticky úplně postrádá vazbu k širšímu politickému a společenskému dění, ba i k realitě poválečné každodennosti. Jako by oba žili v historickém

¹³⁰ Poněkud překvapivě však tuto argumentaci akceptoval V. PODANÝ, *Jan Böhmm po druhé světové válce*, s. 497.

¹³¹ Srovnej: Martin DOLEZAL, *Die politische Entwicklung Wiens*, in: Michael Dippelreiter (Hg.), *Wien. Die Metamorphose einer Stadt, Köln – Wien 2013*, s. 39–107, zde s. 42.

¹³² Srovnej: Oliver RATHKOLB, *Die paradoxe Republik. Österreich 1945 bis 2005*, Wien 2005, s. 36–38.

¹³³ Christina EIBL, *Der Physikochemiker Peter Adolf Thiessen als Wissenschaftsorganisator (1899–1990). Eine biographische Studie*, Stuttgart 1999; Florian SCHMALTZ, *Peter Adolf Thiessen und seine Auszeichnungen, Melbeck 2012*. *Ein Wissenschaftler in fünf verschiedenen Gesellschaftsordnungen und seine Auszeichnungen*, in: Helmut Maier (Hg.), *Gemeinschaftsforschung, Bevollmächtigte und der Wissenstransfer. Die Rolle der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im System kriegsrelevanter Forschung des Nationalsozialismus*, Göttingen 2007, s. 303–351; Klaus H. FEDER – Michael GIETZELT, *Peter Adolf Thiessen. Ein Wissenschaftler in fünf verschiedenen Gesellschaftsordnungen und seine Auszeichnungen*, Melbeck 2012.

¹³⁴ Korespondence běžela až do roku 1952. Kothny pracovala ve Vídni ve farmakologické firmě Loba-Chemie. Podle nepřímých zpráv v korespondenci se jí nevedlo příliš dobře, zřejmě také pečovala o svého nezaměstnaného otce. V tehdy ostře stalinské KPÖ měla zřejmě řadu nedorozumění, takže když počátkem 50. let poznala na jakési mírové konferenci italského dětského lékaře a poslance za KPI Lodovico Angelini, záhy s ním odešla do Itálie a vdala se za něj. Srovnej: P. LACHNIT, *Siehe ein Mensch*; I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhmm*, s. 203.

vzduchoprázdnu. Nelze samozřejmě očekávat politické nebo jiné komentáře (ty občas nahrazují Böhmovy dílem sebebolné, dílem moralizující nebo poučující výbuchy), ale takřka vše, o čem si dlouholetí přátelé psali (ovšem s výjimkou palčivého bytového nedostatku, který se jich přímo dotýkal), se vztahovalo jen k jejich pracovně institučnímu postavení a profesionálnímu zájmu. Z korespondence byl vytěsněn kontext běžného života, počínaje problémy poválečné nouze a finančně-přídělového systému až po proměny situace na přírodovědné fakultě UK, která se z akademického ohniska českého fašismu a agrárnictví náhle proměnila v baštu komunismu. Únorová krize 1948, následné čistky, zasahující nemalou část akademických elit, rychlá proměna (nedokonalé) demokracie v diktaturu, generační mocenský boj, posléze politické procesy ... nic z toho se na stránky (dnes dochované) opatrně vedené korespondence nedostalo: pochopitelně nejen *verbis expressis*, ale evidentně ani v náznacích či „vedlejších větách“. Přitom se toto dění obou fyzikálních chemiků bezprostředně, ba osudově dotýkalo. Výsledkem bylo v Böhmově případě jakési „životní akvárium“, z něhož řadu pro onu dobu typických problémů nechtěl nebo snad ani nemohl vidět. Heyrovského trpělivost s komplikovaným přítelem byla ovšem mimořádná.

Böhm se již s předstihem před pokusem o vídeňskou profesuru (tedy na podzim 1945), zřejmě především s ohledem na potíže s bydlením v Praze, rozhodl hledat pro sebe další, přinejmenším přechodnou perspektivu v průmyslu.¹³⁵ I když jeho hledání místa v roce 1945 zpočátku naráželo na odpor k zaměstnávání Němců, nyní došlo k obratu: Již před válkou a za války měl Böhm dobré vztahy ke Spolku pro chemickou a hutní výrobu, který dobře znal. Nyní v něm získal práci výzkumníka v oboru fotochemie a v tom kontextu také zajistil pro sebe a rodinu závodní byt v „malé vesničce“ Rybitví u Pardubic, dnes součástí tohoto přívětivého města. I když se v korespondenci i literatuře objevují zmínky o bezmála nouzovém bydlení „v poušti“ venkova, je třeba říci, že úhledné patrové domy s velkými byty¹³⁶ byly od centra města vzdáleny asi stejně daleko jako Dejvice od Václavského náměstí v Praze.

Korespondence s Heyrovským pak vypovídá o tom, že Böhm v závodě v Rybitví zřejmě rychle zdomácněl. Jeho výzkumná práce neměla přímou souvislost s výrobou: „*pracuji bez veškerého styku s praxí, s vedením provozů* [...]“¹³⁷, nicméně se mu podařilo sžít se s prostředím a pracovním týmem. Jeho sondování možnosti vstoupit do KSČ sice skončilo naprázdno,¹³⁸ s jistým ohlasem se však v závodě nakonec setkal založení fotografického kroužku a fotograficky osvětová činnost. Alespoň v jisté míře se Böhm opět začal věnovat i turistice a horolezectví. Záhy v Rybitví skutečně zdomácněl.

Böhm ovšem nadále zůstal v úzkém, převážně ovšem písemném kontaktu s Heyrovským. Jejich přinejmenším z částí dochované dopisy jsou hlavním pramenem pro poznání Böhmových osudů těchto let. Jedním z významných motivů je v nich od léta 1949 jednání o řadě Böhmovi se nabízejících možností přejít z průmyslového výzkumu zpět do akademické

¹³⁵ Srovnej dopis Heyrovského Hevesymu z 21. 11. 1946, kde Heyrovský píše, že Böhm přijal místo v oddělení pro výzkum radiové chemie a elektrochemie v Rybitví. Extensivně citován in: V. PODANÝ, *Jan Böhm po druhé světové válce*, s. 494n. Zaměření laboratoře, kterou Böhm v Rybitví vedl, bylo však podstatně odlišné.

¹³⁶ Srovnej fotografie in: I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhm*, s. 191.

¹³⁷ Srovnej: MÚA, f. Jaroslav Heyrovský II b – 1. Böhmuův dopis Heyrovskému z 12. 4. 1950.

¹³⁸ Tamtéž, Böhmuův dopis Heyrovskému z 29. 6. 1949: „Členem strany nejsem. Sliboval mi zde sice důvěrník, že mi přinese přihlášku, avšak po každé z toho sešlo. Patrně bych jim přece jen nebyl vhod jako dřívější německý profesor. Ve válce jsem sice chtěl mítí spojení se stranou, což měla zprostředkovati slečna K. Avšak jeden ze směrdatných lidí v odboji řekl, že se nemám o to přičinít.“

sféry. Pražská přírodovědná fakulta hledala vhodného profesora fyzikální chemie a zřejmě na Heyrovského podnět oslovila i Böhma. Ten nejprve apriorně odmítl s odkazem na svůj vysoký věk (54 let!), na nečlenství ve straně a jím předpokládanou neprůchodnost takového jmenování s ohledem na šovinismus ministra školství Zdenka Nejedlého.

Zajímavý je v rámci tohoto odmítnutí zejména poslední, v dopise pro Heyrovského šíře rozvedený argument: „*A konečně já sám, ačkoliv nechci býti šovinista, přece jen nemohu být členem školy, která se chovala ještě radikálněji nežli moje bývalá a která se nikterak neexponovala v odsouzení například internace naprosto antifašistických a socialistických profesorů za krajně nelidských podmínek.*“¹³⁹ Po tomto pozoruhodném srovnání, relativizujícím charakter nacifikované Německé univerzity, resp. de facto litanii o nevděku UK vůči jeho maličkosti následoval ještě (v roce 1949!) rozklad na téma, že by bylo dobré obsazovat profesury zahraničními odborníky, jako se to dělá ve Švýcarsku, Rakousku, Anglii nebo USA, a koho by z těchto zemí doporučoval povolát. V jádře jistě relevantní idea svědčí zároveň o tom, že Böhme zřejmě vůbec nevzal na vědomí existenci komunistického režimu v Československu, realitu železné opony a studené války.

Zájem fakulty o Böhma přesto trval: V dubnu 1950 ho s opětováním nabídky navštívil v Rybitví děkan Přírodovědné fakulty UK, krystalograf Jiří Novák. Böhme začal kolísat a podmíněčně kandidaturu přijal. Spokojený Heyrovský ihned jednal v té věci dále a hlásil do Rybitví: „*Ve věřejší schůzi sboru naší fakulty byl přijat jednomyslně návrh na volbu komise, která má vypracovati návrh na Vaše jmenování řádným profesorem anorganické chemie. Byl přijat velmi sympaticky a řada řečníků líčila Vaše vynikající schopnosti pro tuto funkci. [...] Vaši persekuci v roce 1945 není prý vinna nynější vláda, nýbrž buržoasní před-únorová.*“¹⁴⁰ Dopis ovšem obsahoval i pasáž, která Böhma zřejmě vyděsila: Heyrovský ho totiž požádal o „*soupis Vašich prací, ať originálně vědeckých nebo popularizujících nebo referátů, curriculum vitae a co možná hodně separátů.*“ Jenže Böhme (spolu)publikoval za 15 let od odchodu z Freiburgu jediný třístránkový článek...

Nejspíše tedy s úlevou přijal Heyrovského dopis z 5. června 1950,¹⁴¹ kde mu přítel sděloval: „*vyšetřováním na ministerstvu jsme zjistili, že dosud platí zákaz přijímání osob jiných národností než československé (i když byly jimi jen dočasně) na vysoké školy. Ministerstvo školství nám radí, abychom návrh na Vaše jmenování přes to podali, neboť se prý onen zákaz v nejbližší době odvolá.*“ Není třeba připomínat, že podobný, tedy ve standardní podobě vydaný, ministerský zákaz v podstatě není dohledatelný. Jeho reálnost těžko ob stojí již jen v konfrontaci se skutečností, že do republiky po konci války přicházely desetitisíce repatriantů, včetně dosavadních občanů SSSR, v jejichž dokladech se „národnost československá“ většinou nenacházela. Ovšem praxe interních nařízení, neopírajících se o žádný zákon nebo dekret prezidenta, byla ve 40. letech zřejmě velmi rozšířena. Böhme ovšem už profesuru nechtěl, takže ho Heyrovský následně prosil o uvedení nějakých důvodů, proč návrh stáhnout. Jednání však zřejmě přece pokračovala dále.

Nabídek na profesury ostatně Böhme dostal více.¹⁴² Stolicí fyzikální chemie mu nabídla VŠCHT (tehdy ještě součást ČVUT), dále Vysoká škola technická v Brně a roku 1950

¹³⁹ Tamtéž.

¹⁴⁰ MÚA, f. Jan Böhme, II b, Dopis Heyrovského z 28. 4. 1950.

¹⁴¹ Tamtéž, Dopis Heyrovského z 5. 6. 1950.

¹⁴² Srovnej: I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhme*, s. 195.

nově založená Vysoká škola chemická v Pardubicích. Böhm, ještě v roce 1947 nadšený pro výuku svého oboru na vídeňské univerzitě, pokaždé odmítl. Tlak na něj však zůstával ohromný, zapojilo se i ministerstvo školství. Böhm nakonec kývl alespoň na externí výuku v Pardubicích. Habilitovaných fyzikálních chemiků bylo v poválečných letech málo, nadto se vše odehrávalo v době politických čistek, v nichž byli někteří z odborníků odstavováni. Böhm si však zřejmě především nevěřil. Velkou roli v jeho postojích hrály návaly deprese: od poloviny 20. let oblíbený učitel, údajně autor hotové rozsáhlé učebnice fyzikální chemie, opakovaně tvrdil, že by nezvládl úkol vyučovat svůj obor.¹⁴³ Možná si uvědomoval, že i při výborném ovládnutí běžné češtiny neměl prakticky žádné zkušenosti s českou chemickou terminologií. Na chybějící ochotě vrátit se do víru akademického provozu se ale mohl podílet také jeho špatný zdravotní stav, a to již před plným projevem plicního onemocnění v roce 1951.

Problém s odbornou kompetencí vyvstal pro Böhma, intenzivně pracujícího zřejmě převážně ve fotochemické expertize, v roce 1950. Tehdy bylo připravováno „gratulační číslo“ pražského časopisu Collection k Heyrovského šedesátinám. Tady Böhm nemohl absentovat, ve vědě však už aktivní nebyl. Sáhl tedy do „své“ minulosti a věren přesvědčení, že je spoluautorem všech kvalifikačních prací, které u něj kdy byly obhájeny, lehce inovoval disertaci Josefa Jäntsche o širokouhlých rentgenových diagramech termicky degradovaných krystalů,¹⁴⁴ rozpracovávající metody kyjevského fyzika, konstruktéra jemné měřicí optiky a rentgenového krystalografa Vladimíra Linnika. K Böhmově cti je třeba říci, že v aparátu článku v poznámce 4) na s. 716 přiznává, že „předkládané sdělení představuje výťah z Jäntschovy disertace“. Původní text zůstal do té míry nezměněn, že v něm Böhm na s. 711 ponechal i poděkování freiburskému kolegovi Seemannovi z roku 1940, že mu přenechal svoji rozkládací rentgenovou aparaturu, která vylepšovala původní Linnikovo zařízení na měření širokouhlých interferencí, sestavené a publikované v roce 1930.¹⁴⁵

To vše samozřejmě neznamená, že by Böhm už neměl zájem o fyzikální chemii. Ve chvílích relativní pohody, dokonce později i z nemocnice, psal Böhm občas Heyrovskému, s jakou chutí (právě zde) čte zahraniční chemickou literaturu, zapůjčovanou mu z knihovny Heyrovského ústavu.

¹⁴³ MÚA, f. Jan Böhm, II b, Dopis Heyrovskému z 12. 7. 1951 „Po pravdě řečeno, bych nejráději zůstal v Pardubicích, vzhledem k chorobnému stavu mé ženy, k zaměstnání Aninky, a též proto, že se bojím fyzikální chemie, ve které jsem se necítil nikdy doma, kterou jsem nesledoval od revoluce se vši tou matematikou, teoretickou fyzikou a t.d. Doufám, že mne proti mé vůli do Prahy dát nemohou, pojedu tam a pokusím se o to, věc zneškodnit. Vám to píši, abyste o tom věděli.“

¹⁴⁴ Johann BÖHM – Josef JÄNTSCH, *Röntgenweitwinkeldiagramme thermisch zersetzter Kristalle*, Collection of Czechoslovak Chemical Communications 15, 1950, s. 708–716. Srovnej *Disertace pražské univerzity*, II, s. 198, č. 886, Josef JÄNTSCH, *Die Weitwinkel-Diagramme und ihre Anwendung auf Strukturen kristalliner Aggregate*. Publikaci v němčině povolil osobně Heyrovský s odůvodněním, že je to jazyk, používaný v chemických časopisech lidově demokratického Německa a neutrálního Švýcarska. Možná soudil, že je to už vlastně jedno: Collection, tedy časopisu, publikujícímu v cizích jazycích, tak jako tak hrozil podle jeho informací roku 1951 zákaz vycházení.

¹⁴⁵ Fyzik Vladimír P. Linnik (1889–1984) se po krátkém působení na Kyjevské technice stal v letech 1926–1934 vedoucím laboratoře pro vývoj jemných optických přístrojů v kyjevském státním optickém závodě. Zabýval se též rentgenovou krystalovou strukturální analýzou. Pro citovaný příspěvek jsou podstatné jeho práce v časopisech *Zeitschrift f. Physik a Physica* z roku 1930. V roce 1934 byl povolán na leningradskou univerzitu. K Linnikovi srovnej: M. M. MIROSHNIKOV, *Academician Vladimir Pavlovich Linnik – The founder of modern optical engineering (On the 120th anniversary of his birth)*, Journal of Optical Technology 77/6, 2010, s. 401–408.

A ještě jeden moment hrál u Böhma občas roli při odmítání profesur jeho dříve milovaného oboru: byla tu zvláštní (ale také u sudetoněmeckých profesorů uprchnuvších nebo vysídlených do Spolkové republiky a Rakouska velmi podobná) fixace na vlastní zpětně vyfabulovanou minulost: „*Avšak má někdejší příslušnost k bývalé Německé universitě v Praze a události při jejím zrušení, mne zavazují k jakési alespoň platonické věrnosti k ní. Vděčím jí za to, že mi poskytla možnost k práci, když jsem musel opustit nacistické Německo, ona si mě vážila jako dalšího socialistického člena sboru.*“¹⁴⁶ Nemusíme tu snad opakovat výše uvedená fakta o tom, že Böhmu Německo opouštět nemusel, že na – již zřetelně se nacifikující – Německé univerzitě nebyl považován za socialistu (proč také?) a že si po příchodu do Prahy sám stěžoval na panující nacistický duch přinejmenším studentstva. Ovšem přesto zůstával Böhmu nadále okázale věren arizované a nacisticky zglajchšaltované, ve 40. letech do velké míry říšskými Němci převzaté Německé univerzitě válečných let,¹⁴⁷ kterou si nyní bezuzdně idealizoval a zpětně radikálně „denacifikoval“. Postoj apolitického technokrata, který nenese vinu na konání vražedného režimu, ač mu disciplinovaně sloužil, byl ovšem opět dobovou, v Německu i Rakousku široce rozšířenou opcí, jak se po konci nacistické diktatury vyrovnat s vlastní minulostí.

A přece nakonec Heyrovský dokázal Böhmu pohnout směrem, který potřeboval: 2. června 1951 se Heyrovský oficiálně na papíře Ústředního ústavu polarografického obrátil na „*prof. Dr. Jana Böhma, Výzkumný ústav všeobecné chemie Československých chemických závodů, Rybitví u Pardubic*“ s nabídkou stát se vedoucím „*Ústředního ústavu fyzikálně-chemického, který má být zřízen Ústředním výzkumu a technického rozvoje (při Státním úřadu plánovacím)*“.¹⁴⁸ Argumentoval při tom, že místo vedoucího nemůže převzít „*prof. Brdička, protože nemůže opustit katedru chemie na universitě*“. Jako Böhmuovo pracovní pole definuje Heyrovský: „*měl byste za úkol dát do chodu rentgenový výzkum všeho druhu, později fotochemické a spektrometrické výzkumy. Během roku 1952 budete ještě přiřazen k Ústřednímu ústavu polarografickému, ale od 1. 1. 1953 povedete svůj ústav.*“ Zůstává otevřenou otázkou, proč Heyrovský Böhmu tak naléhavě potřeboval? Nutně přece věděl, jak o jeho „odpadnutí od oboru“, tak o jeho subjektivních problémech s pokračováním ve fyzikální chemii.

Böhmu samozřejmě opět kličkoval, argumentoval vším možným, „z vesnice“ Rybitví se mu nechtělo ani do „vlastního ústavu“. Heyrovský shrnul situaci koncem léta slovy: „*[...] derou se o Vás tři ústavy a nemáte do žádného z nich chuť a nechci Vás znásilňovat. Tak to přenechávám Allahu a doufám při tom, že nenápadně místo v Ústředním ústavě pro fyzikální chemii vám přece bude konvenovat. [...] Věc je naplánovaná a rozhodnuta Státním úřadem plánovacím podle sovětského vzoru (mají to být ústavy akademie), tak se to musí provést.*“¹⁴⁹ Zkušený Heyrovský ovšem věděl, že Böhmu nakonec povolí, takže jednak pro něj v Praze nechal shánět byt a zároveň (podle Böhmuových pokynů) začal s nákupem

¹⁴⁶ Citováno podle MÚA, f. Jan Böhm, II b., Dopis Heyrovskému z 12. 7. 1951.

¹⁴⁷ Srovnej: A. MIŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita*, s. 97; Jiří PEŠEK, *Die „eigenen“ und die „fremden“ Studenten der Philosophischen Fakultät der Prager Deutschen Universität 1940–1945*, in: Dietmar Neutatz – Volker Zimmermann (Hgg.), *Die Deutschen und das östliche Europa. Aspekte einer vielfältigen Beziehungsgeschichte. Festschrift für Detlef Brandes zum 65. Geburtstag*, Klartext V. Essen 2006, s. 149–168, zde s. 150n.

¹⁴⁸ MÚA, f. Jan Böhm, II b., Dopis Heyrovskému z 2. 6. 1951.

¹⁴⁹ Tamtéž, Dopis Heyrovskému z 27. 8. 1951.

zařízení pro nový ústav.¹⁵⁰ Státní úsporná opatření nakonec vedla k méně rozmáchlému zakládání ústavů. V roce 1952 byla idea zřízení celého fyzikálně-chemického ústavu zrušena a jednalo se již jen o založení fyzikálně-chemické laboratoře při Akademii věd, kde měl Böhmm působit pod vedením prof. Brdičky: „*Pracovat si budete moci na čem chcete, bude to věc dohody s Brdičkou, který se na spolupráci s Vámi velice těší.*“¹⁵¹

Cyklicky se vracející a antibiotikům vzdorující těžká plicní choroba však udělila těmto idylickým plánům škrť přes rozpočet. Böhmmovy zdravotní problémy se dramaticky zhoršovaly, léčba, přenesená do Vinohradské nemocnice, nezabrala. Nově ustavená ČSAV stačila ještě 19. listopadu 1952 jmenovat Böhma „za zásluhy o československou vědu“ svým členem korespondentem, již 27. listopadu však sedmapadesátiletý chemik zemřel. Na pohřbu 5. prosince 1952 promluvil o zemřelém příteli Jaroslav Heyrovský.¹⁵²

Je více než evidentní, že Heyrovského pohřební projev, resp. obsáhlý *Nekrolog člena korespondenta prof. dr. Jana Böhma (1895–1952)*, odevzdaný pak pro potřeby ČSAV, tedy základ nekrologu v *Chemických listech* i – daleko kratšího – v *Nature*, byl nejen oslavou zemřelého, ale i svého druhu zabezpečením se Heyrovského a s ním spojeného okruhu vědců. Je třeba si uvědomit, v jaké době se vše odehrávalo. Böhmm zemřel v den vynesení rozsudku nad Slánského „židovským spikleneckým centrem“. To nebyl okamžik pro jakékoli „objektivní líčení“ dějinnými komplikacemi provázeného Böhmmova života. Aby nemohla být účelově znovu otevřena kauza válečné kolaborace na Německé univerzitě, bylo nutno Böhma vylíčit jako příkladného hochu z chudých poměrů, který se sice celý život definoval jako Němec, ale všichni ho považovali za „dobrého Čecha“.

Heyrovský načrtl obraz celoživotního socialisty, který se z chudých poměrů propracoval čistou vědou až k profesuře, a který jako antifašista odmítal vstoupit „do nacistické strany“, byl proto vyhnán z Německa. Pro moment koncipování nekrologu je charakteristické, že např. odchod Habera a Hevesyho z Německa nemohl být uváděn v kontextu německého antisemitismu a nacistických rasových čistek. Hevesy byl proto prohlášen za „proskribovaného antinacistu“. Až po válce vyšlo pak podle Heyrovského najevo, že se Böhmm jako profesor NU, který se jinak věnoval jen učebním a administrativním povinnostem, zapojil do komunistického odboje „brněnské komunistky Kothny“ proti nacismu.¹⁵³ Pro nekrolog je charakteristické, že v něm „nesedí“ ani řada tak banálních fakt, jako že Kothny nepocházela z Brna nebo že se Böhmm nehabilitoval roku 1931, ale již o tři roky dříve.

Heyrovským koncipovaný nekrolog,¹⁵⁴ oříznutý o Böhmmovy „vlastní životopisy“ z let 1951 a 1952, byl obsahově i formulačně účelově socialisticky „hagiografický“.¹⁵⁵ Přesto

¹⁵⁰ Tamtéž, *Dopis Heyrovského z 2. 12. 1951*. „[...] prozatím je téměř nemožno v Praze byt uvolnit. Proslychá se, že po Novém roce dojde k drastickým opatřením proti luxusním bytům, čímž se vyzíská mnoho obytné plochy. My jsme získali krásný byt na kraji Dejvic a Hradčan, na Valech 32, kde jsme velmi spokojeni.“

¹⁵¹ Tamtéž, *Dopis Heyrovského z 15. 3. 1952*.

¹⁵² I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhmm*, s. 195.

¹⁵³ Rakušanka Kothny neměla s Brnem nikdy nic společného, ale její otec byl mezi válkami profesorem na brněnské německé technice a Heyrovský se pro svůj „básnický“ nekrolog s fakty opravdu neověřoval.

¹⁵⁴ Tyto Böhmmovy „vlastní životopisy“, z nichž cituje Ivana Lorencová, se mi při výzkumu v Archivu AV ČR bohužel nepodařilo dostat do ruky. Z citací in: I. LORENCOVÁ – T. ŠTANZEL, *Jan (Johann) Böhmm*, s. 38, je zřejmé, že byly nejen nepravdivé, ale i formulačně drasticky dryáčnické: „Jako vědec a syn z chudé rodiny jsem byl v mládí v socialistickém ovzduší [...]. Na vysokých školách vznikla má sympatie ke komunismu, v letech 1917 a 1918 jsem byl na vojně zastáncem komunismu.“

¹⁵⁵ Jen pro ilustraci stylu Heyrovského textu uvedme návaznou pasáž hned z počátku nekrologu: „Rozhodující vliv měl na něj jeho spolužák Becher, který se za války dostal až do Sevastopolu, kde působil jako člen

či právě proto se následně stal základem pro řadu dalších tištěných nekrologů a vzpomínkových článků. Je pozoruhodné, že právě ony účelově vygenerované texty z doby nejtemnějšího stalinismu pak prakticky dodnes definovaly obraz života a díla Johanna Böhma.

Závěr

Položíme-li si otázku, proč jsou život a vědecko-pedagogické působení fyzikálního chemika Johanna (Jana) Böhma vlastně zajímavé, bude odpověď poněkud komplikovaná. Je možno říci, že byl jedním z nemnoha z Čech pocházejících vědců, kteří se úspěšně etablovali na mezinárodním poli. Jeho vědecká osobnost, objevující se ve 20. letech v týmech velkých jmen světové fyzikální chemie, opravdu zazářila. Již v druhé polovině 20. let se však Böhmm do velké míry posunul z pozice badatele do role kompetentního učitele a technicky nadaného, vysoce výkonného manažera. I do tohoto „kabátu“ vklouzl Böhmm úspěšně a bez stížností na nedostatek času či kapacit pro výzkum, resp. hlavně interpretaci a publikaci jeho výsledků. Tento mentální outfit nepostradatelného a dodejme nepolitického akademického manažera podržel i po přechodu do Prahy a přes veškeré dějinné zvraty až do konce II. světové války.

Jeho osobní vývoj tak v mnohém odrážel změny, kterými prošla chemická věda, resp. institucionalizovaný akademický výzkum v první polovině 20. století. Když Böhmm na podzim roku 1913 nastupoval ke studiu na DTH Prag, dominovaly v chemii velké, převážně širší oblasti oboru univerzalisticky ovládající profesorské individuality, opírající svůj výzkum o zatím spíše nevelké laboratoře. K dosahování úspěchů patřila vysoká laboratorní zručnost, většina profesorů si sama budovala své aparatury, někteří dokonce i sami foukali specifické kusy chemického skla. Matematizace a soustavná systematizace oboru fyzikální chemie zatím postupovala spíše pomalu.

Böhmm, technicky nápaditý a organizačně schopný chemik, se po válce rychle prosadil v nově se etablojícím (mezním) oboru chemické krystalografie a radiové analýzy krystalů a jejich deformací či tepelných degradací. Fritz Haber a zejména Georg von Hevesy rychle rozpoznali Böhmmův potenciál a učinili z něj významného člena svých týmů, resp. Hevesy na něj brzy přenesl podstatnou část břemena, spojeného s budováním jeho, na onu dobu velkolepého, freiburského ústavu. A protože osobně přívětivý Böhmm nadto dobře a snad i s chutí přednášel, dostal naloženu ještě porci této práce – a to i v zastupování svého, zároveň ovšem jeho kariérní vzestup podporujícího šéfa.

Druhou stranou mince je skutečnost, že Böhmm zřejmě nesnadno formuloval a do publikovatelné podoby přiváděl výsledky svých prací. Ty se převážně pohybovaly v oblasti chemické krystalografie a s ní provázaných metod, resp. technik a technických inovací rentgenoskopie. Články výrazněji chemické publikoval Böhmm jen jako člen – zejména Hevesym vedeného – autorského týmu. Později řešil problém s akademickým psaním tím způsobem, že spolupodepisoval výtahy z disertací svých žáků. Není důvod nevěřit, že (vlastně v rozporu s tradičním konceptem, podle nějž měla být disertace samostatně vypracovaným řešením

vojenské rady rudé armády. Ten seznámil Böhma s učením marxismu a také ho upozornil na skvělé podmínky výzkumné práce, které tehdy poskytoval talentovaným adeptům chemie proslulý Ústav císaře Viléma v Berlíně.“ J. HEVROVSKÝ, *Nekrolog člena korespondenta prof. Dr. Jana Böhma*, s. 1.

profesorem zadaného problému) se na projektech svých (nemnohých) žáků podstatně podílel. Sepsání publikovatelné studie však přenechával jim. Dokonce i v bibliografiích svých prací pro úřední potřebu se netajil tím, že v případech, kdy tak jeho žáci neučinili, nebyl výsledek (zatím) publikován.

Tento specifický přístup k prezentaci výsledků vědecké práce zaráží zejména v případě Böhmovy zájmu o fotochemii, v níž byl přinejmenším v technickém či chemickém ohledu nezpochybnitelný mistr a (zřejmě nejen v českém prostoru) průkopnická osobnost. Ovšem opět šlo „pouze“ o praxi a výuku, ať už spojenou s rentgenografickými analýzami krystalů nebo s fotografií obecnější. Böhm, který byl mj. průkopníkem užití odborných fotografií a filmů ve vysokoškolské výuce, nepublikoval (pokud víme) k tomuto tématu ani řádku.

To, co naopak (pravděpodobně posléze bez velkého nadšení, ale s výbornými výsledky) Böhm zvládal rutinně, byl manažering různého typu: od výstavby a odborně náročného vybavování freiburského ústavu přes budování pražské katedry od roku 1935, nadto komplikované souběžným komisařským vedením velkého obecně chemického „Meyerova“ ústavu na přírodovědné fakultě NU, později vedení tří napříč NU a DTH spojených fyzikálně chemických ústavů plus katedry fotochemie v době války, až po úspěchy v koordinaci válečných úkolů na tomto pracovišti, včetně zapojení vědeckých „hostí“. Je přitom nutno říci, že k moderní „velké vědě“ takovýto manažering nutně patří – o to více, opírá-li se o komplexní, pro výuku nutnou kompetenci, o dar vlivné šéfovské komunikace a o praktické (technické) zkušenosti v oboru.

Cenou, kterou za to Böhm (reflektovaně?) platil, bylo vzdání se výzkumu, ztráta kontaktu s vývojem fyzikální chemie jako takové a zřejmá únava, ve které se utíkal zejména k uměleckému fotografování. Dodnes – i po nedávné záslužné publikaci Ivany Lorencové a Tomáše Štanzla – známe zřejmě jen zlomek jeho fotografické produkce z let války, která tak jako celá řada jiných Böhmových projektů nedošla plně a zasloužené publikační realizace.

Böhmovým (ale zdaleka nejen jeho) specifikem bylo v době okupace Československa a světové války vytěsnění širších politických či snad i občanských kontextů jeho působení. Pečoval o svět „svých“ laboratoří a lidí v nich pracujících a neptal se příliš po ceně, za kterou toho dosahoval. Nacistický režim nemiloval, nevalilo mu však pro něj – špičkově – pracovat a řídit výzkum, aniž by (snad až na poslední měsíce války) uvažoval o širších důsledcích své vývojářské a zejména manažerské práce v ústavech, které vedl.

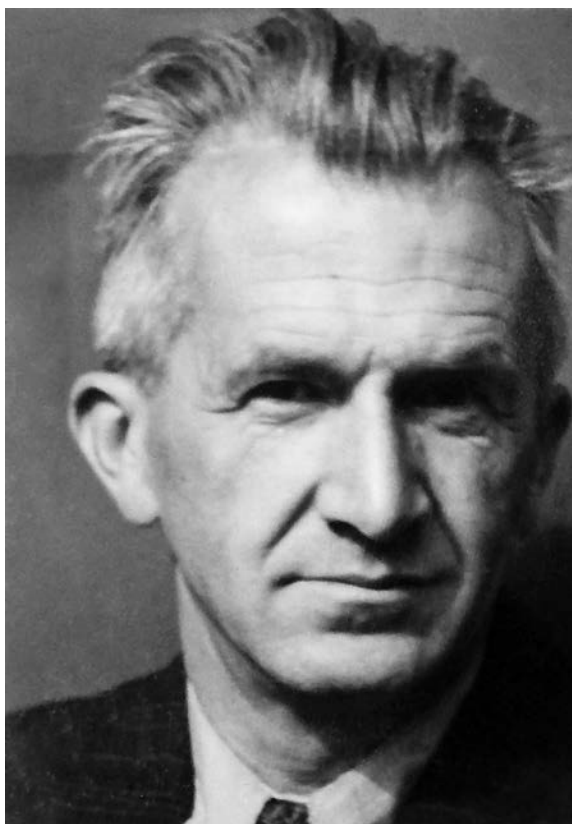
Jaroslav Heyrovský byl svému příteli v postojích vůči (vytěsněnému) okolnímu světu podobný. Jako geniální průkopník polarografie si ovšem dokázal i v poválečných desetiletích uhájit dominantně badatelský status, zatímco Böhm vlastně už od konce 20. let přešel do kategorie „čistých“ manažerů, od nichž se již neočekává osobní badatelská genialita, nýbrž především úspěšné vedení (velkého) vědeckého pracoviště. V době okupace mu to zajišťovalo přísun válečných projektů a klid k práci pro něj i jeho podřízené. V poúnorovém Československu se pak Böhm systémově dostal do blízkosti badatelsky sice průměrného, organizačně však více než úspěšného, politicky protřelého velkomanažera Františka Šorma nebo (snad i v důsledku Böhmovy nevěle a posléze úmrtí) Rudolfa Brdičky, nuceně odtrženého od milovaného výzkumu a „uvězněného“ do ředitelské kanceláře.

To, co můj, byť relativně podrobný, výzkum zatím nemohl objasnit, jsou zdroje Heyrovského víry v Böhma, resp. jeho mnohaletá poválečná podpora a snaha vtáhnout ho doslova za každou cenu zpět do akademického provozu. Vedle Heyrovského vděku Böhmovi za

podporu v době okupace či svého druhu „spříseženectví osudem“ vědců, intenzivně pracujících pro válčící Hitlerovu říši a následně všemi způsoby usilujících o svoji rehabilitaci, tu musel hrát roli i (vcelku nepodložená) víra, že ranami osudu zdeptaný Böhlm nalezne cestu zpět k výzkumné vědě nebo přinejmenším (opět) k jejímu manažingu.

Grantová podpora

Tento výstup vznikl v rámci programu Cooperatio, vědní oblasti History, na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy.

Johann Böhm na fotografii z r. 1945

**Johann Böhm (1895–1952).
Voraussetzungen, Wendungen und Klippen in der Karriere
des deutschböhmisches Chemikers im Wandel der politischen Regimes**

ZUSAMMENFASSUNG

Johann (Jan) Böhm (1895–1952) war ein deutschböhmisches Chemiker, dessen Spezialisierung die Radioanalyse von Kristallen war. Nach den Erfahrungen, die er an den Eliteuniversitäten in Berlin und Freiburg im Breisgau gesammelt hatte, übernahm er 1935 den Lehrstuhl für physikalische Chemie an der naturwissenschaftlichen Fakultät der Deutschen Universität Prag. Während des Krieges leitete er die drei zusammengeschlossenen Institute für physikalische Chemie der Deutschen Universität und der Deutschen Technischen Hochschule, war in der Fotochemie und im Fotografieren aktiv und beteiligte sich auch selbst mittels „Gästen“ (darunter der Erfinder der Polarographie Heyrovský) an der Kriegsforschung. Nach Kriegsende definierte er mit Hilfe tschechischer und österreichischer Freunde seine Kriegstätigkeit neu, erhielt das Statut eines Antifaschisten und Widerstandskämpfers, so dass er nicht zur Aussiedlung nach Deutschland gezwungen war. Er wechselte in die Industrieforschung in Rybitví bei Pardubice (Pardubitz) über und starb kurz vor seinem Wechsel in die neue Tschechoslowakische Akademie der Wissenschaften. Vorliegende Studie versucht anhand kritischer Archivforschung, die nach Kriegsende aufgekommenen Zweckklügen und späteren Mythen über seine Betätigung zu identifizieren und Böhm als den Typ eines subjektiv apolitischen Technokraten und Managers zu zeigen, der ohne das Bedürfnis nach tieferer Reflexion sämtliche sich rasch ändernde Regimes überdauerte.

Deutsche Übersetzung: Wolf B. Oerter

*prof. PhDr. Jiří Pešek
Fakulta humanitních studií UK, Praha
jiripesek203@seznam.cz*

Materiály

15. LISTOPAD 1939: ZPRÁVY NĚMECKÉ PROVENIENCE

MICHAL V. ŠIMŮNEK

THE 15TH OF NOVEMBER 1939: REPORTS OF GERMAN PROVENANCE

The mass demonstrations following the funeral of Jan Opletal, a student at the Faculty of Medicine of Charles University deadly wounded by the shot on 28 October 1939, in the centre of Prague on 15 November 1939, have remained rather in the shade of the brutal German aftermath two days later, on 17 November 1939. It has to be kept in mind that they had been the most overt Czech protest against the German occupation before May 1945. Their course was recorded contemporarily in both Czech and German official reports, which have been taken into account in the post-war historical literary production to certain degree. Those reports, unedited and unpublished so far, served on the German part as a basis for the key political decisions of criminal nature. Seven of such reports could be found and are presented in this edition. Among others, the report from the head of the Reich Main Security Office (*Reichssicherheitshauptamt*) R. Heydrich to the head of the Reich Chancellery (*Reichskanzlei*) H. H. Lammers from 15 November 1939 is published here for the very first time.

Keywords: Universities – November 1939 – Nazism – Protectorate of Bohemia and Moravia

DOI: 10.14712/23365730.2024.36

15. listopad 1939 a jeho místo v dosavadním bádání

Ve středu 15. listopadu 1939, tedy ve dvanáctém týdnu druhé světové války¹ a jen týden po neúspěšném atentátu na A. Hitlera v mnichovském *Bürgerbräukeller*, byly – i proti vůli protektorátního Ministerstva školství a národní osvěty (MŠANO)² – dopoledne veřejně vypraveny ostatky studenta Lékařské fakulty Univerzity Karlovy (LF UK) v Praze Jana Opletala (1914–1939), jenž byl smrtelně zraněn při demonstracích 28. října 1939.³ Po vystavení rakve, krátkém defilé studentů a představitelů studentských spolků v kapli

¹ K událostem tohoto týdne v přehledu viz Cesare SALMAGGI – Alfredo PALLAVISINI, *2194 dnů druhé světové války. Ilustrovaná encyklopedie*, Praha 2007, s. 25.

² Ke krokům a navrhovaným opatřením sekčního šéfa MŠANO V. Mauleho viz záznam, 14. 11. 1939, cit. dle Václava BABIČKA – Věra HELEŠICOVÁ, *Faksimilia. 17. listopad 1939*, Praha 1979, s. 73–74, a Zpráva o opatřeních proti případným demonstracím studentů při pohřbu medika Opletala dne 15. XI. 1939, 16. 11. 1939, cit. dle tamtéž, s. 153–157.

³ Dopusud nejpodrobněji viz Pohřeb Jana Opletala 2, in: František KROPÁČ – Vlastimil LOUDA, *Persekuce českého studentstva za okupace* (= Dokumenty doby), Praha 1946, s. 63–67; text je otištěn jako příloha 2 zde. Dále srov. také Tomáš PASÁK, *17. listopad 1939 a Univerzita Karlova*, Praha 1997, s. 69–80; TÝŽ, *Pražská protifašistická demonstrace českého studentstva v listopadu a její důsledky*, *Pražský sborník historický* 18, 1980, s. 65–97, zde s. 67–75; TÝŽ, *Odkaz 17. listopadu 1939 dnešku*, Praha 1979, s. 13–14; TÝŽ, *Listopadové drama*, *Hlas revoluce* 23/45, 14. 11. 1969, s. 8. Srov. rovněž Jozef LEIKERT, *Ráno přišla noc*, Praha 1989, s. 138–151; Bohumil VAŇÁK, *Jan Opletal a 17. listopad*, Litovel 1979.

Obr. 1: Rakev s ostatky Jana Opletala vynesená z budovy Hlavova ústavu na Albertově v Praze, v pozadí je vidět otevřená brána do areálu Hygienického ústavu Německé Karlovy univerzity, 15. 11. 1939 (reprofoto: Emil VACHEK, *Německá válka*, III, Praha 1946)

Patologického ústavu LF UK na Albertově následoval její odvoz do Opletalova rodiště v Náklu u Olomouce.⁴ V centru Prahy došlo následně na různých místech k větším srocním lidí, především z řad studentů. Ve Spálené ulici byl mj. inzultován řidič státního tajemníka v Úřadu říšského protektora (*Amt des Reichsprotektors*; ÚŘP) a současně vyššího vedoucího SS a policie (*Höherer SS und Polizeiführer*; HSSPF) pro Čechy a Moravu Karla H. Franka (1898–1946); počet studentů v ulicích byl odhadován od 3 až 4 tisíce na počátku, 2,5 tisíce později.⁵

⁴ F. KROPÁČ – V. LOUDA, *Persekuce českého studentstva*, s. 63–67.

⁵ Viz zpráva pražského policejního ředitelství o událostech politického rázu ze dne 15. listopadu 1939, 15. 11. 1939, cit. dle V. BABIČKA – V. HELEŠICOVÁ, *Faksimilia*, s. 77–82. Dále viz také zprávu nacistické Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst*; SD) č. 145 ze dne 16. 11. 1939 otištěnou tamtéž, s. 69–70. Srov. F. KROPÁČ – V. LOUDA, *Persekuce českého studentstva*, s. 65–66.

Několik osob bylo zadrženo českou a německou policií, jakož i jednotkou SS, a to především v okolí budovy Právnické fakulty UK. U těch, které byly zatčeny německými složkami, se počet udává od 16 do 20 osob.⁶ Ačkoliv je tedy počet nejistý a je zpravidla připomínán pouze okrajově, jednalo se v podstatě o osoby zatčené během tzv. krvavého listopadu (*bloody November*) 1939 v Praze za účast na protestních demonstracích, jež nebyly zadrženy jako tzv. rukojmí (*Geiseln*).⁷ Pro dokreslení můžeme uvést např. popis zatčení studujícího medicíny a pozdějšího profesora interní medicíny LF Univerzity Palackého (UP) v Olomouci Boleslava Wiedermanna (1917–1987),⁸ jenž byl jako jeden z mála zatčených českou policií – pravděpodobně po intervenci gestapa – uvězněn v koncentračním táboře Sachsenhausen.⁹ Zatýkající strážník ho popsal bezprostředně takto: „*Dnes kolem 11. hodiny dopolední jsem zakročoval se strážní pohotovostí na Staroměstském náměstí před pomníkem Mistra Jana Husa proti zpívající skupině mladíků. Výzval jsem skupinu ‚Jménem zákona‘ k rozchodu. Na výzvu začla [sic] se skupina rozcházeti, ale pomalu, takže musela stráž ji vytlačiti. Po vytlačení jsem stál na místě s pohotovostí dále. Bylo mně však zakrátko sděleno, že ona skupina se znovu sešla a jde na Smetanovo náměstí.*¹⁰ *Na Staroměstské náměstí právě přijel autokar s policejní hotovostí, a proto jsem s ní ihned odjel na uvedené místo. Na Smetanově náměstí byla opět skupina mladíků a stála před budovou filosofické fakulty. Pohotovost ihned rozehнала skupinu a tu jsem spatřil později zjištěného Boleslava Wiedermanna u oné skupiny zrovna tak jako na Staroměstském náměstí. Poněvadž jsem se domníval, že Wiedermann se účastnil chůze a zpěvu oné skupiny jak na Staroměstském náměstí, tak i na Smetanově, tak jsem ho dal zadržeti.*“¹¹

Rozsah těchto demonstrací byl v protektorátu v podstatě největším veřejným vystoupením až do vypuknutí pražského povstání 5. května 1945.¹² Navíc ti, kteří byli zatčeni německými policejními orgány, měli zcela jiný osud nežli zatčení českou policií či studenti zatčení v noci z 16. na 17. listopadu 1939 na vysokoškolských kolejích. V Praze bylo jejich osudem vězení v tzv. Petschkově paláci, Pankráci, Karlově náměstí, poté následovala Malá pevnost Terezín a konečně převoz do koncentračního tábora Sachsenhausen, z něhož byli zpravidla propuštěni roku 1942.

Při vzájemných potyčkách mělo být zraněno také několik Němců¹³, což mělo vést při poradách německého vedení protektorátu následujícího dne v Berlíně k Hitlerovu ústnímu nařízení (*Weisung*), že za každého zraněného Němce mají být zastřeleni tři Češi.¹⁴ Vedle uvedených zatčení se v případě tohoto rozhodnutí jednalo o bezprostřední následek

⁶ Jan HAVRÁNEK, *17. listopad 1939 a jeho místo v dějinách*, Univerzitní zprávy 2, 1979, s. 9–39, zde s. 22; Karel KRÁTKÝ, *Studenti zatčeni dne 15. listopadu 1939*, in: 17. listopad 1939 po 55 letech, Brno 1994, s. 39–41.

⁷ Většina ze zatčených protektorátní policií byla odsouzena k několikadennímu odnění svobody či peněžitě pokutě na základě zákona č. 125/1927 Sb. o organizaci politické správy.

⁸ Biografický srov. Miroslav VYKYDAL, *Prof. MUDr. Boleslav Wiedermann, CSc. zemřel*, Časopis lékařů českých (ČLČ) 106/10, 1987, s. 320; Vladimír PELIKÁN, *Boleslav Wiedermann, CSc., paděšatikem*, in: ČLČ 106 (28–29), 1967, s. 792.

⁹ Národní archiv (dále NA) Praha, fond Policejní ředitelství Praha II (dále f. PŘ II), kt. 11979 (Wiedermann B.), Policejní ředitelství Olomouc Policejnímu ředitelství Praha, 21. 2. 1940.

¹⁰ Dnešní Náměstí Jana Palacha.

¹¹ NA Praha, f. PŘ II, kt. 11979 (Wiedermann B.), protokol s policejním praporčíkem J. Boreckým, 15. 11. 1939.

¹² K. KRÁTKÝ, *Studenti*, s. 39.

¹³ V Berlíně mělo být uváděno 6 nebo 7 osob, srov. Tomáš PASÁK, *Nad novými dokumenty k 17. listopadu 1939*, Tvorba 47, 21. 11. 1973, s. 2.

¹⁴ NA Praha, fond Archiv Ministerstva vnitra – Úřad říšského protektora (dále f. AMV-ÚŘP), kt. 34, sig. 114-9/15, Neurath Frankovi, 28. 11. 1939. Řada studentů uvězněných 17. 11. 1939 v ruzyňských kasárnách ve svých

Obr. 2: Portrétní fotografie B. Wiedermann, 30. léta 20. století (NA Praha)

střeďečních událostí, jenž vedl především ze strany nacistických bezpečnostních složek k hledání v podstatě jakékoliv záminky k dalšímu vyhrocení situace, respektive ke konstruování spiknutí týchž osob/pachatelů 28. října a 15. listopadu.¹⁵ To dokládá nejen incident v Praze, v jehož důsledku byli spolu s podstatě náhodně vybranými studentskými funkcionáři v kasárnách v Ruzyni 17. listopadu 1939 zastřeleni též další tři lidé z incidentu v noční tramvaji,¹⁶ ale především událost ve Zdicích ze 17. listopadu 1939, hrozící přerůst o dva dny později v masovou vraždu.¹⁷ Ta přitom svým rozsahem měla potenciál být početně srovnatelnou s obětmi z ruzyňských kasáren, neboť z preventivně zatčených mužských obyvatel Zdic mělo být vybráno 10 osob a převezeno do kasáren SS v Praze-Dejvicích.¹⁸

výpovědích po válce uváděla, že toto „pravidlo“ jim tam sdělovali němečtí důstojníci, srov. F. KROPÁČ – V. LOUDA, *Persekuce českého studentstva*, s. 90.

¹⁵ Viz text vyhlášky říšského protektora ze dne 17. 11. 1939 otištěný např. u F. KROPÁČ – V. LOUDA, *Persekuce českého studentstva*, příloha, nebo v české verzi J. HAVRÁNEK, *Čtení*, s. 113. Tato vyhláška ovšem nebyla publikována v úředním Věstníku říšského protektora v Čechách a na Moravě (*Verordnungsblatt des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren* (VBldR)). Zajímavé též je, že K. H. Frank kladl rozkaz k exekucím a převozu studentů do koncentračního tábora již „v den demonstrací“, tzn. 15. 11. 1939, viz *Zpověď K. H. Franka. Podle vlastních výpovědí v době vazby u krajského soudu trestního na Pankráci*, Praha 1946, s. 62.

¹⁶ T. PASÁK, *Pražská protifašistická demonstrace*, s. 91–92.

¹⁷ Pavel DUŠÁNEK, *Zdický incident 1939*, Zdice 2007, s. 16–32. Dále srov. také Jiří TOPINKA, *Tzv. zdický incident*, *Minulost Berounska* 3, 2000, s. 266–279.

¹⁸ NA Praha, f. AMV-ÚŘP, kt. 34, sig. 114-9/15, dálnopis Himmlera, 18. 11. 1939, Přísně tajné!

Ostatně rovněž úřední zpráva České tiskové kanceláře (ČTK) jasně naznačovala primát 15. listopadu: „*Jak se úředně oznamuje, bylo v souvislosti s demonstracemi 15. listopadu zatčeno asi 1200 osob a dopraveno do koncentračního tábora.*“¹⁹

Průběh 15. listopadu 1939 byl tematizován již záhy po skončení války, v neposlední řadě v souvislosti s přípravou stíhání K. von Neuratha v Norimberku a K. H. Franka v Praze. Nicméně je třeba konstatovat, že již tehdy došlo k výrazným zmatením a posunům, jež byly pravděpodobně dány nedostatečnou dostupností podkladů, časovou tísni apod. Tak např. v obvinění K. v. Neuratha je v souvislosti se 17. listopadem akcentováno toliko jeho nařízení (*Verordnung*) z 26. srpna 1939.²⁰ Mělo představovat „[...] *podklad pro páchání trestných činů proti humanitě, jichž se dopustilo gestapo, SS, SA jako nástroj Neurathova režimu v českých zemích. Šlo o tyto násilné a trestné činy: a) zastřelení dalších účastníků studentských projevů případně jejich těžké poškození na těle, z čehož nastala smrt, b) přepadení studentských kolejí, c) týrání studentů, d) odvléčení stovek českých studentů do koncentračního tábora a omezení jejich osobní svobody, e) veřejné násilí úmyslným poškozováním majetku studentů, vysokých škol a studentských kolejí.*“²¹ Za to vše byl činěn zodpovědným Neurath jakožto představitel říšské moci a za spoluviníky a „surové vykonavatele“, nikoli tedy vlastní osnovoovatele, byli označeni „*Frank (coby státní tajemník), Stahlecker, Schwabe, Naudé, Weinmann, Kamptz a vedoucí funkcionáři a příslušníci SS, SA, gestapa a německé branné moci*“.²² Pomineme-li fakt, že do události v Praze jen stěží ingerovali přední brněňští nacisté à la H. Naudé a K. Schwabe či Dr. med. Erwin Weinmann (1909–1949 – prohlášen za mrtvého)²³, jenž se tehdy v protektorátu vůbec nevyskytoval, chybí v této argumentaci především faktograficky doložené zdůvodnění. To částečně suplují jen o málo konkrétnější popis v průvodní zprávě:²⁴ „*Studenti university měli zakázáno zúčastnit se Opletalova pohřbu dne 15. listopadu 1939, ale shromáždili se aspoň před kostelem, a když byla rakev vynášena ven, vykřikovali různá hesla. Později se masa studentů shromáždila na Staroměstském náměstí. Tu bylo proti bezbranným studentům použito zbraní. Vznikly nepokoje, které byly podněcovány hlavně německými oddíly a pak se rozšířily po celém městě.*“²⁵

Další verze události z 15. listopadu 1939 lze dobově nalézt u představitelů UK, jako např. prvního poválečného rektora prof. Jana Bělehrádka (1896–1980): „*Měl pohřeb [J. Opletal – pozn. aut.] z Hlavova ústavu dne 15. listopadu za obrovské účasti studentů z celé Prahy. Průvod šel po Albertově, veden děkanem lékařské fakulty prof. dr. Hájkem*²⁶, velmi pietně

¹⁹ ČTK – Praha 20. listopadu, Lidové noviny 47/571, 20. 11. 1939, s. 5.

²⁰ Nařízení říšského protektora v Čechách a na Moravě proti sabotážním činům, VBlDR 1/12, 28. 8. 1939, s. 83–84.

²¹ Archiv bezpečnostních složek (ABS) Praha, f. 305, sig. 305-134-1, MV-Odbor politického zpravodajství, válečné zločiny – průkazní materiál proti členu bývalé říšské vlády Constantinu (sic!) svobodnému pánu von Neurathovi, b. d. (1945). V anglické verzi viz tamtéž, sig. 305-134-2, Ečer Bartíkovi – „Neurath's Responsibility for Crimes against Czechoslovakia“, 15. 11. 1945.

²² Tamtéž.

²³ K poslednímu veliteli nacistické Bezpečnostní policie (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei*; BdS) v protektorátu E. Weinmannovi biograficky Jan VAJSKEBR – Petr KAŇÁK, *Kariéry ve službách nacismu. Nejvyšší velitel německého potlačovacího aparátu v protektorátu Čechy a Morava*, Praha 2020, s. 125–143.

²⁴ Bod II.2 (Zničení českého kulturního života) československé zprávy, část 4, k odst. 4, str. 3 dopisu soudce Jacksona lordu Wrightovi, 5. 7. 1945, otištěno v publikaci *Československo a norimberský proces. Hlavní dokumenty norimberského procesu o zločinech nacistů proti Československu*, Praha 1946, s. 97–103, zde s. 97.

²⁵ Tamtéž.

²⁶ Jednalo se o profesora soudního lékařství Františka Hájka (1886–1962). K němu biograficky Ludmila HLAVÁČKOVÁ (red.), *Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348–1939*, I, A–K, Praha 1988, s. 207.

a klidně. Na rohu byly zpívány hymny, také slovenská, a dál už nikdo neudržel pořádek. Ventil povolil a studenti ukázali v plné síle a s celou upřímností svou duši a svá srdce. Ve Voršilské ulici bylo převrženo auto, které prý patřilo Frankovi. Ten jezdil skutečně po ulicích a kontroloval, jaký má demonstrace průběh.“²⁷

Velmi záhy události 15. listopadu překryla připomínka 17. listopadu 1939, která vznikla – vedle vzpomínkových mj. z propagandistických důvodů – již během druhé světové války a byla kontinuálně rozvíjena i v období bezprostředně poválečném a později.²⁸ 15. listopad se pak objevuje v dalších pracích, přičemž je pojednán tu méně, tu více konkrétně.²⁹

Úřední zprávy v nacistickém režimu, struktura a distribuce

Úřední zprávy (*Berichte*) či hlášení (*Meldungen*), jejichž vytváření a kolportování bylo v nacistickém Německu velmi rozšířené, představují specifický historický pramen.³⁰ V režimu vystavěném na tzv. vůdcovském principu (*Führerprinzip*) a v protektorátním případě předávané z periferie³¹ do mocenského centra různým způsobem a v různém stupni důvěrnosti/utajení,³² představovaly klíčový prvek mocenského rozhodování.³³ Ne všechny

²⁷ Jan BĚLEHRÁDEK, *Karlova universita a česká věda v odboji*, in: František Buriánek – Rudolf Mertlík – Jan Pilař – Josef Strnadel (edd.), 17. listopad. Almanach odboje československého studentstva v letech 1939–1945, Praha 1945, s. 9–17, zde s. 11. Dále srov. také Václav VOJTIŠEK, *The Caroline University*, in: Jan Sucharda (ed.), World Students' Congressus "The Seventeenth of November" Prague 1945, Prague 1945, b. s.

²⁸ Pro deklaraci dvanácti spojeneckých národů k 17. listopadu coby mezinárodnímu dni studentstva viz *International Students' Day*, London 1941, s. 32. K prosazení 17. listopadu v dobovém kontextu podrobně, avšak poplatně dobovému oficiálnímu výkladu T. PASÁK, *Odkaz*, s. 29–35. K poválečnému světovému kongresu studentstva, který se konal v Praze ve dnech 17.–23. 11. 1945, viz T. PASÁK, *Odkaz*, s. 40–41; J. HAVRÁNEK, 17. listopad, s. 38–39. Srov. také Jaroslav KLADIVA (ed.), *Za lepší svět. Sborník statí a vzpomínek na pokrokové hnutí třicátých let*, Praha 1963.

²⁹ Petr BORL, *Chrám vědění osířely. Intervenční úsilí představitelů protektorátní správy o zmírnění následků německé akce vůči českému vysokému školství na podzim roku 1939*, Praha 2014, s. 21–22 (diplomová práce FF UK); Tomáš PASÁK, 17. listopad 1939 a Univerzita Karlova, Praha 1997, s. 69–80; Jiří KOUKOLÍK, 15. listopad, in: František Buriánek (ed.), Svědectví. Příběhy českých studentů z akce 17. listopad, Praha 1984, s. 23–26; J. HAVRÁNEK, 17. listopad, s. 15–23; TÝŽ, *Čtení o Univerzitě Karlově*, Praha 1976, s. 116; či Detlef BRANDES, *Die deutsche Reaktion auf die Prager Demonstrationen im Herbst 1939*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 23/2, 1975, s. 210–218.

³⁰ K významu zpráv/hlášení na příkladu SD srov. Heinz BOBERACH, *Meldungen aus dem Reich*, I, Herrsching 1984, s. 18–37.

³¹ Pro tento geograficko-politický moment v rámci samotného Německa viz např. Martin BROZAT – Elke FRÖHLICH – Falk WIESEMANN (Hgg.), *Bayern in der NS-Zeit, I, Soziale Lage und politisches Verhalten der Bevölkerung im Spiegel vertraulicher Berichte*, München–Wien 1977. Pro jiné okupované země viz např. Stein U. LARSEN (Hg.), *Meldungen aus Norwegen 1940–1945. Die geheimen Lageberichte des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD in Norwegen* (1, 2), München 2008.

³² Technicky se pro předání nabitěly dobové v zásadě tyto možnosti: 1. služební pošta (*Dienstpost*), 2. zvláštní kuryr (*Sonderkurier*), 3. rádiová depeše (*Funkspruch*) a 4. dálnopis (*Fernschreiber*), a to včetně zakódovaného (*G-Fernschreiber*). Telefonická hlášení zpravidla sloužila k podání prvotní, rychlé informace, jež pak byla rozvinuta právě ve zprávách. Po vyhodnocení závažnosti dodaných zpráv mohlo následovat i osobní přijetí, respektive osobní podání referátu u Hitlera, k nimž se dochovaly záznamy pouze někdy a v různé míře úplnosti. Stupně důvěrnosti/utajení se pohybovaly na této škále: Vyhrazeno pro služební účely (*Nur für den Dienstverbraucher*), Důvěrně (*Vertraulich*), Tajně (*Geheim*), Přísně tajně (*Streng Geheim*) a Tajná říšská věc (*Geheime Reichssache*); dále mohl být vymezen okruh příjemců. Pro písemností podléhající utajení samozřejmě platily zvláštní předpisy.

³³ Podrobná edice německých úředních zpráv pro období německé okupace českých zemí není k dispozici. Nejvíce byla v tomto ohledu věnována pozornost především úřadování R. Heydricha a represím následujícím po 27. 5. 1942. Srov. Vojtěch ŠUSTEK (ed.), *Atentát na Reinharda Heydricha a druhé stanné právo na území*

ovšem musely nutně v pyramidě moci, na jejímž vrcholu stál diktátor, dosáhnout pozornosti jeho samotného.³⁴ Mnohé jsou relevantní zejména pro fungování jednotlivých státních či stranických instancí, nicméně příznačná je jejich dostupnost pro potřeby nadřazených míst. Další moment, který je třeba vzít v potaz, je abstrahování a agregování informací obsažených ve zprávách dílčích. Především při nich se naskývala možnost nepochopení, významového posunu či záměrné manipulace. Jednoduše platilo, že konečné rozhodnutí v nacistické polykracii záviselo do značné míry právě na tom, kdo, kdy a s jakými informacemi byl schopen se diktátorovi prezentovat a ovlivnit tak jeho rozhodnutí, mající především v případě tzv. vůdcova rozkazu (*Führerbefehl*) fatální následky.

Rovněž bychom neměli zapomínat, že na úředních zprávách do jisté míry závisely také tiskové zprávy (*Presseberichte*), formující jak dobovou nacistickou propagandu, tak i kroky propagandy protistrany, tedy dobově především kampaně v tisku a rozhlasu.³⁵

U německých míst, jež se po březnové okupaci v první polovině roku 1939 v protektorátu etablovaly, lze zhruba rozlišit pět základních sfér, v nichž zprávy vznikaly. Byly to oblasti 1. politická, 2. stranická, 3. bezpečnostní, 4. vojenská a 5. hospodářsko-finanční. Vzhledem k problematice, již je tato práce věnována, soustředíme pozornost toliko na první čtyři z uvedených.

1. politická oblast

Ústřední úloha v nově budované civilní správě připadla po skončení vojenské správy Úřadu říšského protektora (*Amt des Reichsprotectors*), jímž byl Hitlerem 18. března 1939 ve vídeňském hotelu Imperial jmenován jeho dlouholetý ministr zahraničí Konstantin von Neurath (1873–1956); spolu s ním byli jmenováni Karl Hermann Frank (1898–1946) jako státní tajemník (*Staatssekretär*) a Dr. jur. Kurt von Burgsdorff (1886–1962) coby státní podsekretář (*Unterstaatssekretär*).³⁶ Jak lakonicky popsal jeden z příslušníků pražské slu-

tzv. protektorátu Čechy a Morava. Edice historických dokumentů, I (= Documenta Pragensia Monographia), Praha 2012; II, Praha 2014; III, Praha 2012; IV, Praha 2022; Miroslav KÁRNÝ – Jaroslava MILOTOVÁ – Margita KÁRNÁ (edd.), Protektorátní politika Reinharda Heydricha, Praha 1991. Dále srov. Libuše OTÁHALOVÁ – Milada ČERVINKOVÁ (edd.), Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943, II, Spolupráce československé emigrace na západě s domácím odbojem, její vztah k tzv. protektorátní vládě a germanizační politika okupantů (= Acta Occupationis Bohemiae & Moraviae), Praha 1966; částečně také Václav KRÁL (Hg.), Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947. Dokumentensammlung, Praha 1964.

³⁴ Ian KERSHAW, *Der NS-Staat. Geschichtsinterpretationen und Kontroversen im Überblick*, Reinbek bei Hamburg 1994, s. 114–148 (kap. 4 Hitler: „Herr und Meister im Dritten Reich“ oder „schwacher Diktator“?). K de facto interní cenzurní praxi J. Goebbelse a M. Bormanna v případě zpráv posílaných Hitlerovi v samém závěru války srov. Herman ROTHMAN – Helen FRY, *Hitlerova závěť*, Líbeznice 2012, s. 135.

³⁵ Srov. Kateřina VRANÁ, *Klíčové události podzimu roku 1939 v českém protektorátním tisku*, Praha 2019 (balažská práce FSV UK). Pro německý tisk přehled chybí, nicméně sonda do listopadových čísel celoněmeckého deníku *Völkischer Beobachter* (VB) a hlavního německého deníku v protektorátu *Der Neue Tag* (NT) celkem jasně ukazuje, že tyto události byly cíleně zamlčeny či nanejvýše připomenuty významově snižujícími opisy à la *Unruhen* (nepokoje) či *Ereignisse* (příhody). K pozdějším československým exilovým ohlasům v tisku viz např. *Ohlas sedmnáctého listopadu*, *Čechoslovák* 3/47, 21. 11. 1941, s. 12; *Čas vykoupení a odplaty dozrává. Vzkaz presidenta republiky studentům ve vlasti*, *Čechoslovák* 4/48, 27. 11. 1942, s. 1, či *Kalvarie českých studentů. Nové zprávy o osudu českých vysokoškolských studentů v německém koncentračním táboře Sachsenhausen a Oranienburgu*, *Čechoslovák* 6/51–52, 22. 12. 1944, s. 6.

³⁶ Reichsminister Neurath, Reichsprotector von Böhmen – Mähren. Gauleiterstellvertreter Frank, Staatssekretär beim Reichsprotector, in: VB 52 (78), 19. 3. 1939, s. 2. K dobudování struktury ÚŘP viz NA Praha, f. ÚŘP-ST,

žebny SD a bývalý německý studentský činovník (Wernfried Pfaff): „*Frank byl jako státní tajemník svým postavením v Úřadu říšského protektora ve skutečnosti blokován. Nad ním seděl Neurath, který si od prvopočátku s Frankem vůbec nerozuměl, a pod Frankem seděl státní podtajemník dr. von Burgsdorff, bezpodmínečný stoupenec Neuratha*“.³⁷ Podle přijaté konstrukce se měl stát Neurath jediným reprezentantem Hitlera jako říšského kancléře, jeho vůle a říšské vlády v protektorátu. To mj. znamenalo, že centrální říšské úřady musely danou agendu týkající se protektorátu řešit výhradně přes ÚŘP a jeho jednotlivé skupiny (*Gruppen*), nikoli přímo s protektorátními centrálními úřady. Během několika měsíců tak byl vybudován a v srpnu 1939 personálně obsazen rozsáhlý úřednický aparát o 880 osobách, a to včetně zvláštní pobočky v Brně (*Gruppe Mähren*). V odborných otázkách státní správy udržoval říšský protektor užší vztah zejména k říšskému ministru vnitra Dr. jur. Wilhelmu Frickovi (1877–1946), přičemž v berlínském Říšském ministerstvu vnitra (*Reichsministerium des Innern*; RMdI) byla zřízena zvláštní ústředna (*Zentralstelle für die Angelegenheiten des Protektorates Böhmen und Mähren*) v čele se státním tajemníkem a válečným zločincem SS-Brigadeführerem Dr. jur. Wilhelmem Stuckartem (1902–1953), koordinující praktické provedení výnosu z 22. března 1939, respektive 1. září 1939.³⁸ V záležitostech personálních a politických byl říšský protektor v kontaktu se šéfem tzv. Říšské kanceláře (*Reichskanzlei*) SS-Gruppenführer Dr. jur. Hansem H. Lammersem (1879–1962).³⁹

Počátek praxe vytváření periodických zpráv Neuratha Hitlerovi spadá do léta 1939.⁴⁰ Dne 25. června 1939 se Hitler přes šéfa své kanceláře a šedou eminenci NSDAP Martina Bormanna (1900–1945) nechal slyšet, že před protektorovým osobním přijetím chce mít k dispozici nejdříve „písemnou zprávu o situaci v Československu“ (sic), jež měla být přeposlána právě přes něj, tedy Bormanna.⁴¹ Hned tato zpráva, jež v zásadě vznikala ad hoc, se přitom stala předmětem nejasností a nakonec i rozporů s K. H. Frankem, jenž na základě své dřívější stranické praxe bezesporu plně chápal možnost ovlivňování klíčových rozhodnutí podáváním zpráv do centra nacistické moci.⁴² K. H. Frank v prvních měsících existence protektorátu praxi paralelních zpráv rozhodně neopustil. Informace se mu přitom sbíhaly z různých zdrojů. Vedle SD, SS, gestapa, německé policie a pověřence wehrmachtu stále ještě fungovala síť jeho propagandistického spolupracovníka a později i švagra (H. Blascheka). Mnohé podklady poskytoval též někdejší tiskový atašé německého vyslanectví v Praze (1938–1939), poté vedoucí Skupiny pro kulturně-politické záležitosti (*Gruppe*

kt. 5, sig. 109-1-91, schéma ÚŘP dle výnosu z 18. 9. 1940, 1940. Dále srov. Pavel MARŠÁLEK, *Pod ochranou hákového kříže. Nacistický okupační režim v českých zemích 1939–1945*, Praha 2012, s. 66–72; také Stanislav ŠISLER, *Příspěvek k vývoji a organizaci okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945*, Sborník archivních prací 13/2, 1963, s. 46–95.

³⁷ ABS Praha, f. 2M, sig. 11135, protokolovaná výpověď W. Pfaffa, 8. 5. 1946.

³⁸ P. MARŠÁLEK, *Pod ochranou hákového kříže*, s. 67–68. K úloze W. Stuckarta při genocidní politice nacistického státu srov. Hans-Christian JASCH, *Staatssekretär Wilhelm Stuckart und die Judenpolitik. Der Mythos von der sauberen Verwaltung* (= Studien zur Zeitgeschichte, Bd. 84), Berlin – Boston 2012. K jeho právnímu pojetí nacismu viz Wilhelm STUCKART, *Neubau des Reichs*, Deutsches Recht 9/18, 1939, s. 819–824.

³⁹ P. MARŠÁLEK, *Pod ochranou hákového kříže*, s. 68.

⁴⁰ K. H. Frank naproti tomu uvádí povinnost říšského protektora podávat Hitlerovi zprávy toliko „příležitostně“ či „ze zvláštních důvodů“, viz *Zpověď*, s. 130.

⁴¹ NA Praha, f. ÚŘP-ST, kt. 96, sig. 109-5/9, Bormann Frankovi, 4. 7. 1939.

⁴² První zprávy vypracovával K. H. Frank a předával německému vyslanci v Praze po roce 1936, viz ABS Praha, f. 305, sig. 305-134-3, protokol s K. H. Frankem, 26. 11. 1945.

kulturpolitische Angelegenheiten) ÚŘP a od počátku srpna 1939 také tzv. zvláštní pověřenec Říšského vedení propagandy (*Reichspropagandaleitung*) Karl von Gregory (1899–1955).⁴³ Zejména v prvních měsících okupace Frank hojně využíval též zpráv vnitrostranické tzv. organizace Wegener (*Organisation Wegener*), k jejímž působení v Praze ale doposud nejsou k dispozici žádné konkrétnější informace.⁴⁴

Pokud jde o Hitlerův požadavek, ihned o něm informoval zvláštním kurýrem svého ochránce, říšského vůdce SS (*Reichsführer SS*; RFSS) Heinricha Himmlera (1900–1945). Doptal se ho, jestli on, tedy Frank, má za dané situace podávat zprávy paralelně, nebo je předložit Neurathovi jako podklady pro jeho zprávu. S Himmlerovým souhlasem zvolil druhou variantu, a tak Frankovy tři zprávy posloužily Neurathovi – až na jednu výjimku⁴⁵ – nejen jako podklady, ale též, jak Frank sděloval Himmlerovi, jako důkaz jeho loajality vůči Neurathovi.⁴⁶ Bormannova opožděná odpověď, že Frank mu může svou zprávu poslat do Berlína paralelně, se tak stala vlastně zbytečnou.⁴⁷ Nicméně současně poskytl Frank svou zprávu též W. Stuckartovi.⁴⁸ Tomu v téže době směřovala na stůl rovněž důvěrná retrospektivní zpráva (*Erfahrungsbericht*) čítající dvacet stran o vývoji situace v protektorátu od 15. března 1939, vypracovaná vedoucím Skupiny I ÚŘP (W. Fuchs).⁴⁹

Z této výměny se v rámci ÚŘP mj. ustanovila praxe předávání podkladů od Franka pro měsíční politické zprávy (*politischer Monatsbericht*) Neuratha, a to již v roce 1939 asi k 10. dni v měsíci.⁵⁰ Již následující zpráva za září 1939, kterou poslal Neurath Lammersovi, však svým vyzněním o klidné situaci v protektorátu způsobila Frankovu značnou nelibost. Tu v podstatě bezprostředně ventiloval spolu se svým stanoviskem opět Himmlerovi. Kontroval v tom smyslu, že v protektorátu rozhodně nepanuje protektorem líčený klid a je zapotřebí preventivních opatření (*Vorsichtsmaßnahmen*), což v praxi znamenalo mj. ponechání těch jednotek německé Pořádkové policie (*Ordnungspolizei*; Orpo) a SS, u nichž Himmler byl téměř rozhodnutý, že budou přeloženy do Polska.⁵¹

Neurathovu zprávu zahrnující události v listopadu 1939 se prozatím nepodařilo dohledat. K. H. Frank v následujících měsících praxi paralelních zpráv rozhodně neopustil. Informace se mu přitom sbíhaly z různých zdrojů. Jak již bylo uvedeno, jednak stále ještě fungovala síť jeho propagandistického spolupracovníka ze Sudetoněmecké strany (*Sudetendeutsche Partei*; SdP) a později i švagra JUDr. Hannse Blascheka (1907–1989), kterého mezitím nechal zaměstnat v ÚŘP, jednak mnohé podklady poskytoval někdejší tiskový atašé německého vyslanectví v Praze (1938–1939), poté vedoucí skupiny pro kulturně-politické záležitosti ÚŘP K. v. Gregory.⁵² Ten pravděpodobně inicioval zvláštní zprávy k 15. listopadu

⁴³ K jeho životopisu viz NA Praha, f. AMV-ST, kt. 12, sign. 109-2/104, životopis K. v. Gregory, 1939. Podle očitých svědectví měl být Gregory osobně přítomen při určování zadržených studentů vybraných k popravě v kasárnách v Ruzyni 17. 11. 1939, viz ABS Praha, f. 301, sign. 301-28-1, pomocná kartotéka k případu K. H. Franka, 1945–46, kart. listek č. 189.

⁴⁴ Interně byla pojmenována po spolupracovníkovi VDA Dr. Hansi L. Wegenerovi.

⁴⁵ NA Praha, f. ÚŘP-ST, kt. 96, sig. 109-5/9, Frank Bormannovi, 6. 7. 1939.

⁴⁶ Tamtéž, Frank Himmlerovi, 2. 7. 1939.

⁴⁷ Tamtéž, Frank Himmlerovi, 6. 7. 1939.

⁴⁸ Tamtéž, Frank Stuckartovi, 2. 7. 1939.

⁴⁹ Tamtéž, f. AMV-ÚŘP, kt. 276, zpráva ÚŘP Ústředně pro protektorát v RMdI, 1. 8. 1939, Důvěrné!

⁵⁰ Tamtéž, f. AMV-ST, kt. 96, sig. 109-5/9, Gieß Hollebenovi, 13. 11. 1940.

⁵¹ Tamtéž, kt. 34, sig. 114-9/15, Frank Himmlerovi, 18. 9. 1939.

⁵² K jeho životopisu srov. Volker МОНН, *Nacistická kulturní politika v Protektorátu. Koncepce, praxe a reakce české strany*, Praha 2018.

1939 (dokument č. 5 a 6). Samostatnou kapitolu představují důvěrné osobní dopisy, v nichž až do počátku roku 1940 informoval o situaci v Praze, respektive na pražském magistrátu dosazený náměstek primátora JUDr. Otakara Klapky (1891–1941) prof. Josef Pfitzner (1901–1945).⁵³ Ten po extempore s přednáškou k německo-italským vztahům z prosince 1939,⁵⁴ jejíž vyznění se muselo řešit na nejvyšší úrovni, přešel koncem února 1940 z vlastní iniciativy k vyhotovování tzv. zprávy o činnosti (*Bericht über die Tätigkeit*) odesílané vždy k 20. dni daného měsíce.⁵⁵ Vedle Pfitznera ale mohly samostatné zprávy vypracovávat také jednotlivé referáty magistrátu, které je postupovaly především pražskému úřadu oberlandráta.⁵⁶ Neměli bychom také opomenout, že K. H. Frank byl dosti čilým a zběhlým čtenářem denního tisku. Vymínil si např. přeposílání pravidelných monitoringů zahraničních listů, jež byly primárně určeny pro říšského protektora.⁵⁷ Pokud jde o zprávy, které dostával a proce-soval coby HSSPF, bude o nich blíže pojednáno dále.

Důležitým zdrojem informací a zároveň podkladů pro zprávy říšského protektora představovaly raporty vrchních zemských radů neboli oberlandrátů (*Oberlandräte*; OLR), tedy představitelů střední úrovně německé správy protektorátu, kterých se po 22. dubnu 1939 ustavilo celkem 12.⁵⁸ Ještě na konci června 1939 si Neurath ovšem stěžoval, že komunikace s nimi vážne a není příliš efektivní.⁵⁹ Oberlandráti, kteří se měli scházet rovněž osobně na pravidelných poradách,⁶⁰ pak podle výnosu ÚŘP z 25. července 1939 vytvářeli zpravidla měsíční správní zprávy (*Monatliche Verwaltungsberichte*).⁶¹ Zpočátku se tak dělo dvakrát měsíčně, od srpna 1939 jednou měsíčně v pěti vyhotoveních, z nichž jedno se posílalo do Berlína W. Stuckartovi jako tajné; v rámci ÚŘP je shromažďoval vedoucí skupiny I 1 (G. Volckhart).⁶² Oberlandráti ale informovali o vybraných záležitostech také jednotlivé skupiny ÚŘP, respektive přímo K. H. Franka.⁶³ Vedle toho ale oberlandráti podávali rovněž tzv. hlášení o událostech (*Ereignismeldungen*). Tím se rozuměly především významné katastrofické události přírodního či technického rázu, ale i politické události, a byly odvozeny od zavedené praxe obdobných zpráv zemských radů (*Landräte*) v Německu.⁶⁴ Posílaly se poštou či dálkopisem, v urgentních případech byla hlášení podána nejdříve telefonem, pak dálkopisem. V rámci ÚŘP šly na stůl Neurathovi i Frankovi, kteří je parafovali. Dle potřeby pak byly postupovány i zplnomocněnci wehrmachtu a dalším silovým složkám. Tzv. události většího kriminálně politického významu (*Ereignisse größerer kriminalpolitischer*

⁵³ K jeho úloze na pražském magistrátu v roce 1939 blíže Detlef BRANDES – Alena MIŠKOVÁ, *Vom Osteuropa-Lehrstuhl ins Prager Rathaus (Josef Pfitzner 1901–1945)*, Praha – Essen 2013, s. 188–193, 228–238, 252–254.

⁵⁴ Tamtéž, s. 206–212.

⁵⁵ NA Praha, f. ÚŘP-ST, kt. 29, sig. 109-4-336, Pfitzner Frankovi, 22. 2. 1940; vůbec první zpráva pokrývala období od 1. ledna do 20. února 1940.

⁵⁶ Tamtéž, f. AMV-ÚŘP, kt. 279, zpráva referátu péče o bydlení pražského magistrátu OLR Praha, 8. 8. 1939. K jeho významu viz dále v textu.

⁵⁷ NA Praha, f. ÚŘP-ST, kt. 50, sig. 110-5/10, záznam v. Gregoryho, 7. 11. 1939. Viz také tamtéž, kt. 28, sig. 109-4-325, hlášení v. Gregoryho o vysílání B.B.C. a článku v *The Times*, 20. 11. 1939 (Tajná říšská věc!).

⁵⁸ Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jaroslav PAŽOUT – Monika SEDLÁKOVÁ, *Úřady oberlandrátů v systému okupační správy Protektorátu Čechy a Morava a jejich představitelé*, Praha 2019, s. 22–23.

⁵⁹ NA Praha, f. AMV-ÚŘP, kt. 28, říšský protektor všem skupinám ÚŘP, 28. 6. 1939.

⁶⁰ Z. KOKOŠKOVÁ – J. PAŽOUT – M. SEDLÁKOVÁ, *Úřady oberlandrátů*, s. 27.

⁶¹ NA Praha, f. AMV-ÚŘP, kt. 279, zpráva OLR Praha za měsíc červenec 1939, 7. 8. 1939, Tajné!

⁶² Z. KOKOŠKOVÁ – J. PAŽOUT – M. SEDLÁKOVÁ, *Úřady oberlandrátů*, s. 28.

⁶³ NA Praha, f. ÚŘP-ST, kt. 13, sig. 109-3/23, Frank Bojungovi ohledně hlášení OLR Olomouc, 23. 8. 1939.

⁶⁴ Tamtéž, f. AMV-ÚŘP, kt. 274, ÚŘP RMDI, 6. 10. 1939. Srov. Oběžník RMDI ze dne 23. 2. 1939, in: *Ministerial-Blatt des Reichs- und Preußischen Ministeriums des Innern* č. 9, 1. 3. 1939.

Obr. 3: Karl von Gregory (stojící uprostřed) při proslovu na interním setkání německých úředníků, pravděpodobně v Brně, 1939 (ABS Praha)

Bedeutung), tzn. incidenty, kdy došlo k napadení příslušníků německé pořádkové policie při výkonu služby, jejich zranění či usmrcení, museli oberlandráti hlásit bezprostředně.⁶⁵

Na příkladu pražského oberlandráta, kterým byl od 1. října 1939 až do roku 1944 Dr. jur. Hans E. K. von Watter (1903–1945),⁶⁶ lze ukázat, jakým způsobem se na této úrovni informace sbíraly. Přijímal totiž subsidiární zprávy od jemu podřízených protektorátních okresních úřadů pro Prahu-venkov, Jiloviště a Říčany.⁶⁷ Dále mu mohl posílat zprávy také pražský policejní ředitel.⁶⁸ Stejně tak si pražský oberlandrát mohl v obvodu své působnosti vyžádat i zprávy od jiných entit, jako např. Obchodní a živnostenské komory.⁶⁹ Mohl rovněž dostávat situační zprávy (*Lageberichte*) od policejního pluku 1 (*Polizei-Regiment I*), který byl dislokován v Praze a které byly jinak určeny veliteli německé

⁶⁵ Oběžník RFSS a šéfa německé policie ze dne 21. 9. 1936, in: *Ministerial-Blatt des Reichs- und Preußischen Ministeriums des Innern*, č. 42, 30. 9. 1936, a Oběžník RFSS a šéfa německé policie ze dne 28. 7. 1937, č. 30, tamtéž, č. 9, 3. 3. 1937.

⁶⁶ Z. KOKOŠKOVÁ – J. PAŽOUT – M. SEDLÁKOVÁ, *Úřady oberlandrátů*, s. 142–143.

⁶⁷ NA Praha, f. AMV-ÚŘP, kt. 279, zpráva OÚ Jilové OLR Praha, 13. 7. 1939; tamtéž, zpráva OÚ Říčany OLR Praha, 14. 7. 1939; tamtéž, zpráva OÚ Praha-venkov OLR Praha, 31. 7. 1939; tamtéž, zpráva OÚ Jilové OLR Praha, 31. 7. 1939; tamtéž, zpráva OÚ Říčany OLR Praha, 31. 7. 1939; tamtéž, zpráva OÚ Jilové OLR Praha, 29. 8. 1939; tamtéž, zpráva OÚ Praha-venkov OLR Praha, 30. 8. 1939; tamtéž, zpráva OÚ Říčany OLR Praha, 30. 9. 1939; tamtéž, zpráva OÚ Jilové OLR Praha, 13. 9. 1939.

⁶⁸ Tamtéž, zprávy pražského policejního ředitele OLR Praha, 22. 9., 29. 9. a 2. 10. 1939. Ten své zprávy očividně zasílal též jiným německým instancím, jako např. posádkovému velitelství wehrmachtu (*Stadtkommandatur*) v Praze. Viz tamtéž, zpráva pražského policejního ředitele posádkovému velitelství wehrmachtu, 5. 9. 1939.

⁶⁹ Tamtéž, zpráva Obchodní a živnostenské komory v Praze OLR v Praze, 31. 7. 1939.

Obr. 4: Zleva doprava: W. von Wolmar, K. v. Burgsdorff, E. von Watter a J. Pfitzner na balkonu Černínského paláce, 10. 6. 1940 (ABS Praha)

pořádkové policie (*Befehlshaber der Ordnungspolizei*; BdO) pro vypracování jeho souhrnné zprávy, respektive jeho jednotek.⁷⁰ Události 15. listopadu 1939 pokrývá samostatná zpráva (dokument č. 3).

Vedle zpráv oberlandrátů představovala v roce 1939 zvláštní druh v podstatě interních zpráv ÚŘP hlášení jeho brněnské služebny, která byla v utajeném režimu posílána z Brna do Prahy jednou měsíčně.⁷¹

2. stranická oblast

Nacistická strana (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter Partei*; NSDAP) zaujímala přinejmenším během prvních let okupace v německé okupační správě klíčové místo. Zatímco na protektorátní obyvatelstvo měla působit nejprve zejména propagandisticky, v nově vytvářené okupační správě představovala důležitý mocenský element, který se mohl opřít

⁷⁰ Tamtéž, zprávy 3. praporu Policejního pluku 1 OLR Praha, 6. 7., 15. 7., 16. 7. a 19. 7. 1939; tamtéž, zpráva velitele 8. setniny téhož pluku o prohlídkách u Luk a Štěchovic OLR Praha, 11. 7. 1939.

⁷¹ Tamtéž, zpráva služebny ÚŘP pro Moravu ÚŘP, 5. 9. 1939, Tajné!; tamtéž, zpráva služebny ÚŘP pro Moravu ÚŘP, 7. 12. 1939, Tajné!

o mnohaleté zkušenosti z Německa.⁷² Prakticky bylo její postavení dáno Hitlerovým stranickým výnosem a konkretizováno směrnicemi jeho stranického zástupce Rudolfa Heße (1894–1987) z počátku května 1939.⁷³ Jednotlivá tzv. krajská vedení (*Kreisleitungen*) spadala pod župní vedení (*Gauleitung*) několika sousedních žup, to pražské pod Župní vedení v Liberci.⁷⁴ První masové shromáždění pražského krajského vedení se konalo v Lucerně dva měsíce po okupaci, přičemž v hlavním městě protektorátu tehdy NSDAP již čítala 8000 členů organizovaných v celkem dvanácti místních skupinách (*Ortsgruppen*).⁷⁵ Záběr pražského krajského vedení, v jehož čele stál v letech 1939–1942 pražský Němec a v letech 1935–1938 sekretář parlamentního klubu poslanců a senátorů SdP v Národním shromáždění ing. Konstantin Höß (1903–1970), byl ovšem širší, neboť ten roku 1939 jako komisař spravoval také obvody OLR Jičín a Pardubice.⁷⁶ Postupně se ustanovovaly také další organizace strany, jako např. Nacistická péče o blaho lidu (*NS-Volkswohlfahrt*; NSV) nebo Německá pracovní fronta (*Deutsche Arbeitsfront*; DAF); spojení s Berlínem zajišťovala tzv. Spojovací ústředna NSDAP (*Verbindungsstelle der NSDAP*) při ÚŘP.⁷⁷ Rovněž pražské krajské vedení přitom produkovalo pravidelné situační zprávy.⁷⁸ Ty se ovšem pro rok 1939 nedochovaly.⁷⁹

3. bezpečnostní oblast

Oblast policejně-bezpečnostní soustředil pod svůj dohled K. H. Frank. Byla-li pro něj úřednická funkce státního tajemníka statusově i pracovně do značné míry novum, mohl v pozici HSSPF, kterým byl Hitlerem na Himmlerův návrh jmenován 28. dubna 1939, v mnohém navázat na donašečské a teroristické praktiky, na něž byl zvyklý z SdP i sudetoněmeckého *Freikorpsu*.⁸⁰ Nyní je mohl kvalitativně posunout na úroveň jakéhosi

⁷² K postavení NSDAP v Německu obecně viz Sven F. KELLERHOFF, *Die NSDAP. Eine Partei und ihre Mitglieder*, Stuttgart 2017; Peter DIEHL-THIELE, *Partei und Staat im Dritten Reich. Untersuchungen zum Verhältnis von NSDAP und allgemeiner innerer Staatsverwaltung 1933–1945*, München 1969. K roli jednotlivých stranických představitelů srov. Karl HÖFFKES (Hg.), *Hitlers politische Generale. Die Gauleiter des Dritten Reiches. Ein biographisches Nachschlagewerk* (= Veröffentlichungen des Institutes für deutsche Nachkriegsgeschichte XII), Tübingen 1986. Dále srov. také Wolfgang HORN, *Führerideologie und Parteiorganisation in der NSDAP (1919–1933)*, Düsseldorf 1972.

⁷³ P. MARŠÁLEK, *Pod ochranou hákového kříže*, s. 70.

⁷⁴ K organizaci a struktuře NSDAP v protektorátu viz ABS Praha, f. 305, sign. 305-710-5, výpověď H. Neuburga, 15. 4. 1946.

⁷⁵ Srov. *Erste Großkundgebung des Nationalsozialismus in Prag. Gaupropagandaleiter Höller spricht im überfüllten Lucerna-Saal*, NT 1/40, 17. 5. 1939, s. 2; *8000 Parteimitglieder in Prag. Kreisleiter Höß über aktuelle Fragen im Protektorat*, tamtéž, s. 7. Dále viz *Die Abgrenzung der Prager Ortsgruppen der NSDAP*, NT 1/52, 30. 5. 1939, s. 4; *Die NSDAP im Aufbau*, tamtéž 1/51, 28. 5. 1939, s. 1–2. Jednalo se o tyto místní skupiny (názvy ponechány v originále): a) v rámci Prahy – Altstadt, Hradschin, Messe (= Holešovice), Neustadt-Nord, Neustadt-Süd, Prag-Südost; b) mimo Prahu: Altbunzlau, Kladno, Königshof-Potschapl, Rostok.

⁷⁶ Ing. Höß auch Kreisleiter von Jitschin und Pardubitz, NT 1/26, 3. 5. 1939, s. 6.

⁷⁷ *Pläne der NSV im Kreis Prag*, NT 1/230, 15. 12. 1939, s. 4. K její struktuře a pojetí významu srov. *Zpověď*, s. 113.

⁷⁸ K podávání zpráv jednotlivými úřadovnými NSDAP, kteroužto praxi očividně nelibě nesl především K. H. Frank, viz *Zpověď*, s. 114. K vzájemnému vztahu srov. též René KÜPPER, *Karl Hermann Frank (1898–1946). Politická biografie sudetoněmeckého nacionálního socialisty*, Praha 2012, s. 92–94.

⁷⁹ K roku 1942 se dochovaly jen zprávy některých pražských skupin a pro léta 1943 a 1945 i zprávy krajského vedení, viz Státní oblastní archiv (SOA) Litoměřice, f. Župní vedení NSDAP Liberec, kt. 9 a 13.

⁸⁰ Jmenování HSSPF bylo dosti složité a kompetenčně problematické, blíže srov. Martin MOLL, *Einleitung*, in: týž (Hg.), „Führer-Erlasse“ 1939–1945. Edition sämtlicher überlieferter, nicht im Reichsgesetzblatt abgedruckter,

regionálního Fouchého, vyznačujícího se ovšem nacistickou bezskrupulózností a brutaliitou. Zároveň se v nacistickém státě stal bezpodmínečným následovníkem Hitlera a loajálním služebníkem Himmlera, respektive SS.⁸¹ Jejich stav v protektorátu přitom před i po vypuknutí války, jež s sebou z německého pohledu přinesla zásadní změnu priorit⁸², Frank považoval za slabý a naléhal na Himmlera ohledně jejich posílení stejně jako dobudování jim příslušné infrastruktury.⁸³ Po 1. září 1939, kdy se plánovaně počítalo se silami Sipó a Orpo kvůli masovému zatýkání, evakuacím, zvýšené ostraze objektů apod., šlo zejména o vztah HSSPF a tzv. pověřence wehrmachtu (*Wehrmachtsbevollmächtigte*; W.B.) ve smyslu pravomocí k *SS-Verfügungstruppe*.⁸⁴

Přitom ovšem očividně existovaly nemalé třecí plochy, a to především pokud šlo o plánování a provedení všech exekucí, přičemž popravy následující po 17. listopadu 1939 představovaly skutečný přelom. Právě po nich si říšský protektor explicitně vymínil, že musí být předem informován o všech exekutivních opatřeních v politicko-policejní oblasti.⁸⁵ Navíc Neurath již předtím zpochybňoval i průběh zatýkání na základě tzv. *A-Kartei* v protektorátu po vypuknutí války, což chtěl přednést osobně u Hitlera.⁸⁶

S podřízeností všech německých bezpečnostních složek v protektorátu mj. souvisel též oběh informací.⁸⁷ Nejdůležitější přitom byla bezesporu možnost zasílat zprávy přímo Himmlerovi coby RFFSS, a tím pádem i R. Heydrichovi.⁸⁸ To se dělo buď prostřednictvím zvláštního kurýra, radiodepešemi nebo již zmiňovaného zakódovaného dálkopisu (*G-Fernschreiber*⁸⁹), který v roce 1939 obhospodařovalo zvláštní Oddělení pražské služebny gestapa (*Fernschreibvermittlung*) a bylo očividně jediné v Praze.⁹⁰ Význam a smysl, jenž Frank těmto zprávám přikládal, shrnul v průvodním dopise k situační zprávě končící 16. zářím 1939. V něm Frank Himmlerovi kromě jiného psal: „*Sestavil jsem zprávu podle té zásady, aby Vám k nadhozeným problémům bezpodmínečně a nepříkrášleně reprodukovala mé osobní pojetí. Jsem si jistý, že rozšíření zprávy povede k rozhodujícím personálním a věcným komplikacím. Byl bych Vám vděčný, kdyby se zpráva nedostala mimo okruh Vašich*

von Hitler während des Zweiten Weltkrieges schriftlich erteilter Direktiven aus den Bereichen Staat, Partei, Wirtschaft, Besatzungspolitik und Militärverwaltung, Stuttgart 1997, s. 14.

⁸¹ V srpnu 1939 Himmler Frankovi věnoval tzv. čestný prsten SS/prsten smrtihlava (*Totenkopfring*), který byl chápán jako projev úzké osobní vazby RFFSS s obdarovaným. Viz *Totenkopfring für K. H. Frank*, NT 1/126, 13. 8. 1939, s. 2. S platností k 9. 11. 1939 byl K. H. Frank Himmlerem povýšen do hodnosti SS-Gruppenführera, viz BArch Berlin, f. R9361-III/524690, Frank K. H. Dále viz též *Staatssekretär K. H. Frank SS-Gruppenführer*, NT 1/213, 8. 11. 1939, s. 1. K vlastnímu hodnocení nacistických bezpečnostních složek viz *Zpověď*, s. 74–76. K jeho vztahu k SS a SD srov. také R. KÜPPER, *Karl Hermann Frank*, s. 47–49.

⁸² NA Praha, f. ÚRP-ST, kt. 13, sig. 109-3/25, oběžníky šéfa Sipó, 3. 9. a 13. 9. 1939 (Tajné!).

⁸³ Tamtéž, f. AMV-ST, kt. 13, sig. 109-3-23, Frank Piesbergenovi, 21. 8. 1939. Obecně k postavení SS v protektorátu na začátku okupace srov. JAN ZUMR, „*Vše, co je opravdu dobré a čisté krve přivést do Schutzstaffel*“. *Výstavba Allgemeine SS v Protektorátu Čechy a Morava*, Securitas Imperii 28/1, 2016, s. 38–59.

⁸⁴ NA Praha, f. ÚRP-ST, kt. 158, sig. 109-12/118, Frank Himmlerovi, b. d. (srpen 1939).

⁸⁵ Tamtéž, f. AMV-ÚRP, kt. 34, sig. 114-9/15, opis – příkaz K. v. Neuratha, b. d. (1939).

⁸⁶ Tamtéž, Frank Himmlerovi, 19. 9. 1939, Tajné! Naléhavé! Ihned předložit.

⁸⁷ Tamtéž, kt. 28, Frank jako HSSPF všem skupinám ÚRP a BdS, 25. 5. 1939.

⁸⁸ Tamtéž, f. ÚRP-ST, kt. 28, sig. 109-4/326, Frank Himmlerovi, 30. 8. 1939 (zpráva o situaci v protektorátu k 30. 8. 1939). Ke zprávám o bezpečnostní situaci 28. 10. 1939 v přehledu viz ABS Praha, f. 301, sig. 301-28-1, pomocná kartotéka k případu K. H. Franka, 1945–46, kart. listky 151, 152.

⁸⁹ S největší pravděpodobností se jednalo o tzv. kódovací dálkopisný přístroj (*Schlüßelfernschreibmaschine*) Siemens & Halske, typ T52, T52a či T52b.

⁹⁰ NA Praha, f. AMV-ÚRP, kt. 34, sig. 114-9/15, Frank Himmlerovi (FS 36109), 18. 12. 1939, Tajné!, Naléhavé!, Ihned předložit; tamtéž, Heydrich vedoucí úředně gestapa v Praze (FS 36169), 19. 12. 1939, Tajné!

nejbližších spolupracovníků, neboť bych chtěl být i nadále schopný předkládat Vám písemně mé starosti a přání tak, jak jsem směl činit doposud ústně.⁹¹

Pokud jde o SD,⁹² její prvotní organizační struktura vycházela z dvou zvláštních oddílů (*Sonderkommandos*), jež obsazovaly Čechy a Moravu.⁹³ Ke změně došlo mezi květnem a červencem, kdy byla v Praze ustavena tzv. Ústředna SD pro Čechy a Moravu (*SD-Zentralstelle für Böhmen und Mähren*). Ta pod tímto názvem fungovala do počátku listopadu téhož roku, přičemž prvním velitelem nacistické Bezpečnostní policie (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei*; BdS) a SD byl v protektorátu 25. dubna 1939 ustanoven SS-Gruppenführer Dr. et Dr. Otto Rasch (1891–1948).⁹⁴ Vůdčí úlohu při jejím konstituování zřejmě sehrála původně tzv. bloková služebna (*Blockstelle*), založená a vedená docentem biochemie PřF NU, respektive pražské německé techniky (*Deutsche Technische Hochschule*) Konradem Bernhauerem (1900–1975), majícím úzké kontakty na K. H. Franka.⁹⁵ Během zhruba prvního půl roku, kdy byla utlumována činnost původních tzv. studentských blokových buněk (*Studentenblockstellen*) a kdy zároveň došlo ke konsolidaci postavení SD,⁹⁶ mělo být fungování této služebny velmi provizorní. To bylo mj. umožněno nejen umístěním v několika budovách, ale také tím, že Bernhauer ji vedl jen na vedlejší poměr a bezplatně (*ehrenamtlich*), berlínský Hlavní úřad SD (*SD Hauptamt*) ho tedy neplatil; v prostorách v Lützowově ulici se tak zdržoval zpravidla jen několik hodin v podvečer.⁹⁷ Vybraní němečtí studenti z Prahy kromě prvních pokusů o vytváření agenturní sítě fungovali v roce 1939 především jako překladatelé, informátoři, tipaři či lustrátoři.⁹⁸ Vůbec první zprávy se týkaly hospodářské situace, mzdové politiky, stavu odborů, německého exilu, židovského majetku, Národního souručenství či struktury protektorátní vlády.⁹⁹ Z pohledu vedení SD se jednalo o období, v němž se rozhodovalo o dalším koncepčním zaměření, zejména ve spojení se Sipo, respektive změně celé struktury směrem k pozdějšímu Říšskému hlavnímu bezpečnostnímu úřadu (*Reichssicherheitshauptamt*).¹⁰⁰ Na obsazeném českém a moravském území se zase SD musela profilovat v konkurenci s jinými místními pokusy o zpravodajskou činnost a s abwehrem. Mezi těmi místními je důležité připomenout zejména tzv. Brassovu kancelář (*Brass-Büro*), která měla též úzkou

⁹¹ Tamtéž, Frank Himmlerovi, 18. 9. 1939.

⁹² K jejímu zakotvení v rámci stranické struktury viz tamtéž, f. ÚŘP-ST, kt. 13, sig. 109-3/25, nařízení R. HeBe č. 201/38.

⁹³ Stanislav BIMAN, *Nacistická Bezpečnostní služba v Protektorátě Čechy a Morava. Vznik, organizace a činnost*, Sborník archivních prací 22/1, 1972, s. 297–355, zde s. 303–304.

⁹⁴ J. VAJSKEBR – P. KAŇÁK, *Kariéry ve službách nacismu*, s. 15–16. Srov. také S. BIMAN, *Nacistická Bezpečnostní služba*, s. 309. Biograficky k O. Raschovi J. VAJSKEBR – P. KAŇÁK, *Kariéry ve službách nacismu*, s. 65–80; Michael WILDT, *Die Generation*, s. 189, 434, 481, 549, 555–561, 569, 571–578, 574 a 576.

⁹⁵ Biograficky srov. heslo „Bernhauer Konrad“, in: Herhardt LÜDTKE (Hg.), *Kürschners Deutscher Gelehrten-Kalender 1940/41*, Berlin 1941, s. 110; Richard BRUNNER, *In Memoriam. Konrad Bernhauer*, Mitteilungen der Versuchsstation für das Gärungsgewerbe in Wien 2, 1976, s. 22–23. Dále srov. Michael GRÜTTNER, *Biographisches Lexikon zur nationalsozialistischen Wissenschaftspolitik* (= Studien zur Wissenschafts- und Universitäts-geschichte, Bd. 6), Heidelberg 2004, s. 21–22.

⁹⁶ ABS Praha, f. 2M, sig. 11135, protokolovaná výpověď W. Pfaffa, 8. 5. 1946.

⁹⁷ Tamtéž, f. 52, sig. 52-1-527, výpověď K. Wilfera, 6. 7. 1945. Lützowova, dnes Opletalova ulice. Podle jiných údajů měla mít své sídlo v ulici Štěpánské, viz S. BIMAN, *Nacistická Bezpečnostní služba*, s. 308.

⁹⁸ Tamtéž, s. 307.

⁹⁹ NA Praha, f. ÚŘP-ST, kt. 177, sig. 109-14/44, zprávy a zpravodajské přehledy SD, ÚŘP a tzv. Brassovy kanceláře, 1939.

¹⁰⁰ M. WILDT, *Die Generation*, s. 251–282. Viz také ABS Praha, f. 2M, sig. 10908, Zpráva o SD, b. d. (1947).

návaznost na pražské německé akademické kruhy. Vedl ji syn tehdejšího rektora pražské německé techniky, prof. Kurta Brasse (1880–1964), JUDr. Ernst Brass (1913–1974), který byl osobním sekretářem E. Kundta.¹⁰¹ Sídlii v Praze v pronajaté kanceláři v ulici Na Struze 4. Již krátce po okupaci přitom začal tematické zprávy, týkající se výhradně českého prostředí, produkovat velitel zvláštního komanda SD v Praze. Nesnášenlivá zaujatost byla zřejmá především proti české inteligenci, pravicovým politickým kruhům, katolické církvi a „židobolševickému vlivu“. V rámci německých úřadů pak představoval v mnoha ohledech dělicí linii vztah k dělníkům a šlechtě. Ze SD se také během krátké doby vyprofilovali nejbližší spolupracovníci HSSPF, mezi něž patřil zejména první BdS a válečný zločinec, SS-Oberführer (Franz) Walter Stahlecker (1900–1942),¹⁰² první šéf vedoucího úseku SD Praha, „brutální dobrodruh“¹⁰³ Horst Böhme (1909–1945)¹⁰⁴ a jeho podřízený, puntičkářský „pseudodocent“ SS-Obersturmbannführer Walter Jacobi (1909–1946).¹⁰⁵ Podle něho měla SD „svůj úkol v tom, aby střízlivě, nepoliticky a nezkresleně líčila situaci, osobnosti“, což se znalostí událostí zní jako nemístný eufemismus, nicméně podtrhuje význam zpráv a tzv. charakterových posudků (*Begutachten*), jež patřily mezi hlavní nástroje SD.¹⁰⁶ Zdá se, že její zprávy se mj. posílaly také do již zmíněné skupiny pro kulturně-politické záležitosti ÚŘP.¹⁰⁷ Denní (*Tagesberichte*) a měsíční hlášení (*Monatsberichte*) byly kolportovány pod úřední hlavičkou RFSS vedoucího úseku (*Leitabschnitt*) SD Praha s Böhmeho podpisem; byly utajené, určené jen pro služební účely a doručovány byly poštou ad personam.¹⁰⁸ K dispozici byly tyto zprávy BdS též dalším složkám SS v protektorátu.¹⁰⁹ Pro 15. listopad 1939 se dochovalo denní hlášení č. 145 a dále také pasáž v obsáhlé výroční zprávě vedoucího úseku SD Praha čítající pětáosmdesát stran strojopisu, nazvané Politický vývoj v protektorátu Čechy a Morava od 1939 (*Die politische Entwicklung im Protektorat Böhmen und Mähren seit 1939*), jež byla vyhotovena symbolicky k 15. březnu 1940 (dokument č. 7).¹¹⁰

Tzv. hlášení důležitých státně policejních událostí (*Meldungen wichtiger staatspolizeilicher Ereignisse*) příslušela tajně politické policii (*Geheime Staatspolizei*; Gestapo).¹¹¹ Byly posílány po vlastní linii, tedy přes tzv. tajný státně policejní úřad (*Geheimes Staatspolizeiamt*; GStPA), respektive po vzniku Hlavního říšského bezpečnostního úřadu

¹⁰¹ Srov. heslo „Ernst Brass“ in: Heribert STURM (ed.), *Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder*, I, München – Wien 1979, s. 136.

¹⁰² Biograficky viz J. VAJSKEBR – P. KAŇÁK, *Kariéry ve službách nacismu*, s. 81–102.

¹⁰³ ABS Praha, f. 2M, sig. 11135, protokolovaná výpověď W. Pfaffa, 8. 5. 1946.

¹⁰⁴ Biograficky viz J. VAJSKEBR – P. KAŇÁK, *Kariéry ve službách nacismu*, s. 103–124.

¹⁰⁵ ABS Praha, f. 2M, sig. 11135, protokolovaná výpověď W. Pfaffa, 8. 5. 1946. K W. Jacobimu srov. Dalibor KRČMÁŘ, „*Íysloveně intelektuální typ*“ v *čele protektorátního SD*, Terezínské listy 39, 2011, s. 28–53.

¹⁰⁶ ABS Praha, f. 325, sig. 325-166-3, Walter Jacobi, Politické poměry v protektorátu v letech 1939 až 1945, b. d. (1946).

¹⁰⁷ Viz např. NA Praha, f. ÚŘP-ST, kt. 177, sig. 109-14/44, situační zpráva o současném stavu v českých odborech, 1939.

¹⁰⁸ Viz např. tamtéž, f. AMV-ÚŘP, kt. 35, Böhme Giesovi, 3. 6. 1941. Pro období 1940–1941 jsou dostupné na <https://web.nacr.cz/sd/index_V11.php?session=42e15299e7c13d99d8b8b70ff7af6e31&tk=741031141&adresar=@Monatberichts&od=0> (30. 5. 2024).

¹⁰⁹ Tamtéž, f. ÚŘP-ST, kt. 18, sig. 109-4-99, Stahlecker Frankovi, 23. 11. 1939.

¹¹⁰ Tamtéž, f. AMV-ÚŘP, kt. 35, zpráva „Die politische Entwicklung im Protektorat Böhmen und Mähren seit 1939“, 1940.

¹¹¹ Margot PIKARSKI – Elke WARNING, *Vorbemerkung*, in: tíž (Hgg.), *Geheime Staatspolizei. Gestapo-Berichte über den antifaschistischen Widerstandskampf der KPD 1933 bis 1945*, I, Berlin 1989, s. 6–7.

Obr. 5: Velitel německé pořádkové policie v protektorátu J. von Kamptz (v popředí uprostřed) při slavnostním otevření nového sídla Orpo v Praze-Bubenci, NT 1/126, 15. 8. 1939, s. 3 (reprofoto)

(*Reichssicherheitshauptamt*; RSHA) přes jeho Úřad (Amt) IV.¹¹² Pod RSHA spadala také rozvědka, jejíž situační zprávy jsou ovšem dochovány až od prosince 1940.¹¹³

¹¹² Tamtéž, s. 8–9. Blíže srov. Gerhard PAUL, „*Kämpfende Verwaltung*“. *Das Amt IV des Reichssicherheitshauptamtes als Führungsinstanz der Gestapo*, in: Gerhard Paul – Klaus-Michael Mallmann (Hgg.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. „Heimatfront“ und besetztes Europa*, Darmstadt 2000, s. 42–81. Pro dochované zprávy viz Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (VÚA-VHA) Praha, f. ÚNOPP, kr. 3, zpráva *Nálada českého obyvatelstva po vypuknutí světové války. Záznamy důvěrných hlášení*, 15. 9. 1939; tamtéž, kr. 2, *Zpráva o chování Čechů od zřízení protektorátu Čechy a Morava*, 29. 9. 1939. K dochovaným zprávám dále také viz Vladimír ČERNÝ, *Brněnské gestapo 1939–1945*, Brno 2020, s. 11–13.

¹¹³ VÚA-VHA Praha, f. ÚNOPP, kr. 17, situační zprávy zahraniční zpravodajské služby SD, 1940.

Z provenience SD, respektive RSHA a gestapa, se dochovala jak zpráva šéfa RSHA R. Heydricha (dokument č. 1), tak i hlášení pražské vedoucí služebny gestapa (dokument č. 2) z 15. listopadu 1939 a denní hlášení vedoucího úseku SD Praha č. 145 (dokument č. 4) z 16. listopadu 1939.

Konečně neméně důležité místo, především pokud šlo o možnost masových zásahů, představovala německá pořádková policie (*Ordnungspolizei*; Orpo), respektive ochranná policie (*Schutzpolizei*; Schupo) v čele s jejím BdO generálporučíkem policie Jürgenem von Kamptzem (1891–1954).¹¹⁴ Tato policejní instance vypracovávala tzv. situační zprávy (*Lageberichte*) se zhruba čtrnáctidenní periodicitou.¹¹⁵ Ty byly vedle K. H. Franka v rámci protektorátu dle stanoveného rozdělovníku zasilány mj. BdS a W.B., do Berlína pak odcházela jedna kopie mj. přímo Himmlerovi. Za rok 1939 se podařilo identifikovat a datovat osm z těchto zpráv.¹¹⁶ Ani ve fondu AMV-ÚŘP ani ÚŘP-ST, uložených v NA Praha, se klíčovou zprávu za listopad 1939 prozatím bohužel najít nepodařilo.

4. vojenská oblast

Německé ozbrojené síly, především wehrmacht a letectvo (*Luftwaffe*), které byly dislokovány v protektorátu, představovaly základní pilíř okupačního režimu, což bylo velmi dobře zřejmé jeho představitelům.¹¹⁷ Ne nadarmo proto např. K. H. Frank podsouval při výsleších 17. listopadu 1939 zatčeným studentům tvrzení, že nepokoje byly koordinovaně připravovány na dobu, kdy bude v Praze přítomna jen slabá vojenská posádka.¹¹⁸ Hlavním reprezentantem ozbrojené moci na podzim 1939 byl generál Erich Friderici (1885–1967), jmenovaný 1. dubna 1939 do funkce tzv. zplnomocněnce wehrmachtu.¹¹⁹ Ten se nijak netajil prosazováním svých zájmů i v politické oblasti včetně germanizačních plánů a představoval v roce 1939 coby zastávce „nemožné politické linie“ zásadního mocenského konkurenta K. H. Franka.¹²⁰ Ten ostatně již na podzim 1939 usiloval o Fridericiho odvolání.¹²¹ *Wehrmachtbevollmächtigte beim Reichsprotector in Böhmen und Mähren* (W.B.) se přitom i se svým dosti početným štábem zapracovával až překvapivě pomalu.¹²²

Jménem W.B. byly sestavovány tzv. týdenní (*Wochenbericht*) či výběrově také tematické zprávy, které byly zavedeným způsobem postupovány dále ve vojenské hierarchii.¹²³ Celkem logicky se z nich vzhledem k týlovému charakteru jednotek dislokovaných

¹¹⁴ Biografický J. VAJSKEBR – P. KAŇÁK, *Kariéry ve službách nacismu*, s. 155–166.

¹¹⁵ Od října 1940 byly přejmenovány na tzv. zprávy o činnosti (*Tätigkeitsberichte*).

¹¹⁶ Jedná se o zprávy č. 3 – 10. 7., č. 4 – 24. 7., č. 5 – 8. 8., č. 6 – 23. 8.; č. 7 – 8. 9., č. 8 – 23. 9., č. 9 – 24. 10. a č. 11 – 27. 12, viz NA Praha, f. AMV-ÚŘP, kt. 286, zprávy č. 4, 5, 7, 8, 11, srpen–září 1939 a tamtéž, kt. 279, zpráva č. 3, červenec 1939 a tamtéž, f. ÚŘP-ST, kt. 97, sig. 109-5/21, zprávy BdO, červenec–prosinec 1939.

¹¹⁷ K situaci v protektorátu srov. Břetislav TVARŮZEK, *Wehrmacht v protektorátě Čechy a Morava do roku 1941 (od dubna 1939 do podzimu 1941)*, Historie a vojenství (HaV) 40/5, 1992, s. 66–100. Dále srov. Manfred MESSERSCHMIDT, *Die Wehrmacht im NS-Staat. Zeit der Indoktrination*, Hamburg 1969.

¹¹⁸ B. TVARŮZEK, *Wehrmacht v protektorátu*, s. 66–100.

¹¹⁹ K jeho služební dráze viz Dermot BRADLEY – Karl-Friedrich HILDEBRAND – Markus RÖVEKAMP, *Die Generale des Heeres 1921–1941*, IV, Osnabrück 1996, s. 91–92.

¹²⁰ NA Praha, f. ÚŘP-ST, kt. 158, sig. 109-12/118, podklady pro přednes Franka u Himmlera, 18. 10. 1939.

¹²¹ Tamtéž, kt. 28, sig. 109-4/325, Frank Himmlerovi, 25. 10. 1939; tamtéž, záznam, 8. 12. 1939

¹²² Tamtéž, kt. 8, sig. 109-2/25, Longin Frankovi, 31. 1. 1940 (Tajné!).

¹²³ Tamtéž, kt. 28, sig. 109-4-332, zpráva W.B., 15. 12. 1939 (Tajné!).

Obr. 6: Generál Erich Friderici, únor 1941, in: *Unsere Wehrmacht im Protektorat* 3/4, 25. 2. 1941, s. 5 (reprofoto)

v protektorátu nemohlo dostat nic do hlášení nejvyššího vojenského velení (*Oberkommando der Wehrmacht*; OKW).¹²⁴ Nicméně OKW-Ausland situaci v protektorátu pozorně sledovalo, jakkoli se dochovala toliko zpráva o demonstracích k 28. říjnu 1939.¹²⁵ K inkriminovanému období se bohužel zprávu W.B. prozatím nepodařilo dohledat.¹²⁶ Pokud jde konečně o vojenské zpravodajství (*Abwehr*), respektive jeho pobočku v Praze (*Abwehrtelle Prag*), jsou zprávy dochovány až pro období od roku 1941, a to ještě jen v případech vybraných referátů.¹²⁷

¹²⁴ *Die Wehrmachtberichte 1939–1945*, I, 1. *September 1939 bis 31. Dezember 1941*, Köln 1989, s. 56–57 (týden od 13. do 19. 11. 1939).

¹²⁵ Viz Gerald MUND (Hg.), *Deutschland und das Protektorat Böhmen und Mähren. Aus den Akten des Auswärtigen Akten 1939–1945* (= Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Bd. 127), Göttingen 2014, s. 302 (Dokument 199).

¹²⁶ NA Praha, f. AMV-ÚŘP, kt. 341, týdenní zprávy W.B., 1939–41. Lze nicméně předpokládat, že se nachází v doposud neuspořádaném fondu č. 2078, WB B.u.M., který je uložen ve VÚA-VHA v Praze.

¹²⁷ Ústřední archiv Ministerstva obrany (CAMO) Ruské federace Moskva, f. 500, Akte 15 – Abwehrtelle Prag – Referat III C1, Nr. 4; Akte 5 – Abwehrtelle Prag – Referat III C1, Akte 17 – Abwehrtelle Prag – Referat III C1; Akte 18 – Referate III-H, III-Luft, III-Wi, III-C, III-F, 1941. Dostupné na <<https://wwii.germandocsinrussia.org>> (30. 5. 2024).

Stávající edice a jejich svědectví o 15. listopadu 1939

Dobové dokumenty, pocházející zpravidla z proveniencí českých (protektorátních) úřadů,¹²⁸ byly začleněny do dvou výběrových edic, jež se problematice listopadových událostí roku 1939 v poválečném období věnovaly.¹²⁹ Naproti tomu přehled dostupných úředních pramenů německé proveniencí doposud – až na několik výjimek – edičně zpracován nebyl, jakkoliv se s nimi pracovalo.¹³⁰ Tyto dokumenty německé proveniencí se neobjevují ani v pozdějších vyšetřovacích spisech z 60. a 70. let 20. století.¹³¹ Vzhledem k závažnosti událostí 15. listopadu 1939 stejně jako těch následujících ze 17. listopadu 1939, jež postupně zaujaly ústřední místo v českých dějinách 20. století, považujeme za účelné existující mezeru zaplnit.

Shrnutí

Demonstrace, jež ve středu 15. listopadu 1939 následovaly bezprostředně po pohřbu Jana Opletala v širším centru Prahy, byly v protektorátu v podstatě největším veřejným vystoupením až do vypuknutí pražského povstání 5. května 1945. Na německé straně posloužily jako záminka k zásadnímu zákroku proti českému vysokému školství, o němž bylo rozhodnuto na nejvyšší úrovni nacistického státu 16. a brutálně provedeno v noci ze 16. na 17. listopadu 1939. Zprávy německé proveniencí, předložené v této edici, mají nejen pomoci doplnit doposud známá fakta, ale také upozornit na kontext jejich vzniku v systému nacistické diktatury. V této souvislosti není nikterak překvapivé, že se věnují především bezpečnostním aspektům, které byly z německé strany chápány jako klíčové. Mohou být ale též nápomocny k detailní rekonstrukci průběhu událostí na jednotlivých místech Prahy. Konečně mohou také přispět k přiblížení doposud opomíjených osudů zatčených. Lze konstatovat, že ti, kteří byli zatčeni německými bezpečnostními složkami, měli zcela jiný osud nežli zatčení českou policií, respektive studenti zatčení v noci z 16. na 17. listopadu 1939 na vysokoškolských kolejiích.

¹²⁸ Zprávy o událostech v Praze byly buď samotnými přímými účastníky, nebo ze sekundárních zdrojů zpravidla ex post předloženy také v exilu. Jedná se ovšem o značně specifickou problematiku, zasluhující zvláštní studii. Z okupované země ovšem odcházely i úřední zprávy jiné proveniencí, jako např. ze zbylých diplomatických zastoupení. Srov. především George F. KENNAN, *Diplomat in Prag: 1938–1940. Berichte, Briefe, Aufzeichnungen*, Frankfurt a. M. 1972.

¹²⁹ V. BABIČKA – V. HELEŠICOVÁ, *Faksimilia*; Božena FABIANOVÁ (ed.), *17. listopad 1939. Okupace. Archivy mluví*, Praha 1969. V druhém případě se ovšem nejedná o edici v pravém slova smyslu, ale spíše o soubor vybraných dokumentů bez udání archivního uložení, v případě německých přeložených do českého jazyka.

¹³⁰ Viz např. zprávu pražského oberlandráta z 15. 11. 1939, jejíž pasáže v českém překladu citoval T. PASÁK, *Pražská protifašistická demonstrace*, s. 69–71; TÝŽ, *Sonderaktion Prag*, *Hlas revoluce* 33/46, 17. 11. 1979, s. 8; TÝŽ, *Nad novými dokumenty*, s. 2; TÝŽ, *Odkaz*, s. 14 a s. 15, pozn. č. 50. Dále viz hlášení pražské úřadovny SD Praha, denní zpráva č. 145, 16. 11. 1939, jež bylo v českém překladu otištěno již roku 1946 u F. KROPÁČ – V. LOUDA, *Persekuce českého studentstva*, s. 69–70, a roku 1969 u B. FABIANOVÁ, *17. listopad 1939*, s. 22–24. Zpráva pražského gestapa z 15. 11. 1939 byla v českém překladu otištěna pouze u B. FABIANOVÁ, *17. listopad 1939*, s. 21–22. Naproti tomu v edici V. Babičky a V. Helešicové nejsou k 15. 11. 1939 zařazeny žádné německé úřední zprávy, toliko korespondence K. v. Neuratha.

¹³¹ ABS Praha, f. 301, sig. 301-18-5, fascikl „17. listopad 1939“, a tamtéž, f. 325, sig. 325-11-3, fascikl „17. listopad 1939“.

Příloha 1 (edice)

Dokument č. 1

BArch Berlin, f. R43-II/1324b, R. Heydrich H. H. Lammersovi, 15. 11. 1939.

Jedná se o jedinou dochovanou zprávu, kterou ve formě spěšného dopisu o událostech 15. listopadu 1939 vypracoval šéf RSHA Reinhard Heydrich a zaslal ji šéfovi Říšské kanceláře Hansi H. Lammersovi. Obsahuje popis událostí, které začínají posledním rozloučením studentů s J. Opletalem v Patologickém ústavu UK na Albertově, pokračuje popis demonstrací na Karlově náměstí a Staroměstském náměstí v centru Prahy. V některých detailech, jako např. ohledně převozu rakve na olšanský hřbitov v Praze, je nepřesná. Dokument obsahuje rukopisné parafy, které nejsou čitelné. V dokumentu není zaznamenán časový údaj přijetí dokumentu spisovnou Říšské kanceláře. Zmíněná shrnující, v pořadí tedy druhá Heydrichova zpráva k událostem 15. listopadu 1939 v Praze, jež měla být pravděpodobně podrobnější, se ve fondu Spolkového archivu v Berlíně nedochovala a nebyla doposud nalezena ani v jiných archivních fondech.

RK 28589 B¹³²

Der Chef der Sicherheitspolizei Berlin, SW, den 15. November 1939
und des SD Prinz-Albrecht-Straße 8
IV (II BM) – a 9/7 Fernsprecher: 12 00 40

Schnellbrief

An den
Chef der Reichskanzlei
Reichsminister Dr. Lammers
Berlin

Betr.: Demonstrationen in Prag am 15. November 1939

In den Vormittagstunden des heutigen Tages sollte in Prag die Beerdigung eines tschechischen Studenten erfolgen, der an einem am 28. 10. 1939 erlittenen Bauchschuss gestorben war. Die Leiche des Studenten war im Pathologischen Institut der Prager tschechischen Universität aufbehart. Er wurde von dort aus gegen 9.30 Uhr mit dem Leichenauto zum Wolschaner Friedhof überführt.

Vor dem Institut hatten sich etwa 3000 tschechische Studenten angesammelt, die beim Erscheinen des Sarges die Kopfdeckung abnahmen, im übrigen aber stillschweigen bewahrten.

¹³² Na tomto místě je razítko „16. November 1939“.

Als das Leichenauto mit dem Sarg wegfuhr, machten die Studenten Anstalten, sich zu einem Leichenzug zu formieren und hinter dem Leichenwagen sich anzuschliessen. Die erschiene tschechische Polizei schritt ein und verhinderte die Bildung eines Leichenzuges. Daraufhin protestierten die versammelten Studenten durch Rufe und Anstimmen tschechischer nationaler Lieder. Die tschechische Polizei verhielt sich zunächst zögernd, schritt später jedoch gegen die versammelten Studenten ein und trieb sie auseinander. Daraufhin zog ein Trupp der Studenten zur tschechischen Technischen Hochschule.¹³³ Als die tschechische Polizei ihnen dorthin folgte, begab sich eine Anzahl tschechischer Studenten in das Gebäude der Tschechischen Hochschule und stimmte von hier aus tschechische nationale Lieder an. Die tschechische Polizei veranlasste die Schliessung der Fenster und räumte den Platz vor der Hochschule.

Als es im Anschluss daran auf dem Altstädter-Ring zu kleineren Zusammenrottungen kam, schritt die tschechische Polizei auch mit Anwendung des Gummiknüppels ein.

Andere tschechische Bevölkerungskreise haben sich an diesen Kundgebungen nicht beteiligt. Der Einsatz deutscher Polizeikräfte war nicht erforderlich. Vereinzelt wurden Volksdeutsche mit Schimpfworten bedacht.

Ein abschliessender Bericht wird nachgereicht.

Heydrich¹³⁴

Dokument č. 2

NA Praha, f. ÚŘP-ST, kt. 123, sig. 109-7/60; zpráva hlavní úřadovny gestapa Praha, 15. 11. 1939.¹³⁵

Zpráva podrobně popisuje události 15. listopadu 1939 v centru Prahy od dopoledních do večerních hodin. Chování českých studentů je líčeno provokativně. Obsah je poměrně detailní, a to především pokud jde o postup české policie, respektive pozice protektorátního ministra vnitra Josefa Ježka ve věci respektování akademických svobod.

Abschrift

Geheime Staatspolizei Prag, den 15. November 1939

Staatspolizeileitstelle Prag

B.Nr. 2558/39 – II BM

Demonstration der tschechischen Studenten anlässlich der Beisetzung eines am 28.10.1939 verwundeten und später¹³⁶ gestorbenen Studenten.

¹³³ Budova techniky na Karlově náměstí.

¹³⁴ Rukopisný podpis.

¹³⁵ Pro český překlad viz B. FABIANOVÁ, *17. listopad 1939*, s. 21–22.

¹³⁶ Následuje přeškrtná pasáž, nečitelné.

In den Vormittagsstunden des 15. 11. 1939 sollte die Beerdigung eines tschechischen Studenten erfolgen, der an den am 28. 10. 1939 erlittenen Verletzungen (Bauschuss) gestorben war. Der Student war im Pathologischen Institut der tschechischen Universität aufgebahrt worden. Er wurde von der aus gegen 9.30 Uhr vormittags vermittels Leichenautos nach Mähren (Mähr.[isch] Ostrau) überführt, wo seine Beisetzung erfolgen sollte. Vor dem Institut hatten sich etwa 3000 tschechische Studenten angesammelt, die auf beiden Seiten der vor dem Institut liegenden Albertovstr.[asse] in drei Reihen standen und bei Erscheinen des Sarges sämtlichst die Hüte abnahmen und sich zunächst jeglicher Äusserungen oder Kundgebungen enthielten. Dem Sarge voraus wurden grosse Kränze mit den tschechischen Farben sowie den allslawischen Farben rot-weiss getragen. Hinter den Kränzen ging ein Pfarrer, dem der von Studenten getragene weisse Sarg folgte. Während der Sarg auf den Leichenwagen gehoben wurde stimmte die Menge der Studenten die Nationalhymne an und sang davon 2 Verse. Die diensttuenden tschechische Wachleute, die vorher in Abständen von ca. 3 m hinter dem Spalier der Studenten gestanden hatten, standen stramm. Als das Leichenauto mit dem Sarg dann wegfuhr, machten die Studenten Anstalten, sich zu einem Zug zu formieren und dem Leichenauto anzuschliessen. Die tschechische Polizei versuchte dies zu verhindern. Dabei kam es zu grösseren Protestkundgebungen. Es wurden Drohrufe gegen die Deutschen ausgestossen sowie deutsch feindliche Lieder angestimmt. Als die tschechische Polizei hiergegen einschritt und die demonstrierenden Studenten auseinanderzutreiben versuchte, zogen diese singend zur Technischen Hochschule zum Karlsplatz. Ein hier erscheinender Überfallwagen der tschechischen Polizei wurde mit grossem Gejohle und Gepfeife begrüsst. Die Abriegelungsversuche der Polizei misslangen, da die Studenten, wenn sie durch eine Strasse abgedrängt waren, durch eine andere Strasse wieder auf dem Karlsplatz gelangten und von neuem demonstrierten. Ein grosser Teil der tschechischen Studenten hatte sich vor der Polizei in die Hochschule geflüchtet, war dort in die geöffneten Fenster gestiegen und sang in dem Fenster stehend oder aus diesen herausliegend Hetzlieder. Die tschechische Polizei schloss daraufhin die Fenster und entfernte die Studenten vom Karlsplatz. Überall konnte man feststellen, dass sie sich bei ihrem Einschreiten ausserordentlich zurückhielt und insbesondere Studenten, die sie festgenommen hatte, pro forma ein Stück mit sich führte, später aber wieder entliess.

Die vom Karlsplatz abgedrängten Studenten zogen zum Altstädterring, wo sich erneut zusammenrotteten. Einige Überfallwagen der tschechischen Polizei gingen hier wider Erwartenforsch vor und trieben die Studenten, die sich insbesondere in eine nahegelegene Kirche¹³⁷ flüchten, mit lautem Geschrei und Gummiknüppeln auseinander.

Die übrige tschechische Bevölkerung hat sich an den Kundgebungen der Studenten aktiv nicht weiter beteiligt, sondern beschränkte sich im wesentlichen darauf, zuzuschauen oder hier und da ihre Sympathie durch beifälliges Nicken usw. kundzutun.

In den Abendstunden herrschte überall wieder völlige Ruhe.

Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei machte den tschechischen Innenminister¹³⁸ darauf aufmerksam, dass die Polizei in völlig unbefriedigender Weise sich gegenüber den Demonstranten zurückhält. Der Innenminister¹³⁹ erklärte, dass sich ein grosser Teil der

¹³⁷ Pravděpodobně kostel sv. Mikuláše na Staroměstském náměstí.

¹³⁸ Slovo „Innenminister“ je v originálu podtrženo zeleně. Mínen generálmajor četnictva Josef Ježek (1884–1969).

¹³⁹ Slovo „Der Innenminister“ je v originálu podtrženo zeleně.

Demonstranten auf akademischen Boden zurückgezogen habe. Die tschechische Polizei greife dort nicht ein, sondern respektiere die Freiheit des akademischen Bodens. Dem Innenminister wurde erklärt, dass bei politischen Demonstrationen die Respektierung akademischen Bodens unmöglich sei und jedenfalls von deutscher Seite nicht beachtet würde.

In Vertretung
podpis¹⁴⁰

Dokument č. 3

NA Praha, f. ÚŘP-ST, kt. 123, sig. 109-7/60, oberlandrát Hans von Watter říšskému protektorovi Konstantinu von Neurathovi, 15. 11. 1939.

Zpráva se skládá ze dvou částí a podává podrobný přehled o událostech 15. listopadu, a to především v centru Prahy, se zaměřením na protiněmecké projevy. Z německé strany poskytuje podrobnější vhléd do kroků k zamýšlenému nasazení jednotek SS-Verfügungstruppe, k němuž však nedošlo. Kritizuje postoj české policie a protektorátních úředníků. Jako jediná ze zpráv zmiňuje demonstraci před sídlem pražského oberlandráta na Masarykově nábřeží.

Der Oberlandrat
Prag I., den 15. November 1939.
Masarykkai 4

Nr.

Es wird gebeten, diese Geschäftszeichen und den Gegenstand bei weiteren Schreiben anzugeben.

An den
Herrn Reichsprotector in Böhmen
und Mähren
in Prag

Betrifft: Demonstrationen in Prag am 15. November¹⁴¹

Heute Vormittag gegen 10 Uhr wurde mir mitgeteilt, dass in Prag wieder grössere Demonstrationen, veranlasst nach einer Beerdigung eines am 28. Oktobers verletzten und nachher gestorbenen tschechischen Studenten, im Zentrum der Stadt stattfinden. Ich beauftragte sofort den Führer meines Einzeldienstkommandos, die notwendigen Erhebungen zu treffen. Er hat mir daraufhin folgenden Bericht erstattet:

„Am 15. November 1939, gegen 10,25 Uhr, wurde ich durch Oberlandrat in Prag fernmündlich beauftragt, sofort mit dem Kraftwagen in dem Stadtinnern eine Erkundungsfahrt zu unternehmen, da angeblich Demonstrationen durch Studenten stattfinden sollen. An der Kreuzung Spalena-Narodni stellte ich grössere Ansammlungen fest. Schätzungsweise

¹⁴⁰ Jedná se o příjmení, které lze číst několika způsoby.

¹⁴¹ Údaj „am 15. November“ je doplněn rukopisně.

handelte es sich um etwa 600 bis 700 Personen u.zw. vorwiegend um Studenten. Von einem tschechischen Polizeioffizier wurde mir auf Befragen erklärt, dass heute Vormittag ein tschechischer Student beerdigt worden sei, der bei den Demonstrationen am 28. 10. 1939 anlässlich des Reichsgründungstages der ehem. Tschecho-Slowakei verletzt worden sei und an den Folgen verstorben ist. Nach der Beerdigung zogen die tschechischen Studenten geschlossen durch die Stadt und brachten ihr Missfallen den Deutschen gegenüber durch laute und geschlossene Rufe wie z. B. ‚Deutsche raus usw.‘ aus. Die Bevölkerung nahm gegen mich eine drohende Haltung ein, indem sie den Hut abnahm und mich auf tschechisch anschrie, deren Schimpfworte ich nicht verstand, da ich der tschechischen Sprache nicht mächtig bin.

Im gleichen Augenblick erschien ein grösseres Aufgebot der tschechischen Polizei und zerstreute die Demonstranten. Der Wenzelsplatz war inzwischen von der tschechischen Polizei geräumt und abgesperrt. Auf dem Karlsplatz herrschte vollkommene Ruhe. Auf der Rückfahrt stellte ich fest, dass an der Kreuzung Narodni-Spalena Staatssekretär Karl Hermann Frank¹⁴² eingetroffen war und sich gleichfalls von der Lage überzeuete. Ich meldete mich im Auftrag des Oberlandrates und erhielt von Staatssekretär Frank¹⁴³ den Befehl, dem Oberlandrat mitzuteilen, dass er den Einsatz der SS-Verfügungstruppe veranlasst habe.

Beim Staatssekretär Frank¹⁴⁴ befand sich ein SS-Oberscharführer,¹⁴⁵ dem die Demonstranten im Gesicht erhebliche (sic) stark blutende Verletzungen beigebracht hatten.

Weitere Zusammenstösse oder Zusammenrottungen wurden von mir nicht beobachtet.

gez. Husfeld
Polizeiobermeister.“

Inzwischen hatte sich eine starke Menschenmenge, die sich vornehmlich aus Jugendlichen, vermutlich Studenten zusammensetzte, vor meinem Dienstgebäude versammelt, offenbar in der Absicht, hier zu demonstrieren. Sie sangen die tschechische Hymne und brachten wiederholt in den Ruf ‚Die Deutschen hinaus‘ aus. Ich habe daraufhin den Polizeipräsidenten der Stadt Prag sofort angerufen und ihm mitgeteilt, dass ich gezwungen sei, die deutsche Polizei einzusetzen, falls es nicht innerhalb von 5 Minuten in der Lage sei, die Menge durch die tschechische Polizei nicht nur abzudrängen, sondern vollkommen zu zerstreuen. Da es der tschechischen Polizei dann innerhalb kürzester Zeit gelang, für Ruhe und Ordnung zu sorgen, konnte von weiteren Massnahmen unsererseits Abstand genommen werden.

Bedenklich bei der Angelegenheit ist die Tatsache, dass es den Hetzern wiederum gelungen ist, grössere Menschenmengen zu Demonstrationen gegen das Deutschtum zu bringen,

¹⁴² Jméno „Karl Hermann Frank“ je podtrženo modře.

¹⁴³ Příjmení „Frank“ je podtrženo modře.

¹⁴⁴ Příjmení „Frank“ je podtrženo modře.

¹⁴⁵ Jednalo se o Frankova řidiče Antona Uhla (nar. 1908), který měl ovšem hodnost SS-Unterscharführera. Uhl zaznamenal své hlášení o události 15. 11. 1939, které se ovšem nedochovalo, v Kanceláři státního tajemníka (*Büro des Staatssekretärs*) v Černínském paláci v Praze, viz ABS Praha, f. 301, sign. 301-10-4, výpověď („Memorandum“) M. Gieřové, b. d. (1945); zajímavé v této souvislosti je, že M. Krombholzová/Gieřová tu hovoří o Uhlově „nehodě“. A. Uhl se ze svého zranění léčil ve Všeobecné nemocnici v Praze od 15. do 22. 11. 1939, viz NA Praha, f. ÚRP-ST, kt. 180, sign. 109-15/2, správa Všeobecné nemocnice Kanceláři státního tajemníka, 8. 3. 1940.

noch dazu an einem Vormittag, wo der Verkehr gering war. Diese Methode darf unter keinen Umständen Schule machen; es muss vielmehr beim nächsten Zwischenfall rücksichtslos durchgegriffen werden. Wir werden künftig nicht warten müssen, bis die tschechische Polizei sich bequemt, die Ruhestörer auseinander zu treiben, sondern werden sofort die deutsche Polizei einzusetzen haben. Dass die Leiter der autonomen Verwaltung über den Ernst der Lage orientiert sind, nachdem sie von unseren Dienststellen wiederholt auf die bei weiteren Zusammenstößen drohenden Gefahren aufmerksam gemacht wurden, steht fest. Sie haben es also selbst in der Hand, Zwischenfälle zu verhindern; wenn sie es nicht tun, sind sie selbst daran schuld, wenn von deutscher Seite aus rechtzeitig und unnachsichtlich eingeschritten wird.

Ich darf noch bemerken, dass der Einsatz der SS-Verfügungstruppe nicht mehr notwendig wurde, da sich die Menge nach dem Einschreiten der tschechischen Polizei sofort zerstreute.

Dr. Frh.¹⁴⁶ Watter¹⁴⁷

Dokument č. 4

NA Praha, f. ÚŘP-ST, kt. 123, sig. 109-7/60, denní hlášení hlavního úseku SD Praha č. 145, 16. 11. 1939.¹⁴⁸

Denní hlášení začíná popisem shromáždění českých studentů v restauraci U Fleků 14. listopadu 1939. Následuje podrobné líčení událostí 15. listopadu 1939, a to zhruba do poledne téhož dne. Popisuje mj. incident s Frankovým řidičem a zmiňuje též některé fámy, které onoho dne kolovaly po Praze.

Sicherheitsdienst RFSS Prag, den 16. November 1939.

SD-Leitabschnitt Prag.

Tagesbericht Nr. 145.

(Streng vertraulich, nur zum persönlichen Dienstgebrauch des Empfängers.)

I. Allgemeine Lage und Stimmung

In Prag kam es gestern vormittag zu einer etwa 3 Stunden dauernden Studentendemonstration. Anlass war die Aufbahrung und Überführung des tschechischen Medizinstudenten Opletal, der im Laufe der Demonstrationen am 28. Oktober in der Heinrichsgasse einen Bauchschuss erhalten hatte und am 11. 11. an den Folgen dieser Verwundung in der Chirurgischen Klinik Jirásek¹⁴⁹ verstorben war.

¹⁴⁶ Freiherr von Watter.

¹⁴⁷ Rukopisný podpis.

¹⁴⁸ Pro český překlad viz B. FABIANOVÁ, *17. listopad 1939*, s. 22–24; F. KROPÁČ – V. LOUDA, *Persekuce českého studentsva*, s. 69–70. Ve fotokopii je tato zpráva dostupná také v ABS Praha, f. 301, sig. 301-18-5. Její část byla očividně zakomponována také do přehledné situační zprávy BdS za měsíc listopad 1939, č. 10, viz tamtéž, situační zpráva BdS č. 10, 24. 11. 1939.

¹⁴⁹ Chirurgická klinika LF UK, kterou vedl prof. Arnold Jirásek (1887–1960).

Bereits am Vorabend hatte im Gasthaus „U Fleků“ in Prag II eine offiziell als Trauerkundgebung im engeren Kreise aufgemachte Versammlung tschechischer Studenten stattgefunden, bei der offenbar der Demonstrationsplan für den 15. 11. besprochen worden ist. Da die Tatsache dieser Versammlung jedoch erst nachträglich bekannt wurde, kam die Demonstration am 15. 11. völlig überraschend.

Nachdem gegen 8,30 Uhr die im tschechischen gerichtsmedizinischen Institut sezierte Leiche grossartig aufgebahrt worden war, versammelten sich vor diesem Institut in der Strasse am Albertov 2000 bis 3000 tschechische Studenten und defilierten nach den Anweisungen der tschechischen Polizei in Vierreihen an dem Sarg vorbei. Sodann wurde ein kurzer Trauerzug formiert, an dem sich auch ein Pfarrer der tschechoslowakischen Kirche beteiligte. Dieser Zug endete bereits vor dem Gebäude des biologischen Institutes, wo der Sarg verladen wurde, um später vom Masarykbahnhof nach dem Heimatort (Nakly bei Littau¹⁵⁰ in Mähren) abtransportiert zu werden, wo heute mittag das Begräbnis stattfinden soll. Schon zu dieser Zeit (etwa 9,30 Uhr) wurde die ehemalige tschechoslowakische Staats hymne und das „Hej Slovane“ gesungen, ohne dass die tschechische Polizei eingriff. Ein vorbeifahrender tschechischer Polizeiwagen wurde mit Pfui-Rufen und Pfeifen begrüsst. Infolge der lässigen Absperrung durch die tschechische Polizei gelang es der Menge, auf 2 verschiedenen Wegen unter Singen und Schreien zum Karlsplatz gelangen. Unterwegs ging die Polizei mit den Demonstranten mit, ohne einzugreifen, sodass der Eindruck einer Beteiligung der Polizei an den Demonstrationen entstand. Ziel am Karlsplatz war die tschechische technische Hochschule, die auch tatsächlich von den Demonstranten in dem Gebäude zurückzuhalten, misslang. Diese wurden jedoch auf dem Karlsplatz in mehrere Gruppen zerstreut, die nationale Lieder sangen und besonders von den Fenstern der Technik aus, vor allem auch durch Studentinnen, angefeuert wurden. Die von der Menge ausgebrachte Rufe und Sprechchöre [sic] lauteten „Wir wollen unsere Insignien“, „Hitler weg, Butter her“ usw.

Erst etwa 10,30 Uhr wurde der Karlsplatz von der tschechischen Polizei mit Nachdruck geräumt. Es fiel dabei auch ein Schuss, anscheinend seitens der tschechischen Polizei. Auf dem Platze war auch der Innenminister Ježek in Uniform als Gendarmeriegeneral zugegen. Nach seinen Äusserungen legte er der Demonstration keine sonderliche Bedeutung bei.

Die demonstrierenden Studenten bewegten sich nun in Gruppen von je 300 bis 400 Mann durch verschiedene Strassen in Richtung Wenzelsplatz und Altstädter Ring. Der Wenzelsplatz wurde nicht erreicht, da er von der tschechischen Polizei abgesperrt war. Dafür kam es in den benachbarten Strassenzügen zu lebhaften Demonstrationen. Die tschechische Polizei beschränkte sich im wesentlichen darauf, in gehörigem Abstand hinter den Demonstranten herzulaufen.

Eine Gruppe der Demonstranten gelangte durch die Eisengasse¹⁵¹ auf den Altstädter Ring und defilierte dort vor dem Denkmal des Unbekannten Soldaten¹⁵² (kurz vor 11 Uhr), wo zu dieser Zeit nur ein tschechischer Polizist anwesend war. Später traf ein tschechischer Überfallwagen ein und räumte den Platz. Die Demonstranten entfernten sich durch

¹⁵⁰ Obec Náklo u Litovle. K průběhu pohřbu srov. ABS Praha, f. 325, sig. 325-11-2, poznámka – pohřeb J. Opletala, 16. 11. 1939 (kopie německé zprávy); a tamtéž, přípis venkovské úřadovny gestapa Olomouc úřadovně gestapa v Praze, 20. 11. 1939.

¹⁵¹ Ulice Železná.

¹⁵² Symbolický hrob neznámého vojína byl umístěn v kapli patronů země české ve Staroměstské radnici od roku 1922 do října 1941, kdy byly ostatky vyzvednuty a odvezeny spolu s výzdobou.

die Karpfengasse¹⁵³ und kehrten auf anderem Wege wieder zurück. Dabei kam es gegen 11,45 Uhr vor der juristischen Fakultät zu einem Zwischenfall. Ein Beamter des Reichsprotektors, der Aufnahmen von Demonstranten machte, wurde tätlich angegriffen und verletzt. 2 Deutsche, die den Haupträdelsführer festnehmen wollten, wurden ebenfalls verprügelt. Erst ein von Angehörigen der SS-Verfügungstruppe herbeigeholtes Überfallkommando schaffte Ordnung und drang auch in das Gebäude der juristischen Fakultät ein, um einige Demonstranten festzunehmen.

Eine andere Hauptgruppe der Demonstranten zog singend und johlend durch die Nationalstrasse.¹⁵⁴ Vorbeikommende Deutsche beschimpft und angespuckt. Im Laufe dieser Demonstration wurde der Fahrer des SS-Gruppenführer Frank,¹⁵⁵ der durch die demonstrierende Menge fuhr, blutig geschlagen und erlitt einen Nasenbeinbruch. Vor dem Gebäude des Oberlandrats¹⁵⁶ wurden Rufe laut „Unser Oberlandrat muss auch weg“. An verschiedenen Stellen wurden zweisprachige Strassenschilder heruntergerissen und in die Moldau geworfen. Auch ein angeblicher Stapo-Angehöriger in SS-Uniform wurde niedergeschlagen. Dieser Teil der Demonstration endete etwa 11,30 Uhr vor dem Gebäude des tschechischen Parlaments¹⁵⁷ infolge energischen Durchgreifens von deutscher und tschechischer Polizei.

Sonstige Bevölkerungskreise beteiligten sich an der Demonstration nur in geringem Masse. Strassenpassanten schauten sich die Vorgänge natürlich interessiert an. Z.T. war das Gerücht verbreitet, die Studenten demonstrieren, weil sie zum deutschen Wehrdienst eingezogen werden sollten. Bei der Leitung der ČNS-Volksgemeinschaft¹⁵⁸ im Parlament herrschte starke Unruhe, als die Demonstration sich vor das Parlament hinzog; niemand von den Sekretären¹⁵⁹ wagte sich auf die Strasse, um die Demonstranten zu beruhigen. Ab Mittag herrschte wieder völlige Ruhe in Prag.¹⁶⁰

Dokument č. 5

NA Praha, f. ÚŘP-ST, kt. 123, sig. 109-7/60, zpráva zaměstnanců ÚŘP, b. d.

Zpráva podává podrobný popis událostí na Masarykově nábřeží, u budovy Rudolfiny, a především v okolí Právnické fakulty UK. Podrobně popisuje postup německých složek, a to včetně příslušníků gestapa, SD a SS. Hodnotí také postup české policie, a to v negativním smyslu.

B e r i c h t

über die Studentendemonstrationen am 15. 11. 1939 vor dem Parlament und der Juristischen Fakultät

¹⁵³ Ulice Kaprova.

¹⁵⁴ Národní třída.

¹⁵⁵ Spojení „Fahrer des SS-Gruppenführer Frank“ je podtrženo zeleně. Mínen A. Uhl.

¹⁵⁶ Na Masarykově nábřeží 4.

¹⁵⁷ Budova Rudolfiny.

¹⁵⁸ Mínen je Národní souručenství.

¹⁵⁹ Míneni jsou činovníci Národního souručenství.

¹⁶⁰ Vpravo v rohu je rukopisná poznámka: „ab. Wolf“.

Im Auftrage des Gruppenleiters begab sich Dr. Dorazil¹⁶¹ mit mir in die Stadt, um fotografische Aufnahmen von den Demonstrationen zu machen. Bereits beim Abholen des Fotogeräts bemerkten wir am Masarykkai einen Demonstrationszug tschechischer Studenten. Vorüberfahrende deutsche Kraftwagen[n] und Wagen mit dem „R“-Schild wurden von der Menge angejohlt und ausgepiffen. Nachdem wir den Fotoapparat abgeholt hatten, fuhren wir dem Demonstrationszug nach, der inzwischen vor dem Parlament eingelangt war. Es gelang Dr. Dorazil einige Aufnahmen herzustellen, wobei wir hierbei die Bekanntheit eines SD-Mannes machten, der uns irrtümlicherweise den Apparat abnehmen wollte. Während Dr. Dorazil seitwärts stand und Aufnahmen machten, begab ich mich direkt zum Kern der Demonstranten. Es wurden Rufe wie „Hoch lebe die tschechoslowakische Republik!“ u.ä. in Sprechhören ausgestossen. Da ich allein war, die Urheber und Rädelsführer des Demonstrationszuges¹⁶² mir bekannt waren, eilte ich während die Menge nach diesen Rufen entblösten Hauptes in die tschechische Nationalhymne und das „Hej Slovane“ sang in eine Nebengasse, um SS oder deutsche Polizei herbeizurufen. Zufällig standen nicht weit entfernt davon 5 SS-Leute, die sich nun vor das Parlament begaben. Die Demonstranten waren jedoch bereits auf dem Wege zur tschechischen Juristischen Fakultät. Bemerkenswert ist, dass vor dem Parlament und in der¹⁶³ näheren Umgebung nicht ein einziger tschechischer Polizist zu sehen war.

Vor der Juristischen Fakultät staute sich nochmals Demonstrationszug, der neuerdings in Rufe wie „Es lebe die Tschechoslowakei“ ausbrach. Beim Absingen der Nationallieder entstand um Dr. Dorazil ein Gedränge und plötzlich sah ich Dr. Dorazil und den SD-Mann in einer Schlägerei mit der tschechischen Horde. Ich eilte hinzu um Dr. Dorazil samt dem Fotoapparat hinauszuziehen. Es entstand nun eine heftige Keilerei, wobei wir trachteten, einen von dem SD-Mann festgenommenen Studenten in eine Nebengasse zu schleppen. Da die Menge ungefähr 400 Mann diesen Burschen nicht herausgeben wollte und ich den sinnlosen Widerstand gegen solch eine Anzahl von Personen einsah, eilte ich in die Pariserstr., wo zufällig ein WH-Wagen¹⁶⁴ stand. Mit diesem Wagen nun trachtete ich Hilfe herbeizuholen. Ich leitete den Wagen vor das Parlament in der Annahme, dass dort schon deutsche Polizei oder SS eingetroffen sein könnte. An jener Stelle, von der aus vor nicht ganz 1 Stunde Rufe wie „Hoch lebe die tschechoslowakische Republik“ ausgestossen wurden, standen nun ein Häuflein von ungefähr 8 Polizisten (tschechischen). Ich forderte sofort den Führer des Zuges auf, zur tschechischen Juristischen Fakultät (Pariserstr. [asse]) zu eilen und dort nach Ordnung zu sehen. Von einer grossen Bereitwilligkeit der tschechischen Polizisten, meiner Aufforderung Folge zu leisten, kann nicht gesprochen werden, da die Leute erst energisch von mir angebrüllt werden mussten. Ich begab mich nun mit dem WH-Wagen zurück vor die Juristische Fakultät. Während der Fahrt begegnete ich einem Wagen der Gestapo, den ich ebenfalls anhielt. In diesem Wagen sass Dr. Dorazil mit dem SD-Mann, die von dem Fahrer des Fahrzeuges aufgenommen wurden und nun um Verstärkung fuhren. Nach kaum 40 Metern begegnete ich einem Ueberfallwagen der deutschen Polizei, die jedoch erklärte, nicht eingreifen zu können, bevor nicht die Gestapo zur Stelle wäre. Während wir uns über die Sachlage unterhielten, kam ein

¹⁶¹ Titul a příjmení je podtrženo modře a hnědě.

¹⁶² Následuje nečitelný škrť.

¹⁶³ Následuje přeškrtaná pasáž, nečitelné.

¹⁶⁴ Miněn vůz wehrmachtu.

Lastwagen mit SS-Männern angefahren, blieb auf der Svatopluk Čech-Brücke stehen, die Männer sprangen vom Wagen ab und jagten nun mit dem Gewehre in der Hand die Menge. Während ein Teil der Studenten in der Richtung Kaffeehaus SIA¹⁶⁵ floh, stürzte ein nicht unerheblicher Teil in das Gebäude der Juristischen Fakultät. Der den Befehl führende SS-Offizier¹⁶⁶ liess sofort das Gebäude abriegeln. Bei all diesen Massnahmen waren auch die deutschen Polizisten hilfreich tätig. Der SS-Obersturmführer begab sich nun in die Universität zu dem diensthabenden Dekan.¹⁶⁷ Während wir dem Dekan die Sachlage erklärten, kam ebenfalls der Rektor¹⁶⁸ hinzu, der über unseren Vorschlag sich bereitwillig erklärte, das Gebäude räumen zu lassen. Bei der nun folgenden Räumung, wurden einige Studenten, die einwandfrei bei der Schlägerei zugegen waren, auf den Lastwagen der SS gebracht. Der Rektor der Universität lud uns nach erfolgter Rücksprache ein, die Fakultät zu besichtigen. Bei dem Besichtigungsgang durch die Räume, an dem auch der SS-Obersturmführer teilnahm, konnte nichts Aussergewöhnlicher festgestellt werden. Bei der Rückkehr von der Besichtigung begegneten wir auf dem Treppenaufgang einem tschechischen Gendarmeriestabskapitän, der sich uns als Adjutant des Gendarmeriegenerals Ježek vorstellte. Er ersuchte uns um eine kurze Schilderung der Sachlage, worauf wir ihm sagten, dass Deutsche von Tschechen verprügelt worden sind und keine tschechische Polizei zur Stelle war. Er ersuchte uns, zu dem in der Juristischen Fakultät eingetroffenen tschechischen Innenminister zu kommen und ihm persönlich das Vorhergesagte zu wiederholen. Das zuvorkommende Benehmen des Gendarmerieoffiziers muss besonders betont werden. Der SS-Obersturmführer begab sich zu Ježek¹⁶⁹ während ich und Dr. Dorazil dem Gendarmeriestabskapitän sagten, dass wir nur unserer Behörde Bericht erstatten hätten. Wir verliessen sodann das Gebäude.

Zusammenfassend kann gesagt werden, dass bei der gestrigen Studentendemonstration in Prag die tschechische Polizei vollkommen versagt hat und von mir die Wahrnehmung gemacht wurde, dass die diensthabenden Polizisten dem Demonstrationszug geflissentlich ausgewichen sind und erst nach Vorüberziehen der Menge wieder ihre ihnen angewiesenen Posten angetreten haben.

Ladawac¹⁷⁰

Dr Hans Dorasil¹⁷¹

¹⁶⁵ Míňen Spolek inženýrů a architektů.

¹⁶⁶ Jeho jméno zůstává neznámé.

¹⁶⁷ Jednalo se o prof. Arnošta Weniga (1883–1964).

¹⁶⁸ Jednalo se o prof. Bedřicha Hrozného (1879–1952). K jeho úloze srov. také Jiří PROSECKÝ, *Bedřich Hrozný*, Praha 2015, s. 16.

¹⁶⁹ Míňen protektorátní ministr vnitra J. Ježek.

¹⁷⁰ Rukopisný podpis. Toto příjmení udává průvodní zpráva, viz tamtéž, Fischer Giesovi, 16. 11. 1939.

¹⁷¹ Rukopisný podpis. Hans (Johann) Dorasil se narodil 7. 5. 1914 ve Slezské Ostravě. Po maturitě na gymnáziu v Bohumíně studoval od zimního semestru 1934/35 na PF NU v Praze, kde absolvoval 6. 6. 1939. V roce 1939 byl s největší pravděpodobností zaměstnán v ÚŘP. Viz Archiv Univerzity Karlovy (AUK) Praha, f. Matriky NU v Praze – Matrika doktorů NU v Praze (1936–39), i. č. 6, záznam Dorasil H.; BArch – ZLA Bayreuth, sig. ZLA 1/13203747, Dorasil H. Dr. V různých písemnostech se střídá forma Dorasil a Dorazil.

Dokument č. 6

NA Praha, f. ÚŘP-ST, kt. 123, sig. 109-7/60, zpráva Skupiny kulturně-politické záležitosti osobnímu referentovi K. H. Franka Robertu Gießovi, 16. 11. 1939.¹⁷²

Svěddecká výpověď zpracovaná Skupinou kulturně-politických záležitostí ÚŘP, která dodávala podklady K. H. Frankovi. Je v ní popsána situace 15. listopadu 1939 dopoledne a kolem poledne na Staroměstském náměstí, Ovocném trhu a Panské ulici v Praze.

Gruppe Kulturpolitische
Angelegenheiten

Prag, den 16. November 1939

Herrn
Regierungsrat Dr. Gies¹⁷³

Der Schriftleiter des „Neuen Tag“, Herr Herzig,¹⁷⁴ hat in der Pressekonferenz vom 15. November erklärt, dass er bereit sei, unter Eid folgendes auszusagen:

Er kam gerade auf den Altstädter Ring, als vor 11 Uhr von drei Seiten Demonstrationszüge tschechischer Studenten eintrafen. Auf der Verkehrsinsel zwischen dem Rathaus und der russischen Nikolauskirche standen 2 tschechische Polizisten, die den demonstrierenden Studenten Winke geben, auf welche Weise sie demonstrieren sollten, damit die Polizei nicht gegen die Kundgebungsteilnehmer einschreiten müsse.

Nachdem ein Kraftwagen der Geheimes [sic] Staatspolizei am Platz erschienen war, kamen kurze Zeit später je ein Ueberfallsauto der deutschen und der tschechischen Polizei. Die Demonstranten wurden eingeschlossen und in die Eisengasse eingedrängt, wo sie Gelegenheit hatten, vor dem Karolinum und dem Ständetheater erneut zu demonstrieren. Die Polizei drängte dann die Demonstranten über den Obstmarkt, über das Brückl und durch die Gasse bei der Buchhandlung Andree¹⁷⁵ ab, sodass sich die Demonstranten wiederum am Graben und am Wenzelsplatz zusammenfanden. Als die vor dem Gebäude der „Národní politika“¹⁷⁶ zu demonstrieren anfangen, drängte sie die Polizei durch die Heinrichs-Passage (Národní Politika-Passage) und den „Zipfel“¹⁷⁷ in die Herrengasse, wo sie neuerdings die Gelegenheit wahrnahmen, um vor dem Gebäude des „Neuen Tag“¹⁷⁸ zu demonstrieren.

Prag, den 16. November 1939

Fischer¹⁷⁹

¹⁷² Podle průvodní zprávy je zřejmé, že K. H. Frank tuto zprávu parafoval až 18. 11. 1939, viz tamtéž, Fischer Gießovi, 16. 11. 1939.

¹⁷³ Dr. Robert Gieß (1902–1974), osobní referent K. H. Franka.

¹⁷⁴ Tamtéž. Spojení „Herr Herzig“ je podtrženo modře, vpravo je červená parafa K. H. Franka s datací 19. 11. a přijímací modrá značka Gieße s datací 20. 11. 1939.

¹⁷⁵ Knihkupectví tehdy sídlilo na adrese Havířská 3, tedy miněna Havířská ulice.

¹⁷⁶ Budova vydavatelství Politika, Václavské náměstí 835/15.

¹⁷⁷ Ulice V Cípu.

¹⁷⁸ Milesimovský palác v Panské ulici, resp. areál na rohu ulic Panská a V Cípu, kde do dubna 1939 sídlila redakce Prager Tagblattu, po roce 1945 budovu převzala Mladá fronta. K tomu Barbora KÖPPOVÁ, *Der Neue Tag – jeden z konců německého tisku v Čechách a na Moravě*, Sborník Národního muzea v Praze, řada C 57/4, 2012, s. 31–35.

¹⁷⁹ Rukopisný podpis. Vlevo pod ním je rukopisná poznámka: „[It. Meldung von Dr. Habart]“.

Dokument č. 7

NA Praha, f. AMV-ÚŘP, kt. 35, zpráva „Die politische Entwicklung im Protektorat Böhmen und Mähren seit 1939“, 1940, část I. „Die allgemeine stimmungsmässige Entwicklung in zeitlicher Folge“, pag. 7.

Krátké shrnutí událostí 15. listopadu 1939 z produkce SD pro souhrnnou roční zprávu o politickém vývoji v protektorátu.

Die politische Entwicklung im Protektorat Böhmen und Mähren seit 1939

Unter dem Einfluss dieser Agitation gestaltete sich dann am 15. November die Teilnahme der tschechischen Studentenschaft an der Aufbahrung eines tschechischen Studenten, der einer am 28. 10. erhaltenen Verletzung erlegen war, zu einer wüsten Demonstration in den Strassen von Prag, bei der auch einige Deutsche tätlich angegriffen wurden.

Příloha 2 (přetisk)¹⁸⁰

Pohřeb Jana Opletala

Nadchází 15. listopad 1939, den jako sta jiných, přece však poznamenaný významnými událostmi, které se toho dne staly. Vzhledem k tomu, co se událo v Praze dne 28. října téhož roku, tedy před 18 dny, a ovšem vzhledem ke známé již brutalitě, kterou vyvíjela nacistická státní moc v zemích koruny České u každé příležitosti českého nesouhlasu se způsobem vlády, byly události dne 15. listopadu 1939 slavné a odvážné, ba hrdinské. Ukázaly, že české studentstvo není ochotno poddati se bezpráví, násilí a zlu a že má dosti odvahy se vztyčeným, čistým čelem pohlédnouti tváří v tvář bestiálním okupantům. 15. listopad 1939 byl začátkem vraždění, odvlékání a žalářování českých studentů a studentek, jakož i zabíjení kultury a vzdělání. Tím vším stal se tento den známý po celém světě a vedl ke dni 17. listopadu 1939, který je symbolem svobody vzdělání a vůbec svobody osobnosti a ovšem také výstrahou do budoucna oproti všem podobným útokům.

Dne 15. listopadu 1939, těsně před 10. hodinou dopolední, konal se z kaple českého ústavu soudního lékařství v Praze II, Presslova ulice, pohřeb MUC Jana Opletala, který dne 11. listopadu téhož roku zemřel na české chirurgické klinice po zranění, jež utrpěl 28. října 1939 při demonstracích v Praze.

Ústavní kaple je otevřena již o půl deváté. Studentstvo, které se dostavilo ve velkém množství, defiluje podle rakve do 9.15 hod., kdy je kaple opět uzavřena. Uvnitř zůstávají pouze děkan právnické fakulty, děkan lékařské fakulty, zástupce české techniky a další profesor za českou právnickou fakultu.*

¹⁸⁰ F. KROPÁČ – V. LOUDA, *Persekuce českého studentstva*, s. 63–67; v prepisu jsou ponechány poznámky pod čarou v původní podobě stejně jako kurzívou zvýrazněná příjmení. Srov. výše, pozn. 3.

* Zpráva dvou studentů, účastníků pohřbu, A. Peřiny a K. Hýbka, uvádí: „V předsíni kaple Hlavova ústavu jsou shromážděni smuteční hosté. Ředitel koleje hovoří s vysokým důstojníkem pražské policie, dobrým Čechem, který jest plně při nás. Smuteční slavnost začíná. Staříčkův otec našeho zemřelého kolegy přichází, aby se rozloučil se svým milovaným synem. Jeho zármutek se nedá slovy vyjádřit.“

Církevní obřad zahajuje o půl desáté vikář československé církve Jaroslav *Krejčárek**, který předčítá jímavý článek z evangelia, děkuje starým rodičům zesnulého za vzornou výchovu syna a studentským spolkům za pozornost vůči zesnulému. Celý akt v kapli trvá pouhých deset minut, tedy do 9.40 hod. Rakev je pak studenty odnesena Presslovou ulicí na Albertov, kde je vložena do pohřebního vozu. Před rakví při tom kráčí studentstvo Hlávkovy koleje, nesoucí věnce, z nichž třináct je opatřeno stuhami s názvy studentských spolků, které věnce věnovaly. Za rakví jdou příbuzní a profesorský sbor, za nimi nepřehledný zástup studentů a studentek. Rakev je nesena z kaple do pohřebního vozu za úplného ticha, což působí velmi mocně na srdce, ale zároveň naplňuje pocitem vroucné bolesti a velikosti, která se dostavuje vždy, když pro vznešenou věc je obětován mladý život.

Studenti a studentky nejsou při pohřbu ozdobeni odznaky ani trikolorami nebo černými smutečními páskami a zachovávají při přenášení rakve naprostý klid. Pouze při uložení rakve do furgonu je zpívána hymna „Kde domov můj...“ Některí studenti pokračují po doznění posledních zvuků hymny ve zpěvu a zpívají „Nad Tatrú sa blýska“, jsou však ostatními vyzváni k tichu, takže po několika slovech ustávají ve zpěvu. Potom už vládne nad rakví a nad hlavami přítomných smutné ticho. Ano, smutné, a přece velebné ticho, jak ani jinak nemůže být po překrásné naší hymně...

Vůz s rakví odjíždí pak na Masarykovo nádraží. Odtud je rakev převezena o 12. hodině do Nákla na Moravě k pohřbení.**

Po rozloučení odchází velká část studentstva směrem ke Karlovu náměstí v Praze II.*** A tu studenti v proláklíně mezi strmým Vyšehradem a vznešenými Emauzy začínají zpívat píseň „Hej, Slované“. Do Vyšehradské ulice vniká hned stráž bezpečnosti a rozptyluje rychle dav, který se v okamžiku rozděluje a uniká jednak do Benátské, jednak do Trojické ulice. Touto ulicí postupuje rychle jako temná vlna shluk asi 500 studentů, dostává se k pomníku padlých Pod Slovany, obklopuje jej a zpívá nadšeně hymnu „Kde domov můj...“ Po ní následuje píseň „Čtvrtého července“. Ale tu již poklusem se dostavuje stráž bezpečnosti, rozptyluje dav a maří tak zpěv této sokolské písně. V téže době studentstvo, postupující směrem ke Karlovu náměstí, proniká k budově české techniky, srocuje se zde v hustý dav a zpívá rovněž českou národní hymnu. Ale zde se ozývají již výkřiky, jaké jest slyšeti při demonstracích, a v hluku je rozuměti mohutně provolaným heslům: „Ať žije

* Farář Krejčárek musil dáti policii prohlášení, že neučiní při pohřbu zvláštního projevu, jak je dále poznamenáno.

** Účastníci pohřbu, v předcházející poznámce zmíněni, líčí pohřeb takto: „Smuteční průvod se blíží k ulici Na Slupi, kde se zastavuje. U vyšehradského kostelíka knížete Václava ukládáme rakev do pohřebního auta. Husté zástupy vzdávají hold mrtvému kolegovi. Velebně se nese prostranstvím hymna ‚Kde domov můj...‘, zní jako chorál přísahy a jako příslib pomsty. A když plamenná slova hymny ‚Nad Tatrú sa blýska...‘ se nesou nad hlavami přítomných studentů, tu v té písni se mění tíživý smutek v plamen touhy po pomstě, po boji, po svržení nenáviděného panstva, všem jiskří oči, pěni se krev. Dav se dává do pohybu.

S pozůstalými rychle usedáme do připravených automobilů a odjíždíme na Masarykovo nádraží.

Když se vracíme, slyšíme, jak píseň ‚Hej Slované‘ a jiné národní písně zvučí pražskými ulicemi, nesmlouvavě, neudržitelně strhují s sebou obyvatelstvo a razí si cestu do středu města. Opakuje se den 28. října, dlažba se chvěje pevnými kroky studentů, Prahou zvučí písně plné ohně a odhodlání, česká Praha po druhé v krátké době ukazuje celému národu, že ona jej chce vésti a že neztratila svou sílu.

Naše práce se zdařila.

Česká policie je sice přítomna, tváře těchto mužů však září vnitřním uspokojením. A když někde musí zasáhnout, činí tak jen se sebezapřením.“

*** Vláda se pohřbu nezúčastnila, ač by byla bývala jakoukoliv delegací přispěla k uklidnění. Ve schůzi předsednictva NS, svolané narychlo, přislíbil předseda dělnické komise Oldřich *Matěcha* společně s dr. Miroslavem *Hlávkou*, že se zúčastní pohřbu, aby tam nabádali k rozvaze. Jejich snaha nezabránila dalším událostem.

Československo!“ , „Ať žije svoboda!“ apod. Stráž bezpečnosti zakročuje i zde se značnou rychlostí, načež studenti se uchylují z valné části do budovy české techniky. Zde však pokračují – z otevřených oken – v provolávání hesel.

Stráž bezpečnosti telefonuje do rektorátu české techniky a vynucuje si, že okna jsou uzavřena. Tak zde nastává klid.

Z budovy české techniky jsou později studenti pouštěni ve zcela malých skupinách, které se však snaží dostat na Václavské náměstí. Stráž bezpečnosti proti nim nepřetržitě zakročuje a zabráňuje jim tak v úmyslu dostat se na hlavní tepnu města.

Ale i na Národní třídě a v Jungmannově ulici se studenti srocují. Zde zakročuje stráž bezpečnosti před biografem Louvre.

V této chvíli projíždí Národní třídou osobní vůz *K. H. Franka*, jehož řidič je nezjištěným mužem napaden a zraněn v obličeji. Řidič se jmenuje Antonín *Uhl*, jeho hodnost je SS-Scharfführer, je z Chebu a bydlí v Bubenči, Pelléova 16. Je přijat k ošetření na klinice a ponechán tam v další léčebné péči, neboť mu byla zlomena nosní kost a došlo u něho k výronu krve nad pravým okem. Na klinice udává, že vezl svého pána, který chtěje z vozu vystoupiti, dal mu na nároží Spálené ulice rozkaz, aby zastavil. *Uhl*, který měl na sobě šedozelený stejnokroj, zůstal státi vedle vozu a byl prý ze zadu napaden několika osobami, sražen k zemi a při pádu kopnut asi 40letým mužem do obličeje. Při tom prý se mu ztratily kovové náramkové hodinky.

Zástup, proti němuž bylo zakročeno na Národní třídě, ubírá se pak na Masarykovo nábřeží, kde poblíž Karlových lázní strhává z několika vozů elektrické dráhy německo-české orientační tabulky a hází je do Vltavy. Stráž bezpečnosti tam rovněž zakročuje a rozptyluje demonstranty.

V této chvíli zakročuje stráž bezpečnosti také proti studentstvu, které zpívá na Uhelném trhu v Praze I, a hned nato proti zástupu asi 300 mladých lidí, kteří zpívají národní hymnu u hrobu Neznámého vojína. Policie proti nim zakročuje nyní rázněji a rozhání je.

Jiná skupina studentů se srocuje na Smetanově náměstí, ale je zde rovněž s použitím obušků rozptýlena.

V této době procházejí se studenti a studentky po Václavském náměstí jednotlivě po chodnících. V dolní části náměstí zpívají píseň „Hej Slované“, ale jsou ihned policií vytlačeni do Jindřišské ulice a rozptýleni.

Krátce před polednem objevuje se v Pařížské třídě, před budovou právnické fakulty, zástup asi 150 studentů, kteří zpívají české národní písně. Na místo spěchá menší policejní pohotovost, která zakročuje proti nim společně s příslušníky říšské ochranné policie, kteří sem právě při projíždění města přibyli v autokaru. Studenti utíkají na všechny strany, při čemž se jich velká část uchyluje do budovy právnické fakulty. Ale to už přijíždí motorovými vozidly pohotovost SS, vedená důstojníkem. Ten odchází, provázen silnou stráží, do budovy a provádí tam perlustraci studentů. Tři studenti jsou zadrženi a odvezeni v autokaru.

Při zákroku proti studentům před budovou právnické fakulty byl neznámým pachatelem udeřen do obličeje jakýsi asi 30letý muž, prý německé národnosti, ježto demonstranty fotografoval a nesl s hlavy klobouk, když byla zpívána národní hymna. Dva příslušníci SS pohotovosti odvedli tohoto muže, který krvácel z nosu.

Po těchto událostech před budovou právnické fakulty nedochází už v Praze ke srocování studentů ani k dalším incidentům. Ani v odpoledních hodinách, ani večer nebylo hlášeno porušení veřejného klidu a pořádku.

Při demonstracích bylo zadrženo celkem 7 osob, a to 5 na Horním Novém Městě, 2 pak na Starém Městě. Hledíme-li k zaměstnání těchto osob, byli to většinou studenti a studentky, mimo ně pak zřízenec ústavu pro tělesnou výchovu při Karlově universitě a civilní inženýr; nejstarší z nich byl 38letý, nejmladší, posluchačka filosofie, 19letá. Osoby, zadržené na Horním Novém Městě, byly ponechány ve vazbě bezpečnostního oddělení policejního ředitelství v Praze, oba studenti zadrženi na Starém Městě, byli potrestáni administrativně vězením v trvání 3 dnů, ježto však ohlásili odvolání, byli propuštěni po zjištění totožnosti.

*

O průběhu pohřbu a po něm následujících studentských demonstrací pochází i jiná zpráva, která události zajímavě doplňuje. Uvádí se tu např., že studenti, kteří byli zatlačeni do budovy české techniky na Karlově náměstí, dostali se až na Perštýn, kdež prý do nich vjel německý automobil, obsazený čtyřmi vojáky, a jednoho studenta porazil. Studenti a jimi strženi i jiní chodci vrhli se na vůz a insultovali jeho posádku.

Pokud jde o Frankova šoféra, který byl zraněn na Národní třídě, uvádí tato zpráva, že prý se postavil rychle postupujícímu shluku studentů do cesty s revolverem v ruce, ale byl zbit a zneškodněn. U parlamentu prý studenti vykřikovali hesla „My chceme svobodu!“, „My chceme presidenta Beneše!“, „Němci ven!“ atd. Byli rozehnáni českou policií a když přijelo na místo auto gestapa, dávající již z dálky znamení dlouhým tónem sirény, byl již zase klid.

Ministr školství tzv. Protektorátní vlády vytkl velmi důrazně rektorátu české techniky nerozhodnost a nedostatek iniciativy v tom, že nedovedl zabránit hlučným demonstracím studentů z otevřených oken techniky.

Odpoledne 15. listopadu 1939 byl již v celé Praze naprostý klid a pořádek a nebyl zaznamenán ani nejmenší incident se strany českého obyvatelstva, zvláště studentstva.

Avšak úřední německá místa, a to nejvyšší politické vedení stejně jako bezpečnostní aparát, posuzovaly události tohoto dne jako pokračování demonstrací ze dne 28. října 1939 a jako nový opovážlivý projev protiněmeckého smýšlení českého studentstva.

Proto pravděpodobně odletěl dne 16. listopadu 1939 tehdejší tzv. Říšský protektor Konstantin *Neurath* spolu s tzv. státním tajemníkem K. H. *Frankem* a generálem *Fridericim* do Berlína, aby osobně podali o těchto událostech zprávu *Hitlerovi* a navrhli opatření, jež měla následovati.

Již dopoledne 16. listopadu asi o 11.30 hod. telefonoval dr. *Chvalkovský* z Berlína, že bude přijat *Hitlerem*. Domníval se, že jde o návštěvu, která mu byla již asi od 10 dnů slibována.

O 16. hod. volal telefonicky opět a sděloval, že se právě vrátil od Hitlera a že z jeho příkazu odjíždí v noci do Prahy. Jako předběžnou zprávu sdělil, že ještě v noci budou obsazeny české vysoké školy v Praze.*

Dr. *Chvalkovský* po příjezdu do Prahy oznámil tento vzkaz Hitlerův, sdělený mu za přítomnosti *Neuratha*, K. H. *Franka*, *Fridericiho*, *Völckerse* a *Himmlera*: 15. března byl Hitlerův velký omyl. Lituje, že s Čechy nenaložil jako s Poláky. Události 28. října a 15. listopadu

* Účastníci pohřbu se zmiňují ve svém zápisu o dni 16. listopadu těmito slovy: „Žijeme pod dojmem události předešlého dne. – Večer se koná poslední schůze správního výboru koleje, který vzpomíná *Opletala*, zřizuje nadaci na jeho paměť a přejímá finanční závazky, spojené s jeho pohřbem.“

ukazují, že Češi si nezasluhují jiný osud. Prohlašuje, že je pevně odhodlán nedopustiti, aby se vývoj událostí v protektorátu bral tím směrem jako dosud. Zamezí tomu stůj co stůj, a proto nařizuje:

1. Zastavení vysokých škol na tři roky. Obsazování těchto škol se již provádí.
2. Jakékoliv demonstrace dá potlačit ihned vlastními bezpečnostními orgány, bez jakékoli předchozí výzvy, a to zásahem nejradikálnějším. Nebude se ostýchati postaviti do ulic třeba i děla. Dr. Chvalkovský má tlumočit v Praze, že toto je poslední výzva před tím, než zruší protektorát.

Váží si sice neobyčejně státního presidenta Háchy a důvěřuje mu, ale jest odhodlán zlomiti odpor Čechů i tím způsobem, že jestliže se poměry radikálně a podstatně nezmění, dá z Prahy vystěhovati všechny příslušníky německého národa a Prahu zničí. Uzavření vysokých škol na tři roky může býti též zkráceno, jestliže se ukáže obrat k lepšímu.

Dr Chvalkovský má ihned jet do Prahy a to, co od Hitlera slyšel, má tlumočit své vládě.

Seznam použitých zkratk:

ABS – Archiv bezpečnostních složek
AMV – Archiv ministerstva vnitra
BArch – *Bundesarchiv*
B.B.C. – *British Broadcasting Corporation*
BdO – *Befehlshaber der Ordnungspolizei*
BdS – *Befehlshaber der Sicherheitspolizei*
ČLČ – Časopis lékařů českých
ČTK – Česká tisková kancelář
DAF – *Deutsche Arbeitsfront*
FSV – Fakulta sociálních věd
GStPA – *Geheimes Staatspolizeiamt*
HSSPF – *Höherer SS und Polizeiführer*
LF – Lékařská fakulta
NA – Národní archiv
NSDAP – *National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei*
NSV – *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt*
NT – *Der Neue Tag*
OKW – *Oberkommando der Wehrmacht*
OLR – *Oberlandrat*
Orpo – *Ordnungspolizei*
PF – Právnická fakulta
PSH – Pražský sborník historický
R – *Reich*
RFSS – *Reichsführer SS*
RSHA – *Reichssicherheitshauptamt*
SA – *Sturmabteilungen*
SD – *Sicherheitsdienst*
SdP – *Sudetendeutsche Partei*
Sipo – *Sicherheitspolizei*

Schupo – *Schutzpolizei*
SOA – Státní oblastní archiv
SS – *Schutzstaffel*
SS-VT – *SS-Verfügungstruppe*
ST – státní tajemník
UK – Univerzita Karlova
UP – Univerzita Palackého
ÚŘP – Úřad říšského protektora
VB – *Völkischer Beobachter*
VBldRp – *Verordnungsblatt des Reichsprotektors*
VÚA-VHA – Vojenský ústřední archiv-Vojenský historický archiv
W.B. – *Wehrmachtbevollmächtigte beim Reichsprotektor in Böhmen und Mähren*
WH – wehrmacht

Grantová podpora

Práce vznikla s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace Ústavu pro soudobé dějiny, v. v. i., RVO: 68378114.

MICHAL V. ŠIMŮNEK

15. November 1939: Berichte deutscher Provenienz

ZUSAMMENFASSUNG

Die Massendemonstrationen im Zentrum Prags am 15. November 1939 nach der Beisetzung von Jan Opletal, Student der Medizinischen Fakultät der Karlsuniversität, der am 28. Oktober 1939 durch einen Schuss tödlich verletzt wurde, blieben eher im Schatten der brutalen deutschen Konsequenzen, die sich zwei Tage später, am 17. November 1939 zeigten. Erinnert sei daran, dass diese Massendemonstrationen vor Mai 1945 der sichtbarste tschechische Protest gegen die deutsche Besetzung waren. Ihr Verlauf wurde zugleich in tschechischen und deutschen offiziellen Berichten festgehalten, die in der historischen Literaturproduktion der Nachkriegszeit bis zu einem gewissen Grad berücksichtigt wurden. Einige bislang nicht bearbeiteten und unveröffentlichten Berichte dienten deutscherseits als Grundlage für Schlüsselentscheidungen strafrechtlichen Charakters. Es gelang, sieben solche Berichte zu finden, die in dieser Edition vorgestellt werden. Unter anderem wird hier der Bericht von R. Heydrich, dem Leiter des Reichssicherheitshauptamtes, an den Leiter der Reichskanzlei H. Lammers vom 15. November 1939 erstmals publiziert.

Deutsche Übersetzung: Wolf B. Oerter

Mgr. Michal Šimůnek, Ph.D.
Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
simunekm@centrum.cz

Kronika

International Medieval Congress Leeds 2024 (1.–4. července 2024)

V roce 1994 se pracovníci Institutu mediévistických studií při univerzitě v anglickém Leedsu rozhodli, že v reakci na mediévistický kongres v americkém Kalamazoo, pro evropské badatele obtížně dostupný, uskuteční vlastní evropskou obdobu této akce. Mezinárodní mediévistický kongres v Leedsu (International Medieval Congress, zkratka IMC) se od té doby stal každoroční akcí, kterou nepřerušila ani pandemie covidu, byť se v letech 2020 a 2021 kongres odehrál pouze v online prostředí. Od roku 2022 se jedná o akci hybridní, které je možné se účastnit „naživo“ i online. V roce 2024 byly hlavním tématem kongresu krize ve středověku. Ne všechny z příspěvků ve stovkách konferenčních bloků se tématu ovšem striktně držely. Všechny přednášky byly vždy nahrávány a až do konce léta 2024 bylo možné si nahrávky po registraci na webu kongresu poslechnout, což lze vzhledem k nemožnosti být vždy všude velice ocenit. Neoficiální program byl zahájen již v neděli 30. června, kdy bylo možné zúčastnit se exkurzí do okolí nebo navštívit knižní veletrh antikvárních titulů. Oficiálním zahájením byla pondělní dvojpřednáška Tima Soense z Antwerpské univerzity o absenci zpráv o morových epidemiích v zemích Beneluxu v polovině 14. století a Carenzy Lewis z Lincolnské univerzity, která zaměřila svou pozornost na archeologické doklady krizových jevů ve 14. století.

Mnohé z příspěvků, které na IMC zazněly, se týkaly i dějin vzdělanosti, vzdělávání a univerzit. V bloku *Filozofie a intelektuální sítě v celosvětové krizi* zazněly příspěvky o vytváření intelektuálních sítí v pozdně středověké severní Africe (Tomoaki Shinoda, Tokio), vzestupu řecké filozofie jako formy politické legitimacy v rané Byzanci (Konrad Boeschenstein, Harvard) nebo bakchickém hýření v prostředí florentských intelektuálů v 15. století (Eva Anagnostou-Laoutides, Sydney). Blok *Podpora učení v krizi?: Učení, univerzity a přenos myšlenek* seznámil posluchače s odsouzením učení Boethia z Dacie na pařížské univerzitě roku 1277 (Tvrтко Srdoc, Vídeň), dalšími heretickými naukami na pařížské univerzitě ve 13. století (Tinatin Mirianashvili, Vídeň) nebo posouzením možnosti a limitů poznání vztahů pražských středověkých univerzit a šlechty (Jan Boukal, Praha).¹ Blok *Studenti čelící krizím v pozdně středověkých univerzitních městech* zaměřil svou pozornost na vztahy univerzitních studentů převážně ze zemí Beneluxu a měst v pozdním středověku a specifickou sociální vrstvy studentů, která se v mnoha směrech odlišovala od měšťanského prostředí, včetně vlastní hmotné i nehmotné kultury. Krize, které se týkaly studentů středověkých univerzit, byly nahlíženy ze tří různých úrovní – krize týkající se studentů jakožto společenské vrstvy, která v sídle univerzity nežila nastálo a často putovala z jednoho města do druhého, krize týkající se samotných univerzit, jakožto institucí čelících různým vnitřním problémům, a v neposlední řadě krize celozemské (epidemie, války), které zasahovaly do života studentů a univerzitních mistrů. Ad Tervoort z Amsterdamu

¹ Text přednášky bude výhledově publikován.

analyzoval počty studentů původem z Amsterdamu a Leidenu na univerzitách v Lovani a Kolíně nad Rýnem od konce 14. do počátku 16. století a pokusil se vypočítat, jaký byl procentuální podíl studentstva v porovnání s místními obyvateli v uvedených univerzitních městech. Pleun van Lieshout z Leidenu zaměřila svou pozornost na středověké a novověké kalamáře v univerzitním prostředí na základě hmotných památek a ikonografie. Nezávislý badatel Thomas Cole představil úlohu studentů a mistrů při obraně Lovaně v době jejího obléhání roku 1542. Na rozličné aspekty každodenního života středověkých studentů, včetně jejich hmotné kultury, ale zejména na studentské písně, se zaměřila Annemarieke Willemsen z Leidenu. Samostatný blok se věnoval problematice univerzitních promluv v 15. století, a to na univerzitách v Padově (Anja Božič, Vídeň), v Praze se zvláštním důrazem na kategorizaci univerzitních promluv a na Husovy promluvy (Petra Mutlová, Brno) a Krakově (Anna Horeczy, Varšava). Několik příspěvků se zaměřilo na obhajobu Tomáše Akvinského proti Durandovi ze San Porciana v intelektuálním prostředí, Rogera Bacona, Bonaventuru z Bagnoregia či středověkou lékařskou literaturu. Příspěvky týkající se dějin vzdělanosti by bylo možné nalézt také v blocích přímo s nimi nesouvisejícími, například v bloku o středověkých hospodářských dějinách zazněl příspěvek absolventa univerzity v Torontu Eli McNeila o ekonomických aspektech středověkého univerzitního vzdělávání. Ve svém příspěvku se zaměřil například na donace kolejím a podporu chudým studentům, převážně na základě pramenů západoevropské provenience, ovšem s přihlédnutím i k realitám jiných univerzit, například té pražské. Některé bloky byly diskusního charakteru (blok o vzdělávání žen ve středověku, uplatnění absolventů mediévistických studií v současném univerzitním prostředí, či o procesu akademického publikování).

V rámci kongresu bylo možné navštívit i bohatou univerzitní knihovnu a výstavu jejich nejvýznamnějších rukopisů a tisků, veletrh knižních a časopiseckých novinek v oboru mediévistického bádání (převážně tituly britské, americké a německé provenience) a různá představení či společenské akce.

Jan Boukal

DOI: 10.14712/23365730.2024.37

Konference *Lutheraner und Mediziner unterwegs nach Jerusalem*, 11.–13. dubna 2024, Sondershausen

Konference k dějinám vzdělanosti raného novověku se nekonají pouze ve městech jako Berlín, Vídeň, Praha, Brno apod. Určitě se vyplatí věnovat pozornost i akcím v menších lokalitách, pokud přinášejí témata širšího než jen regionálního dosahu. Takovou akcí byla nepochybně konference *Lutheraner und Mediziner unterwegs nach Jerusalem* (Luteráni a medicí na cestě do Ježuléma), jež se konala ve dnech 11.–13. dubna 2024 v menším severodurynském městě Sondershausenu na zámku, bývalé rezidenci knížecí rodiny Schwarzburg-Sondershausen. Akci pořádalo zámecké muzeum spolu s nadací Friedrich-Christian-Lesser-Stiftung (Mühlhausen). Podnětem k jejímu konání se stal jeden rukopis chovaný v tamní zámecké knihovně – rukopisná pamětní kniha lékárníka z Halle Wolfganga Holtzwirtha ze 16. století, jejíž největší část zabírá popis pouti z Benátek do Svaté země v roce 1546. Dosud nevydaným rukopisem se začal před šesti lety zabývat německý historik Hartmut Kühne a následně připravil jeho kritickou edici.¹ Fakt, že Holtzwirth byl luterán, a tudíž asi – jak se podle dosavadního stavu poznání zdá – první luteránský poutník v Palestině, vedl logicky k položení otázky: Jak to vlastně bylo s protestantskými poutníky do Svaté země? Jak to, že přes ostrá odmítnutí poutnictví ze strany Luthera i Kalvína mířili do Jeruzalému k Božím hrobu i protestantští poutníci? A právě tato otázka se stala základem sondershausenské konference.

Akce má ovšem i překvapivou českou stopu. Uvedené jeruzalémské pouti v roce 1546 se spolu s Holtzwirthem totiž účastnil i měšťan ze Starého Města pražského Oldřich Prefát z Vlkanova, který o své cestě později vydal tištěný cestopis (1563), v české historiografii obecně známý.² A nejen to, oba mladí muži byli přáteli, seznámili se již před poutí v Římě, kde Holtzwirth působil v jedné lékárně pod Kapitolem, a smluvili si, že spolu nastoupí na poutnickou loď. Prefát se ve svém cestopisu o Holtzwirthovi zmiňuje dvakrát, Holtzwirth o Prefátovi ve svém textu desetkrát. Právě tato okolnost vedla k tomu, že autor této zprávy kromě tvorby map pro uvedenou edici Holtzwirtha poskytl editorovi H. Kühnemu součinnost při komparaci obou textů a rovněž životopisné informace o Prefátovi pro úvodní studii. Náhoda tomu chtěla, že nakonec též – s pomocí kolegy Jana Hrdiny (Archiv hl. m. Prahy) – připravil pro konferenci příspěvek o Prefátovi namísto slíbeného příspěvku Hany Bočkové (Masarykova univerzita, Brno), na poslední chvíli odřeknutého.

Konferenci otevíral vedle starosty města Sondershausen též Andreas Lesser, zakladatel nadace nesoucí jméno jeho přímého předka, polyhistora 18. století Friedricha Christiana Lessera. Představil smysl nadace, jež podpořila jak zmíněnou edici, tak tuto konferenci, a ač sám obchodník, celého jednání se aktivně účastnil jako autor monografie o osobních lékařích saských kurfiřtů v 16. a 17. století. Jednání se dělilo do tří bloků, první byl věnován Holtzwirthově pamětní knize, druhý protestantským poutníkům ve Svaté zemi a třetí lékařům a lékárníkům na cestách.

V prvním bloku nejprve Carolin Schäfer, ředitelka zámeckého muzea v Sondershausenu (Schlossmuseum Sondershausen), nastínila osudy rukopisu a jeho postavení v rámci sbírky

¹ Hartmut KÜHNE (Hg.), *Von Halle nach Rom, Jerusalem und Nowgorod. Das Gedenkbuch des Hallenser Apothekers Wolfgang Holtzwirth aus der Mitte des 16. Jahrhunderts*, Berlin 2024.

² Nejnovější edice: Oldřich PREFÁT Z VLKANOVA, *Cesta z Prahy do Benátek a odtud potom po moři až do Palestiny*, ed. Hana BOČKOVÁ, Praha 2007.

Schwarzburgica, tedy původní knížecí knihovny. Osudy rukopisu jsou poněkud nejasné, kupodivu nezůstal v majetku Holtzwirthových potomků, kteří pokračovali v provozování jím založené – a dodnes existující – lékárny na hlavním náměstí v Halle, ale přes vlastnictví některými duchovními se dostal v 19. století do andershausenské knihovny. Hartmut Kühne představil dramatické životní osudy Wolfganga Holtzwirtha (1522 – cca 1579) na základě jeho pamětní knihy, tedy jeho dětství a mládí, učení se lékárníkem, univerzitní studia, cesty po Itálii, pouť do Svaté země, cestu do Krakova a dále až do Revalu (Tallinn), kde několik let provozoval městskou lékárnu, obchodní cestu do Antverp a zpět, další cesty po severním Německu i do ruského Novgorodu až po poslední cestu přes Lübeck a Halle do Antverp roku 1553. Holtzwirthovo definitivní usazení se v Halle, svatbu a zisk privilegia na založení nové lékárny (1554–1555) již kniha nezachycuje. Následuje pouze výrazně pozdější zápis o návštěvě Prahy roku 1570, kde chtěl Holtzwirth navštívit svého přítele Prefáta, ale nalezl již jen vdovu a dva syny.

Michael Hecht (Institut für Landesgeschichte, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt in Halle) poskytl posluchačům kontext Holtzwirthova domovského města Halle, nastínil prostředí městských elit a jejich provázanost s hlavním hospodářským odvětvím města na Sále – solivarnictvím, tedy výrobou soli odpařováním solného roztoku na tzv. solných pánvích. K těmto hallským elitám patřili tradičně i Holtzwirthové. Následoval společný příspěvek Tomáše Rataje a Jana Hrdiny o českém cestopisu Oldřicha Prefáta z Vlkanova, který stručně představoval jeho strukturu a obrazový doprovod, zasazoval ho do kontextu českých relací o poutích do Palestiny a představil také životní data autora.

Výborně koncipovaná večerní přednáška Folkera Reicherta (Universität Heidelberg) tematicky předznamenala druhý blok. V prvním sledu šlo o obecné nastínění poutnictví do Svaté země a role dvou souběžných zlomů v roce 1517 – ovládnutí Palestiny Osmanskou říší, která tak vystřídala relativně pragmatickou vládu egyptských mamlúckých sultánů, a začátek reformace v Evropě. Pro další období byl konfrontován oficiální protestantský diskurz, zcela odmítající poutnictví, a částečné faktické přežívání poutí do Jeruzaléma mezi protestanty. To pak F. Reichert ilustroval na některých konkrétních příkladech z německého prostředí (např. norimberská patricijská rodina Tucherů nebo luteránský kněz Salomon Schweigger, který působil jako kazatel císařského poselstva v Konstantinopoli a při té příležitosti navštívil i Svatou zemi; o svém pobytu v Levantě vydal v roce 1608 tiskem populární cestopis).

Druhý den přednášel Jens Kunze (Stadtarchiv Magdeburg) o šlechtických poutnicích ze středního Německa, přičemž vycházel jednak z cestopisů, jednak z dosud málo využitého pramene – pohřebních kázání. Martin Sladeczek (Geschichtsmuseen Erfurt) představil cestopis Hieronyma Scheidta z erfurtské kupecké rodiny o cestě do Palestiny z roku 1615 (cesta se uskutečnila 1614). Franz Jäger (Sächsische Akademie der Wissenschaften Leipzig) se ve svém příspěvku věnoval stopám jeruzalémských poutí v memoriální kultuře, především v epigrafických památkách (náhrobní desky apod.). Druhý blok uzavíral společný příspěvek Sundara Hennyho (Villa I Tatti, The Harvard Center for Italian Renaissance Studies, Firenze) a Mariky Keblusek (Universiteit Leiden) o problematice sbírání přírodnin, starožitností, relikví a farmaceutických materiálů při orientálních cestách lékařů a lékárníků, především na příkladu nizozemského lékaře a tvůrce velké sbírky přírodnin Bernarda Paludana.

Tento příspěvek v podstatě předznamenal třetí blok. Pomocí internetového videopřenosu zasadila Florike Egmond (Universiteit Leiden) informace o Holtzwirthově pobytu v Římě do kontextu aktivit německých a nizozemských lékařů působících v dobovém Římě (Valerius Cordus, Gisbertus Horst), především v souvislosti se starou římskou nemocnicí Santa Maria della Consolazione pod Kapítolem (v níž Holtzwirth působil). Tilman Walter (Universität Würzburg) se zabýval botanicko-farmaceutickými cestovateli, kteří navštívili Blízký Východ, a jejich herbáři a cestopisy (např. augsburského lékaře a botanika Leonharda Rauwolfa). Opět ke sběratelství obrátila pozornost účastníků Berit Wagner (Goethe-Universität Frankfurt am Main), která se zabývala sběratelskou činností Holtzwirthova vnuka, hallského lékárníka Laurentia Hoffmanna ml. Nastolila mj. otázku, zda jeho sbírka mohla nějakým způsobem souviset s palestinskou cestou jeho dědečka.

V průběhu druhého dne zazněla i významná obecnější diskuse o protestantských poutnicích, kterou moderoval Mordechai Lewy, izraelský historik a diplomat. Celá konference byla spíše otevřením tématu než završující bilancí. Holtzwirth posloužil jako svého druhu průsečík několika provázaných témat a oblastí možného dalšího výzkumu, pohybujících se kolem raně novověké *Reiselust* (chuti k cestování), palestinských poutí (jejichž výzkum má v německém prostředí velmi bohatou tradici), dobového vědění (farmacie, lékařství, přírodověda) a sběratelství. Počítá se s vydáním konferenčního sborníku (nejspíše v příštím roce).

Tomáš Rataj

DOI: 10.14712/23365730.2024.38

Konference Bohumil Hrabal neidylický. Přehlížené a ukryté aspekty jeho díla, 25.–27. dubna 2024, Nymburk

Už v roce 2017 v souvislosti s dvacátým výročím smrti spisovatele a absolventa Univerzity Karlovy Bohumila Hrabala se Ústav dějin a archiv Univerzity Karlovy (dále jen ÚDAUK) zapojil do organizování mezinárodní konference konající se ve městě, s nímž je spojeno jeho mládí a významná část díla – v Nymburce.¹ Stejně tak se nyní ÚDAUK připojil také k přípravám další akce podobného charakteru spojené s připomínkou 110. výročí spisovatelova narození. Ale nevstoupíš dvakrát do téže řeky... Zatímco v roce 2017 vystupovalo v roli hlavního místního organizátora přímo Město Nymburk, tentokrát to byla s ním spojená příspěvková organizace: Městská knihovna Nymburk (členem organizačního výboru a skutečným hybatelem přípravných prací se tak stal její ředitel Jan Červinka). Za Univerzitu Karlovu, která byla druhou hlavní pořadající institucí, se do organizace zapojily tři její fakulty/součásti: Fakulta humanitních studií (Jakub Češka, jenž byl hlavním garantem odborného programu konference), Evangelická teologická fakulta (Pavel Hošek) a ÚDAUK (Marek Ďurčanský). Přípravy trvaly zhruba rok počínaje výročním setkáním Klubu čtenářů Bohumila Hrabala při Městské knihovně Nymburk na jaře 2023.

¹ Tematiku konference odráží kolektivní monografie Jakub ČEŠKA – Marek ĎURČANSKÝ – Petra JAMES – Holt MEYER (edd.), *Schizofrenická historiografie. Literatura Bohumila Hrabala v krátkém 20. století*, Dolní Břežany 2019.

Leitmotivem interdisciplinární konference se stala neidyličnost spisovatelova díla, která je poněkud zastřená populárními filmovými adaptacemi, představuje ale neodmyslitelný spodní tón či přímo zásadní linku velké části textů. Hrabal je ovšem, jak se v průběhu jednání ukázalo, autorem mnohostranným, vzpírajícím se jednoznačným interpretacím a integrujícím ve svém díle obrazy a pojetí idylické i naprosto neidylické. Právě to je na jeho textech přitažlivé nejen pro literární vědu, ale také pro historiografii, jež se může vedle obrovského množství (literárně užitých!) reálií věnovat také intenzivním obrazům zrcadlícím dějinné zlomy 20. století.

Konference byla vyvrcholením sledu dílčích akcí, které se k připomenutí spisovatele během první poloviny roku v Nymburce konaly. Samotnému jednání předcházelo dopoledne na Gymnáziu Bohumila Hrabala, kde studenti připravili opravdu pestrý program. Na slavného absolventa této školy (tehdy nymburské reálky) se vzpomínalo bez kontroverzí provázejících před dekádu přejmenování školy, nyní již hlavně v souvislosti s jeho dílem. Program navštívili i studenti jiných škol z okolí (Poděbrady, Český Brod) a využili možnosti účastnit se čtyř besed se zahraničními bohemisty, vysokoškolskými pedagogy a překladateli Annou Förster, Xavierem Galmichem a Keničim Abe.

První den konference samotné zahrnující tři bloky literárně-vědných a literárně-historických příspěvků proběhl ve čtvrtečním odpolední v kině Sokol. Po slavnostním zahájení s úvodním slovem J. Červinky, zdravící místostarostky Nymburka Stanislavy Tiché a proděkana FHS UK Pavla Himla (prorektor UK Jan Kuklík musel svou účast odříci z důvodu nemoci) byl zahájen první blok jednání příspěvky X. Galmiche (Sorbonne Université, Paris), Sylvie Richterové (Sapienza Università) a K. Abe (University of Tokyo). Zatímco první dva referáty se zabývaly dnes aktuální tematikou spisovatelovy spirituality a jejím odrazem v díle, japonský bohemista se zaměřil na metafory ve sbírce textů z konce 60. let *Poupata*, zahrnující ovšem především nejstarší vrstvu Hrabalovy tvorby.

V následujícím bloku seznámil účastníky Jiří Pelán (FF JČU v Českých Budějovicích) s problematikou tří chronotopů spisovatelova díla: kladenským, libeňským a nymburským. Polská bohemistka Joanna Goszczyńska (Uniwersytet Warszawski) analyzovala pozdní prózu *Autíčko*, jejichž syrových obrazů se opakovaně dovolávali účastníci následujících diskusí. Velmi zajímavá byla reflexe nejednoznačného přijetí překladu tohoto textu polskými čtenáři. Druhý blok uzavřel P. Hošek zprávou o nahrávkách Hrabalových promluv z evangelické fary v Libici nad Cidlinou a vysvětlením kontextu jejich vzniku.² V posledním bloku nabídla A. Förster (Universität Erfurt) pohled na recepci díla francouzského sémiotika Rolanda Barthesa v prostředí českého samizdatu 70. let (a tím i na možnosti a limity jeho recepcí v díle B. Hrabala) a J. Češka se ještě jednou vrátil k próze *Autíčko* jako znepokojivému textu, klíčovému pro interpretaci pozdní fáze Hrabalova díla.

První den konference uzavřel společenský večer zahrnující jednak scénické čtení povídky *Jetel růžák* z Hrabalovy knihy *Krasosmutnění* (s mnoha odkazy na nymburské reálie) v podání studentů zdejšího gymnázia pod vedením pedagožky nymburské Základní umělecké školy B. M. Černohorského Mileny Válkové, jednak dokument České televize *Hrabalova chata* o vysoce aktuálním tématu, za přítomnosti jeho autora Jakuba Motejízka.

² Srov. aktuálně vydanou a diskutovanou monografii Pavel HOŠEK, *Evangelium podle Bohumila Hrabala*, Brno 2024.

Následující diskuse se do velké míry věnovala problematice práce dokumentaristy s pamětníky, zejména postupům při budování důvěry mezi tazatelem a respondenty.

Jednání během dopoledne druhého dne konference tematicky rozšířilo její interdisciplinární charakter o příspěvky reflektující filozofické a psychoanalytické zakotvení Hrabalova díla, byť došlo také na literární historii a teorii. První blok zahájil Josef Fulka (FHS UK) analýzou prózy *Harlekýnovy milióny* jako jednoho z vrcholů předposlední fáze Hrabalova psaní. V příspěvku Agaty Firlej (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu) byly některé starší Hrabalovy texty nahlíženy v kontextu díla francouzského psychoanalytika Jacquesa Lacana, zdůrazňujícího roli jazyka v psychoanalytické praxi. Blok uzavřel příspěvek Miloše Kučery (PedF UK) o próze *Ostře sledované vlaky*, nenechávající nikoho na pochybách, že tento klíčový text lze interpretovat jako antickou tragédií. V druhém bloku pátečního dopoledne došlo v příspěvku Jaroslava Novotného (FHS UK) na filozofickou dimenzi Hrabalových prací, zejména v perspektivě recepcce díla Martina Heideggera a Friedricha Nietzscheho. Marie Zetová (FHS UK) se zaměřila na problematiku těla v prózách Bohumila Hrabala, zejména na znepokojivé scény nabízející metafyzický výklad, odrážející vnitřní stavy jedince i podstatu vnějšího světa. Blok uzavřel Michal Špina (kulturní čtrnáctideník A2), který Hrabalovo dílo, zejména ale novelu *Ostře sledované vlaky*, zasadil do kontextu evropské „železniční“ literatury.

Interdisciplinární rozměr konference byl v odpoledním jednání posunut ještě dále, když došlo na příspěvky z oblasti knihovnědy a historiografie. Jindra Pavelková a Lenka Pokorná Korytarová (Moravská zemská knihovna) nastínily na půdorysu rozsáhlého projektu NAKI sledujícího překlady české literatury v zahraničí místo Bohumila Hrabala ve světové literatuře. Příspěvek, který vyvolal mimořádně intenzivní diskusi, umístil spisovatele na druhé místo za Milana Kunderu a na první v rámci střední Evropy (v maďarském a polském prostředí je Hrabal nejpřekládanějším českým spisovatelem). Následující referáty se zaměřily na aktuální problematiku z oblasti kultury paměti a muzeologie. Václav Matoušek (FHS UK) přiblížil počátky lesního města Kersko jako unikátního „developerského“ projektu Josefa Hyrosse ml., jehož realizaci přerušila válka a následující komunistický převrat. Na něj navázal Pavel Fojtík (Polabské muzeum) příspěvkem o historii Hrabalovy chaty v Kersku a plánech na její zpřístupnění veřejnosti. Toto aktuálně rezonující téma uchopila také Jana Kavánová (Polabské muzeum) komplementárním diskusním příspěvkem o zamýšlené podobě budoucí hrabalovské expozice v nymburském Vlastivědném muzeu.

Poslední blok zahájil Radek Diestler (Muzeum a archiv populární hudby) ukázkami z hudební tvorby, které Hrabala inspirovaly a které byly inspirovány jím (interpret meziválečných šlágrů Tino Muff, ale třeba také undergroundové uskupení *Uzený koleno* nebo polský rapper Proceente). Příspěvek Oliny Kaufmanové a Michala Plavce přiblížil spisovatelův let balónem popsáný v jednom z pozdních esejů,³ a to i z pamětnické pozice (O. Kaufmanová se jako dcera organizátora letu Ivo Vodseďálka, básníka a Hrabalova přítele, akce přímo účastnila). Na osobnost právníka a muzikologa Zdeňka Culky, Hrabalova spolužáka a editora *Studentské hlídky*, rubriky regionálních novin *Občanské listy*, v nichž vyšly první Hrabalovy básně, se zaměřili Jan Kahuda (Národní archiv) a Marek Ďurčanský (ÚDAUK). Poslední blok konference uzavřel přesvědčivým a procítěným příspěvkem o tom, „jak

³ Bohumil HRABAL, *I balony mohou vzlétnout*, in: Týž, *Pojízdná zповědnice. Sebrané spisy XIV*, Praha 1996, s. 205–214.

Hrabal odcházel (v literatuře a od literatury)“, polonista Przemysław Dakowicz (Uniwersytet Łódzki), znalece a propagátor Hrabalova díla.

Doprovodný program konference zahrnoval koncert bratislavské skupiny *Tornádo Lue*, která zhudebnila několik básní ze spisovatelových literárních počátků, a následujícího dne komentovanou procházku po Nymburce a Kersku, v jejímž rámci účastníci navštívili také pivovar a Hrabalovu chatu. Zájem o konferenci ilustruje fakt, že se jí účastnilo v různých fázích více než 200 registrovaných účastníků.

Pro ÚDAUK byla příprava této konference opět spojena s důležitou teoretickou i praktickou otázkou, a sice jakým způsobem připomínat významné absolventy univerzity, kteří se neprosadili na poli vědy, ale v jiných oborech, a jak zasadit jejich osudy do širšího rámce dějin univerzitní vzdělanosti.⁴ To je ostatně zajímavá otázka i ve vztahu k jinému spisovateli s právnickým vzděláním – Franzi Kafkovi, jehož kulaté výročí úmrtí připadlo rovněž na rok 2024. Hrabal byl jedním z prvních českých spisovatelů, kteří se k jeho literárnímu odkazu otevřeně hlásili.

Marek Ďurčanský – Marek Brčák

DOI: 10.14712/23365730.2024.39

Die Schreibkalender der Frühen Neuzeit und die Handschriften in ihnen.

Tagung des Wolfenbütteler Arbeitskreis für Bibliotheks-, Buch- und Mediengeschichte,

13.–15. března 2024, Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel

Konference o raně novověkých kalendářích a různých typech rukopisných záznamů, které obsahují, se konala v pohostinném prostředí wolfenbüttelské Herzog August Bibliothek, důvěrně známém i řadě českých badatelů v oblasti raně novověké rukopisné i tištěné písemné kultury. Jednalo se již o třetí setkání tohoto druhu, kdy byla pozornost zaměřena na oblast středovýchodní Evropy a její vzájemné vazby se západoevropskými středisky knihtisku. První se konalo v říjnu 2011 v durynském Altenburgu a následující v květnu 2017 v Jeně.

Jakkoli počasí během předjaří roku 2024 setkání přálo, složitější byly dopravní podmínky limitované generální stávkou zaměstnanců Deutsche Bahn. Autor této zprávy se tak dostal na místo jednání o den později a z referátů prvního dne neslyšel nic. Lze tedy jen na základě doptávání se a rozhovorů s dobrou duší těchto konferencí Klausem-Dieterem Herbstem konstatovat, že na úvod jím byl v základních rysech představen projekt *Der frühneuzeitliche Kalender und seine handschriftlichen Einträge*, který eviduje a v digitalizované formě zpřístupňuje tištěné kalendáře s rukopisnými poznámkami.¹ Navazuje na dva starší projekty zaměřené nejprve na mimořádně obsáhlou a dobře dochovanou sbírku kalendářů v Archivu města Altenburg, a poté na osobnosti autorů tištěných kalendářů. Po vystoupení

⁴ Sám Hrabal se ke studiu na UK hlásil textem *Akademický slib vykonán*, který vychází z eseje napsaného během studií a osvětluje zájem o vzdělání, který u něj teprve na vysoké škole nabyl na intenzitě. Bohumil HRABAL, *Akademický slib vykonán. První pokus o esej*, in: týž, *Ze zápisníku zapisovatele*. Sebrané spisy XVIII, Praha 1996, s. 9–21.

¹ Viz <<https://schreibkalender.wisski.data.fau.de/>> (31. 10. 2024).

Klause-Dietera Herbstu měly následovat teoreticky zaměřené referáty Franze Eybla (Univerzita Vídeň), Rebecy Hirt (Univerzita Heidelberg) a Sylvie Brockstieger (Univerzita Heidelberg), v nichž byl tento typ pramene zasazen do kontextu písemné kultury a praxe raného novověku.

Jestliže během prvního dne jednání dostali prostor především literární historici z německojazyčného prostředí, následujícího dne bylo složení referujících i témat podstatně pestřejší. András Bándi (Univerzita Sibiu) představil asi dvě desítky sedmihradských raně novověkých kalendářů ze 16. a především 17. století. Dodejme, že německojazyčných, protože jeho příspěvek sledoval zároveň rukopisné záznamy intelektuálních elit (učitelů, kazatelů, nakladatelů) z řad zdejší německé luteránské komunity. Následoval příspěvek autora této zprávy o sbírce kalendářů v Archivu Univerzity Karlovy (součást fondu Sběrka starých tisků). Již publikované informace o jejich podobě a dochování² byly doplněny o úvahy nad jejich využitím v univerzitní kanceláři. Rukopisné záznamy svědčí o tom, že do nich zapisovali univerzitní notáři, a to především v souvislosti se soudními záležitostmi akademického magistrátu.

Po přestávce následovaly dva příspěvky s problematikou kalendářů v uherském prostředí, kde má jejich výzkum v oblasti literární historie značnou tradici. Ágnes Dukkon (Univerzita Loránd Eötvöse v Budapešti) představila řadu kalendářů, jejichž autorem byl v 17. století spišský vzdělanec David Frölich, a po něm jejich přípravu převzal slezský autor Christian Neubarth. Tyto německojazyčné kalendáře byly oblíbené v celém prostředí Uher, Sedmihradska a Slezska. Díky tomu se jich také z tohoto prostoru dochovalo velké množství i s rukopisnými záznamy v různých jazycích (vedle němčiny, maďarštiny a latiny také v biblické češtině). Á. Dukkon komentovala i některé konkrétní příklady (např. levočská rodina Ostrovitů nebo šlechtična Erszébet/Alžběta Balassa). Ilona Pavercsik (Národní knihovna Budapešť) se následně zaměřila přímo na osobnost Davida Frölicha (1595–1648) jako autora nikoli kalendářů, ale dochovaných rukopisných osobních záznamů v nich. Představila je jako zajímavý pramen k dějinám cestování, knihtisku, ale také počasí i dobového politického dění, které autor pilně sledoval (komentoval například zavraždění Albrechta z Valdštejna). Následoval podobně laděný příspěvek z prostředí hornolužického Zhořelce, v němž se Steffan Menzel (Hornolužická vědecká knihovna) věnoval tamnímu učenému radnímu Bartholomaeu Scultetovi (1540–1614). Po tomto absolventu lipské univerzity, kartografu a astronomovi se zachovaly kalendáře s rukopisnými záznamy z let 1567–1585, dnes uložené v univerzitní knihovně ve Vratislavi. Zápisy zaznamenávané s malým časovým odstupem od soudobého dění zachycují osobní záležitosti, ale také spoustu momentů z veřejného a učeného prostředí – průběh morových epidemií, pozorování komety, práci na mapě Míšeňska a Lužicka, stavbu slunečních hodin nebo hektické dění a diskuse kolem přijetí gregoriánského kalendáře (Scultetus byl členem císařské komise, a ač nekatolík, podporoval racionální reformu iniciovanou papežským stolcem). Najde-li se v budoucnu obětavý editor, bude kritické zpřístupnění Scultetových záznamů zásadním přínosem pro lepší poznání intelektuálních sítí a vývoje přírodovědných disciplín rudolfínské doby.

² Marek ĎURČANSKÝ, *Die in Prag um 1700 gedruckten Kalender in den Beständen des Archivs der Karls-Universität Prag und ihre Nutzer*, in: Klaus-Dieter Herbst – Werner Greiling (Hgg.), *Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa (1540–1850)*, Bremen 2014 (= *Presse und Geschichte – Neue Beiträge*, Bd. 124), s. 251–265.

Odpolední jednání druhého dne konference otevřel příspěvek jednoho z hlavních organizátorů Daniela Bellingradta (Ústav knihovnědy Univerzity Alexandra Friedricha v Erlangen). Historik zabývající se dějinami raně novověkých médií a komunikace nabídl ve svém příspěvku obecně pojatý pohled na tištěné kalendáře jako na médium sloužící k přenosu informací. Soustředil se přitom na fenomén „recyklace“ textů publikovaných v kalendářích a přebíraných během 17. a počátkem 18. století novějšími autory od starších. Příspěvek středoškolského učitele Andrease Grafa byl pozoruhodným představením jeho soukromé sbírky raně novověkých i novověkých kalendářů, výsledku dlouholetého sběratelského úsilí. Je dobře, že o tomto „knížním fondu“ zahrnujícím takřka 9000 svazků je odborná veřejnost informována. Průkopník výzkumu raně novověkých tištěných kalendářů v německém prostředí Klaus Matthäus, jinak dlouholetý provozovatel erlangenského univerzitního knihkupectví a grimmelshausenovský badatel, se poté ve svém příspěvku věnoval nevydané rukopisné práci norimberského osvícenského historika a duchovního Johanna Ferdinanda Rotha (1748–1814) o dějinách německého kalendáře. Diskuse po skončení oficiálního programu pokračovaly při společné večeři, stejně jako o den dříve. Ještě předtím ale měli účastníci konference možnost prohlédnout si originály několika desítek tištěných kalendářů z 16.–18. století s rukopisnými záznamy z bohatých fondů hostitelské instituce. Možnost vidět zblízka tyto cenné tisky byl po celém dni sledování prezentací a poslouchání mluveného slova mimořádně osvěžující zážitek.

Závěrečný den konference otevřel příspěvek germanistky Rosmarie Zeller (Filosofická fakulta Univerzity Curych). Zabývala se v něm záznamy v raně novověkých kalendářích curyšské provenience, zejména konkrétním případem Jacoba van Staal z druhé poloviny 16. století, vzdělaného katolíka orientovaného na Francii (studoval v Paříži a ve Freiburgu im Breisgau). Zápisky někdy doprovázené i jednoduchými kresbami reflektují jeho osobní život (cestování, vedení hospodářství, rodinu), ale také obecnější události, jako například reformu kalendáře. Také historik literatury a francouzsko-německých vztahů v období osvícenství Günter Berger, donedávna dlouholetý vyučující na Univerzitě Bayreuth, se ve svém příspěvku zabýval rukopisnými záznamy konkrétního jednotlivce. Byl jím kazatel Johann Heinrich Meister, působící v hugenotských koloniích v Bayreuthu a Schwabachu. Z dochovaných tištěných kalendářů s jeho záznamy z let 1726–1733 lze rekonstruovat jeho pedagogickou praxi, ale také rozsáhlé společenské kontakty, mezi nimiž nechyběl ani tehdy v Norimberku působící malíř středoevropského baroka Jan Kupecký. Trochu jinak byl pojat příspěvek archivářky a historičky Stephanie Haberer (Dolnosaský zemský archiv, oddělení Hannover), v němž nastínila vznik edice rukopisných záznamů vestfálského šlechtice Clamora Eberharda von dem Bussche-Hünnefeld, po němž se v rodinném archivu dochovaly (byť patrně ne v úplnosti) tištěné kalendáře pokrývající dlouhé období 1627–1665.³ Je v nich tak možné sledovat i osobní vývoj tohoto bohatého muže, který se rád soudil, a s přibývajícím věkem byl v záznamech čím dál sdílnější. V rodině byla tato forma denních záznamů jistou tradicí, jak lze soudit díky dochovaným tištěným kalendářům jeho synů a synovců.

³ Lene FREIFRAU VON DEM BUSSCHE-HÜNNEFELD – Stephanie HABERER (Hgg.), *Die Schreibkalender des Clamor Eberhard von dem Bussche-Hünnefeld (1611–1666): „wobei mich der liebe Gott wunderbarlich beschuetet“*, Bramsche 2017.

Simon Dagenais (Univerzita Trevír) ve svém referátu nejprve představil ERC projekt „*Pamphlets and Patrons: How courtiers shaped the public sphere in Ancien Régime France*“,⁴ v jehož rámci jsou bohatě podchyceny také tištěné kalendáře z francouzského prostředí. V centru jeho pozornosti byla především populární edice kalendářů vycházející v 17. a 18. století v belgickém Lutychu, na jejímž počátku stál matematik Mathieu Laensbergh. Hlavní organizátor konference, historik astronomie a přední znalec raně novověkých kalendářů Klaus-Dieter Herbst, následně celé jednání uzavřel příspěvkem, v němž z množství kalendářů s rukopisnými záznamy vybral takové, kde záznamy vykazují největší míru autobiografičnosti ve vztahu ke svým pisatelům. Mohli jimi být lidé z nejrůznějších společenských vrstev – šlechtična, duchovní různých konfesí, lékař nebo voják.

Konference ukázala, jak barvitým a obsažným pramenem jsou rukopisné záznamy v tištěných kalendářích, jak byly kalendáře jako informační médium rozšířené po celé západní a střední Evropě, a jak se z komparativního hlediska vyplatí podívat se na jejich používání v širším kontextu. Zároveň se jedná o typ pramene nutně stojící na pomezí zájmu různých oborů (dějin médií, dějin literatury, astronomie, kulturních dějin) a jejich poznání tak vyžaduje interdisciplinární přístup. Tištěným výstupem z konference by měla být kolektivní monografie vydaná v některé z edičních řad wolfenbüttelské Herzog August Bibliothek.

Marek Ďurčanský

DOI: 10.14712/23365730.2024.40

⁴ Viz <<https://papa.uni-trier.de/persons/simon-dagenais/>> (2. 11. 2024).

Recenze a zprávy

Pierre Monnet, Karel IV. Evropský císař

Karolinum, Praha 2023, 301 stran, ISBN: 978-80-246-5709-7

Zpracování témat souvisejících s českými dějinami zahraničními historiky poutá a poutalo vždy pozornost. Tu si zcela jistě zaslouží i v zahraničí oceňovaná a českému čtenáři nově předložená práce francouzského historika Pierra Monneta, který dosud působil na několika francouzských a německých univerzitách, aktuálně pracuje ve Francouzsko-německém institutu historických a společenských věd při univerzitě ve Frankfurtu nad Mohanem a odborně se zaměřuje na dějiny pozdně středověké Svaté říše římské. Metodologickým východiskem pro Monneta bylo biografické zpracování života sv. Ludvíka od Jacquesa Le Goffa.¹ Monnetova práce sestává ze tří větších celků. První část, nazvaná *Dobývání*, seznamuje čtenáře s klasickým a v českém prostředí všeobecně známým příběhem Karlova kariérního vzestupu, který je obdobně jako ve starší práci Ferdinanda Seibta² zasazen do širšího evropského kontextu, někdy však až do té míry, že je Karlovo působení v Zemích Koruny české oproti jeho říšské a „zahraniční“ politice poněkud upozaděno. Pro dějiny univerzity je významné uvedení vzniku pražského vysokého učení do kontextu obdobných počínů krále Karla jinde, což bývá českou historiografií až na výjimky málo reflektováno.³ Druhá část, označená *Vládnutí*, se zabývá výběrově různými aspekty Karlovy vlády – jednotlivými zeměmi, jimž vládnul, zástupnými symboly (pečetě, koruny), manželkami a dědici i sídelními městy, zejména pak Prahou a Norimberkem, a jeho pohřbem. Třetí oddíl – *Trvání* – zaměřuje pozornost na vytváření obrazu panovníka jím samým (Vita Caroli, listiny, portréty, Karlštejn apod.), tak osobami působícími v jeho službách, a to zejména Karlovými kronikáři. V závěru je podán přehled proměn názorů na sledovaného panovníka od jeho smrti až po 20. století, a to zejména z perspektivy německojazyčné historiografie.

Smutným faktem ovšem je, že autor nejenže neumí česky (jak sám ostatně v úvodu přiznává), ale až na výjimky ani nezná českou literaturu ke Karlovi, a to ani některé zásadnější práce, které vyšly v jazycích pro něj srozumitelných. Obdobně jako Monnet (možná ještě více) nechává stranou českou historiografii k tématu ve své nové karlovské monografii německý historik Olaf Rader, jak konstatuje František Šmahel ve své recenzi.⁴ Překlad knihy, který je samotným autorem hodnocen jako „skvělý“ (str. 9), by místy mohl být pečlivější.⁵ Když užívá autor osobní a místní jména v němčině, nejsou tato jména vždy

¹ V českém překladu: Jacques LE GOFF, *Ludvík Svatý*, Praha 2012.

² Ferdinand SEIBT, *Karl IV. Ein Kaiser in Europa*, München 1978, česky *Karel IV.: císař v Evropě (1346–1378)*, Praha 2002.

³ V české historiografii např. Miloslava KUBOVÁ, *University založené Karlem IV.: obraz o zakladatelské činnosti universitní císaře Karla IV.*, AUC-HUCP 11/1–2, 1971, s. 7–31; Miloslava MELANOVÁ-KUBOVÁ, *Založení pražské univerzity a její rozvoj za vlády Karlovy*, in: Karolus Quartus. Sborník vědeckých prací o době, osobnosti a díle českého krále a římského císaře Karla IV., Praha 1984 s. 217–230, zejména s. 219.

⁴ František ŠMAHEL, recenze na: *Olaf B. Rader, Kaiser Karl der Vierte. Das Beben der Welt. Eine Biographie*, ČČH 122/ 1, 2024, s. 128–132.

⁵ Poznámka č. 222 na s. 122 obsahuje latinskou a německou titulaturu Karla, včetně zapomenutých vsunutých slov „et en allemand“.

přeložena do češtiny. Jako příklady lze uvést Bernharda z Zilburga na str. 143, pod kterým se s největší pravděpodobností skrývá Karlův hofmistr Bernard II. z Cimburka, nebo zlatonosné doly u Karlsbergu a Bergreichensteinu na str. 146, které by bylo možné zcela určitě hledat v okolí hradu Kašperk a města Kašperské Hory. Tyto lokality navíc autor nepochopitelně situuje do Krušných hor. Navzdory uvedeným výtkám se jedná o poctivou vědeckou práci, opírající se o značné množství pramenů, a přínosnou zejména pro pochopení evropského kontextu Karlovy vlády, kdy se autor ještě ve větší míře než Seibt zaměřuje na vztahy s francouzským a italským prostředím. V jeho pojetí je pak Karel skutečným „evropským císařem“ a nejen „naším“ českým králem, byť i tento pohled mohl být autorem zohledněn víc.

Jan Boukal

DOI: 10.14712/23365730.2024.41

Kdo přinesl na pražskou univerzitu Wyclifovy myšlenky? Martin Dekarli, Wyclif, Pálč a nominalisté na pražské univerzitě v pozdním středověku

(Edice Středověk, sv. 7), Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2023, 228 s., ISBN 978-80-7422-921-3, 279 Kč

Teolog Martin Dekarli, působící na univerzitě v Hradci Králové, přišel na knižní trh s novou syntézou svého dosavadního bádání o pronikání Wyclifových myšlenek na pražskou univerzitu a o roli nominalistické skupiny zdejších mistrů.¹ Zatímco do názvu knihy se vešel známý oxfordský mistr a reformátor John Wyclif společně s českým teologem Štěpánem Pálčem, několik dalších jmen zůstává skryto v obsahu knihy. Celá kapitola je věnována Mikuláši Bicipitovi, ostatní české i německé mistry pražské alma mater, kteří měli podíl na šíření názorů evangelického doktora (*doctor evangelicus*), potkáme až při pozorné četbě Dekarliho výkladu.

Látka je rozčleněna do šesti v podstatě tematicky zaměřených kapitol. Z různých úhlů sledují odpověď na otázku, jak se dostala Wyclifova díla do Čech, jakým způsobem se o tom můžeme poučit a kdo byl nositelem tohoto transferu myšlenek. Jde o „*analytické sondy do vybraného textového pole z rozmezí let ... cca 1348 až 1400*“ (s. 11).

Předmluva připomíná důležitou změnu „edičního paradigmatu“ Wyclifových děl v 80. letech 20. století, kdy se prosadilo vědomí, že pro poznání Wyclifova dědictví nejsou určující jen kodexy dochované v jeho vlasti, nýbrž i cenné exempláře uložené v českých fondech nebo rukopisy bohemikálního původu zachované druhotně v různých evropských knihovnách. Toto poznání bylo podnětem k hledání souvislostí a vysvětlení, jak české, zvláště pražské prostředí, Wyclifa poznávalo a přijímalo. Tato myšlenka stojí také v základu Dekarliho knihy.

¹ Z dřívějších publikací na dané téma: Martin DEKARLI, „*Suppositio ‚universalia realia sunt ponenda‘ est admitenda*“. *Nominalismus a realismus na pražské univerzitě v pozdním středověku ve světle jednoho anonymního logického traktátu z let 1394–1397*, AUC-HUCP 54/2, 2014, s. 11–42; TÝŽ, *Henry Toting of Oyta and the Prague nominalist schola communis between 1366 and 1409: A preliminary draft*, tamtéž 55/1, 2015, s. 55–72; a další práce citované v knize.

První kapitola obsahuje tradičně historiografický přehled. Provádí čtenáře od klasiků Konstantina von Höflera a Johanna Losertha až po moderní bádání 20. století. Vedle anglické badatelky Anne Hudson je třeba připomenout v této souvislosti alespoň jména českých badatelů Viléma Herolda, Františka Šmahela a Oty Pavlíčka, na něž autor navazuje, příp. s nimi polemizuje. Dekarli se hlásí především k odkazu českého historika Ivana J. Müllera († 2019), který zahájil novou etapu edičního zpřístupňování Wyclifových děl a u něhož Dekarli načerpal cenné zkušenosti a původně s ním a s V. Heroldem († 2012) i na tématu spolupracoval. Po jejich smrti pak projekt zakončil sám touto monografií.

S recepcí Wyclifa je spojena celá řada problémů a otázek. Jednoznačné odpovědi jsou k dispozici pouze u části z nich. Řada detailů je proto v knize předložena jako hypotéza, pokus o novou dataci nebo interpretace nově nalezených podrobností.

Nejpřímější doklady o zprostředkování Wyclifových názorů do Čech představují opisy jeho spisů v rukopisech bohemikálního původu. Takových bylo nalezeno téměř 130, zatímco anglických kodexů je známo přibližně 80. Nejsou to jen přepisy celých děl, pramenné svědectví poskytují i různé dobové katalogy Wyclifových spisů, souhrny jejich obsahu, indexy a rejstříky. Autor věnuje dvě kapitoly pramenné tradici Wyclifových děl v českých zemích a předkládá jak typologii příslušných textů (celá díla nebo jejich zlomky, ale i různé pomůcky k nim), tak analýzu pramenných zpráv o recepci Wyclifa. V otázce transferu opisů zdůrazňuje autor vedle Mikuláše Faulfiše a Jiřího z Kněhnic (jejichž „kurýrní podnik“ se měl uskutečnit v letech 1406/7 nebo 1409/10 – datace se liší na s. 34 oproti ostatním zmínekám dle rejstříku) také zásluhu Maříka Rvačky, který měl jako první donést opisy některých děl. Dekarli navrhuje opravenou dataci této události asi do roku 1386 oproti dříve přijímanému roku 1383, což odpovídá vedle obsahové analýzy i faktu, že přesun Karlovy koleje, který je datačním bodem, se uskutečnil až po rekonstrukci Rotlevova paláce, totiž v roce 1386 (jak je vzpomenuo na s. 50, pozn. 13).

Další dvě kapitoly jsou věnovány dvěma osobnostem, které sehrály významnou roli při recepci obsahu Wyclifových děl. Mikuláš Biceps sepsal komentář Lombardových *Sentencií*, podle Dekarliho v polovině 80. let 14. století, ale až v druhé verzi spisu z konce 80. let lze doložit jeho znalost Wyclifových teologických spisů. Ač realista (vymezující se proti nominalistům v čele s Konrádem Soltau), kritizuje Biceps Wyclifovu nauku o eucharistii.

Štěpán Pálec tvořil pod vlivem anglických logiků dříve, než znal Wyclifa.² Byl autorem šesti logických spisů, nejstarších děl známých od českých realistů. Wyclifa prvně recipuje v komentáři jeho traktátu *De universalibus* (1395). Tato pátá kapitola se nejvíc zaměřuje na rukopis X H 9, který obsahuje Pálčova díla. Jejich seznam je pak uveden v příloze I.

Teprve poslední, šestá kapitola pojednává širě o působení nominalistického křídla pražských univerzitních mistrů. Zájem historiografie o pražskou nominalistickou tradici se oživil až v posledních desetiletích; součástí tohoto proudu jsou i práce M. Dekarliho. Na tomto místě rekapituluje, co je známo o působení nominalismu na pražské univerzitě. Připomíná pařížské kořeny pražské artistické i teologické výuky a transformaci pařížského

² Autor zde rozvinul myšlenky, které se v náznaku objevily už ve starším bádání, srov. např. o sympatiích k Platonovým ideám, čerpaným u chartreské školy a anglických autorů, Vilém HEROLD, *Filosofie na pražské univerzitě předhusitské doby: Schola Aristotelis nebo Platonis divinissimi?*, *Filosofický časopis* 47/1, 1999, s. 5–14.

nominalismu do podoby „*schola communis*“ (bez hlubšího vysvětlení tohoto pojmu). Dále pak probírá nově objevené prameny související s pražskou univerzitní výukou a dotýkající se dobového chápání univerzálií: nejprve sleduje starší prameny filosofické (především komentáře k Aristotelovi) a teologické (zvl. komentáře *Sentenci* Lombardského). Největší prostor posléze věnuje pražské nominalistické škole. Sleduje její vývoj, střídání generací mistrů a hlavní osobnosti této školy (od Jindřicha Tottinga z Oyty přes Konráda z Ebrachu, Konráda Soltaua až k Albertu Engelšalkovi). Výklad ústí do podkapitoly věnované vzájemným diskusím o Wyclifa mezi nominalisty a realisty (zastoupenými především Stanislavem ze Znojma a Štěpánem Pálčem). Tady vystupuje další důležité jméno spojené s recepcí Wyclifa – Helmold ze Salzwedelu. Ten studoval oxfordského mistra dříve než hlavní skupina pražských realistů, asi kolem roku 1393 nebo dříve (jedině Mikuláš Biceps okomentoval názory evangelického doktora dříve).

V závěru autor shrnuje hlavní výsledky svého bádání. Konstatuje, že diplomatická korespondence královny Anny nenasměďuje žádnému podílu královského dvora na transferu děl či myšlenek Johna Wyclifa. „Česká Helena“ Konstantina Höflera je tak ze hry.³ Filosoficko-teologická literatura proudila z Anglie na kontinent po většinu 14. století, i do Čech se dostávala dvě desetiletí před svatbou královny Anny. Do roku 1385 ale nezahrnovala texty Wyclifa, o jehož názorech měli pražští vzdělanci jen přibližné povědomí. Jeho spisy se objeví až v druhé polovině 80. let. Asi v roce 1386 donesl první opisy do Čech cyriak Mařík Rvačka a jejich první přímé ohlasy se objevují koncem 80. let u Mikuláše Bicipita v komentáři k *Sentencím* Petra Lombarda. Teprve v 90. letech začínají se spisy Wyclifa pracovat univerzitní místy v plném rozsahu, a to nejprve nominalista Helmold ze Salzwedelu (1393) a o rok později realisté – Stanislav ze Znojma (1394) a Štěpán Pálec (1395). První rukopisné exempláře, které se dostaly do Čech, dochovány nejsou. Nejstarší bohemiální rukopis s Wyclifovými díly je datován do roku 1397. Rok poté „objevil“ pro sebe Wyclifa i Jan Hus při opisu jeho děl na objednávku Křišťana z Prachatic.

Není jednoduché udělat si přesný přehled o průběhu recepcce Wyclifových názorů a reakcích na ně a poskládat výsledky autorových úvah, týkajících se různých forem recepcce. Výklad se rozpadá do řady témat, některé údaje se opakují, ne vždy ve shodném vyznění. Přes jisté shrnutí některých závěrů práce (částečně je podává krátká třetí kapitola a závěr) by méně poučený čtenář uvítal obsažnější chronologický výklad průběhu seznamování českého prostředí s Wyclifovou naukou.

Kniha obsahuje také dvě přílohy. Vedle seznamu Pálčových spisů v první příloze (postrádám úvodní vysvětlení smyslu přílohy) zde najdeme v druhé příloze přehled pramenů k pražskému sporu o univerzálie. Soupis je uveden jako „bilanční a doplňující“ s odkazem na dosavadní soupisy F. Šmahela a V. Herolda. Chybí však přesnější vymezení, co zahrnuje: 25 zařazených textů snad doplňuje dosavadní seznamy, jednou je ale odkazováno také na Šmahelův *Verzeichnis der Quellen zum Prager Universalienstreit*.

U závěrů dílčích i celkových by nevdadlo více zohlednit dosavadní koncepty, odkázat na ně, vymezit se vůči nim. Dozajista hodnotnou publikaci trochu kazí nedostatečně zkorigovaný text. Pro historika není zcela běžná autorem užívaná (filosofická) terminologie

³ O „die böhmische Helena“ hovoří Konstantin HÖFLER, *Anna von Luxemburg, Kaiser Karls IV. Tochter; König Richards II. Gemahlin, Königin von England, 1382–1394*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe 20, 1871, s. 89–240.

(např. textová pole /s.108 aj./; rukopisní svědci jako pojem pro konkrétní položky pramenů /s. 176, pozn. 2/ a další).

Po čtyřech desetiletích se dostává odborníkům (četbou pro širší veřejnost tato publikace není) do rukou kniha obsahující shrnutí aktuálního stavu výzkumu recepce wyclifismu na pražské univerzitě. Porovnáním se starší publikací⁴ vidíme, jak velmi se bádání posunulo, kolik nových textů, souvislostí a zjištění je k dispozici, ale také kolik otázek ještě zbývá objasnit a vybadat. Patrné je také, nakolik se rozšířil zájem zahraničních badatelů o Wyclifa a jeho transfer do Čech a také jak se rozšířil objem zahraniční literatury, která je českými badateli reflektována. Posunul se také úhel kladení otázek příslušnému pramennému materiálu. Badatele už netrápí Loserthova a Uhlirzové teze o „výlučnosti Wyclifova ideového působení“ na husitské hnutí a mohou se věnovat daleko sofistikovanějším a obecnějším otázkám. Nová kniha, která ale mohla vzniknout jen díky staršímu základu, je výzvou a podnětem k dalšímu studiu.

Blanka Zilynská

DOI: 10.14712/23365730.2024.42

David Richter, Viktorin Kornel ze Všehrd a Chrudim

Tiskárna PORS s.r.o, Chrudim 2020, 64 stran, ISBN: 978-80-86585-36-9

Drobná publikace věnovaná mistru pražské univerzity Viktorinu Kornelovi ze Všehrd a jeho stopám a „druhému životu“ v rodné Chrudimi příliš nevstoupila do povědomí historické obce. Příčinou snad může být obtížnější dostupnost publikace nebo snad i „covidový“ rok vydání, během kterého se pozornost mnohých upnula jinými směry. Přesto by však publikace neměla uniknout pozornosti zájemců o univerzitní, právní a regionální dějiny. Autor, pracovník chrudimského muzea a odborník na regionální nižší šlechtu a chrudimské měšťanstvo, stručně shrnuje Kornelův původ, studium i univerzitní kariéru, více pozornosti ovšem věnuje jeho působení v úřadu desk zemských a jeho životu v Praze a vazbám na Chrudim, především pak rodinným vztahům. Rovněž není opomenuta Kornelova nobilitace prostřednictvím erbovního strýcovství s Janem Šlechtou ze Všehrd, ani přehled o Kornelově právnickém díle.

Rozsáhlejší část publikace sleduje druhý život Kornela a jeho prací. Není bez zajímavosti, že na základě autorových zjištění byl Kornel nedlouho po své smrti téměř zapomenut a jeho význam začal být oceňován až po vydání „devatera knih“ tiskem nejprve Václavem Hankou v roce 1841 (s předmlouvou Františka Palackého) a posléze Hermenegildem Jirečkem v roce 1874. Teprve poté se stává Kornel osobou, k níž se čeští právníci začínají odkazovat, čehož je dosud živoucím dokladem Spolek českých právníků Všehrd, založený roku 1868, aktuálně sídlící v budově Právnícké fakulty Univerzity Karlovy. Publikace se věnuje rovněž stavbě Kornelova pomníku anebo pojmenování ulice jeho jménem, stejně tak i oslavám u příležitosti 400 let od Kornelova úmrtí, jejichž součástí byla i přednáška

⁴ Jako referenční dílo zde mám na mysli ve své době převratnou knihu: Vilém HEROLD, *Pražská univerzita a Wyclif. Wyclifovo učení o ideách a geneze husitského revolučního myšlení*, UK, Praha 1985, 315 s. (Knižnice Archivu Univerzity Karlovy), tehdy v ceně 57,- Kč.

děkana pražské právnické fakulty profesora Jana Kaprase. Součástí publikace jsou reprodukce různých idealizovaných vyobrazení Kornela (portréty, busty, i poštovní známka), ale též snímky sbírkových předmětů z chrudimského muzea, spjatých s kornelovskými tradicemi. Publikovány jsou i zápisy z chrudimského archivu, které se vztahují ke Kornelovi a jeho rodině.

Zejména pro poznání Kornelova druhého života se jedná o práci průkopnickou, současně však publikace shrnuje i aktuální stav poznání skutečného Všehrdova života.

Jan Boukal

DOI: 10.14712/23365730.2024.43

Tomáš Velička, Archivnictví v meziválečném Československu (1918–1939): středoevropské kontexty – politika – profesionalizace

Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Filozofická fakulta, Ústí nad Labem 2023, 588 stran, ISBN 978-80-7561-441-4

Rozsáhlá přepracovaná habilitační práce docenta Tomáše Veličky, působícího aktuálně na Univerzitě J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, si klade za cíl představit dějiny československého meziválečného archivnictví z rozličných perspektiv, a to v míře dosud nevídané. Autor, původním zaměřením medievista, se problematice dějin archivnictví věnuje již delší dobu a před vznikem práce vytvořil několik přípravných studií, v nichž akcentoval zejména českou historiografii okrajově reflektovanou otázkou archivnictví sudetoněmeckého.¹ Práce sestává ze sedmi kapitol, které jsou posléze vždy děleny na menší tematické celky a konec každé kapitoly je opatřen závěrečným shrnutím. První kapitola je přehledem archivní historiografie v evropském kontextu, a to od 19. do počátku 21. století. Druhá kapitola se zaměřuje na kontinuitu a diskontinuitu fungování archivní sítě v Československu s ohledem na předchozí stav, rovněž ve srovnání s evropským vývojem. Třetí kapitola, nazvaná Ideologie a archivy, zaměřuje svou pozornost na rozličné otázky týkající se vzniku nových archivů v novém státě (např. archivy válečné či exilové), otázky zpřístupňování archiválií či zabavování archivů šlechtických a církevních. Podrobně jsou zde rozebrány archivní rozluky se sousedními státy Československé republiky, opomenuta ovšem není ani rozluka s Německem po (dočasném) zániku Československa. Autor se až do této chvíle zaměřoval spíše na archivy státní, což napravuje ve čtvrté kapitole o městských archivech, často spojených s místními muzei a knihovnami, a spravovaných ne vždy zcela odbornými pracovníky. Větší pozornost je věnována fungování některých archivů v sudetoněmeckých městech. Pro dějiny univerzitní a vzdělanostní je stěžejní kapitola pátá, nazvaná Archivní vzdělávání. To autor v prvé řadě uvádí do evropského kontextu

¹ Z autorových studií k tématu lze zmínit např.: Tomáš VELIČKA, *Archivní vzdělávání v Československu 1918–1938: sudetoněmecké souvislosti*, AUC-HUCP 61/2, 2021, s. 11–36; TÝŽ, *Mezinárodní souvislosti archivního vzdělávání v Československu 1918–1938*, Archivní časopis 71/4, 2021, s. 341–372; TÝŽ, *Sudetoněmecké archivnictví v meziválečném Československu (první krok na dlouhé cestě ke vzniku syntézy)*, Sborník archivních prací 71/2, 2021, s. 331–397; TÝŽ, *Dějiny archivů a archivnictví jako téma. Podněty a stav výzkumu*, Český časopis historický 121/3, 2023, s. 781–805; TÝŽ, *Archivnictví jako profese? Úvahy nad definicí oboru v českých zemích v letech 1918–1938*, Sborník archivních prací 73/1, 2023, s. 184–221.

(zmiňuje např. *École des Chartes*, *Institut für Archivwissenschaft* a *Institut für Österreichische Geschichtsforschung*) a připomíná univerzitní i mimouniverzitní instituce, jejichž absolventi byli připraveni pro práci v archivnictví. V českém prostředí se pak jednalo zejména o univerzity, Státní archivní školu a rozličné kurzy. Autor rovněž neopomenul pokusy o vznik Německé archivní školy v Praze, jimž byla dosud věnována minimální pozornost. Řešeny jsou rovněž požadavky na vzdělání archiváře, neboť názory na to, zda by archivář měl být studovaným právníkem, historikem či absolventem speciálního kurzu, který by v sobě spojoval právní i historické vzdělání (zejména s akcentem na znalost diplomatiky, paleografie a jazyků), se různily. K dějinám vzdělanosti se autor částečně vrací i v následující šesté kapitole, která je socio-profesní analýzou archiváře jakožto povolání. Vyjma životních a finančních podmínek se autor věnuje např. i transferu pracovníků mezi archivním a univerzitním prostředím i otázce uplatnění (i neuplatnění) absolventů univerzit a archivní školy v uvedeném oboru ve sledovaném období. Sedmá závěrečná kapitola je stručným shrnutím všech autorových zjištění.

Za největší přínos Veličkovy práce lze považovat zejména komplexní přístup k množství zpracovaných témat, která jsou podána na makro- i mikrohistorické úrovni. Navzdory v názvu proklamovanému „středoevropskému kontextu“ autor mnohdy hranice střední Evropy výrazně překračuje a dozvídáme se, jak probíhal vývoj archivnictví (včetně požadavků na vzdělání pracovníků v oboru) např. ve Francii či Sovětském svazu, i s drobnými přesahy mimo Evropu, stejně tak jaký byl vývoj archivů v městech na periferii nové republiky, např. v Jáchymově, Chomutově, Chebu či Mostě. Celkově lze říci, že práce položila základ pro komplexní zpracování problematiky dějin archivnictví u nás, a lze doufat, že se autor bude tématu nadále věnovat a prohlubovat jeho poznání.

Jan Boukal

DOI: 10.14712/23365730.2024.44

Michal V. Šimůnek – Milan Novák, Orbity smrti. Nacistická „eutanázie“ a masové umírání psychiatrických pacientů v českých zemích, 1939–1945
Academia, Praha 2023, 579 s., ISBN 978-80-200-3470-0

Pokud usuzujeme pouze podle několika slov podtitulu recenzované práce, není na první pohled vidět šíře a hloubka záběru autorů – historika a lékaře-neurologa. Pod slovy *nacistická „eutanázie“* se skrývají hutné kapitoly o problematice v celkovém kontextu řady souvisejících oblastí nacistických teorií a praxe vedoucí k vyvraždění „životů nehodných žití“ (dle nacistické klasifikace) ve vlastním Německu, pod slovy *masové vymírání psychiatrických pacientů v českých zemích* pak důkladná analýza specifického průběhu „eutanázie“ v jedné z nacisty okupovaných evropských zemí.

Základní rysy problematiky nacistické „eutanázie“, konkrétně cílené likvidace pacientů psychiatrických léčeben, a různé fáze jejich historiografického uchopení představují autoři již v úvodu. Akcentují zde též souvislosti s vyvražďováním jiných skupin evropského obyvatelstva a upozorňují také na odbornou a etickou reflexi těchto specifických zločinů nacistického režimu po roce 1945, včetně důkladného výzkumu problematiky v rámci historického bádání o nacionálním socialismu, zejména od 80. let. Dosavadní výzkum

propojující politické a sociální dějiny s dějinami medicíny přinesl, zejména v samotném Německu, zásadní prohloubení poznatků, na které autoři recenzované monografie mohou v obecnějších kapitolách navazovat.

Z hlediska své metodologie autoři zdůrazňují propojenost několika historických subdisciplín a gnozeologickou i interpretační náročnost své práce. Za zmínku stojí zejména základní zaměření na sociální aspekty medicíny, konkrétně psychiatrie. Poukazují též na dosavadní nedostatečnost českého bádání o tématu nacistických rasově hygienických opatření na území okupovaných Čech a Moravy (včetně anektovaných Sudet). Z desiderat českého bádání upozorňují mj. na absenci pohledu zdola, z perspektivy pacientů. Právě tuto perspektivu, v jejich práci velmi výraznou, bych rád vyzdvihl jako jeden z hlavních přínosů monografie, ať již ji posuzujeme z hlediska konceptu „oběti versus pachatelé“, obvyklého v řadě subdisciplín bádání o totalitních režimech, nebo z hlediska konceptu „dějiny pacientů“, dnes výrazně pronikajícího i do české historiografie medicíny.

Jako hlavní úkoly při zpracování specificky protektorátní a sudetské problematiky si autoři vytyčili rekonstrukci počtu obětí, analýzu administrativně-byrokratického plánování a provádění „eutanázie“, přiblížení role profesionálů (lékařů, právníků, byrokratů) v procesu a konečně poválečné vyšetřování, respektive trestně-právní reflexe jejich jednání. Ke své práci měli kromě rozsáhlé odborné literatury (ovšem převážně pro obecné, tj. celoněmecké otázky) a publikačních výstupů vlastního předchozího bádání k dispozici především rozsáhlý korpus unikátních, u nás dosud v této míře nevyužívaných primárních pramenů, zejména různých typů zdravotní dokumentace, konfrontované s výsledky poválečných vyšetřování. Už jen podrobné představení těchto významných pramenů je výrazným přínosem pro jejich vlastní i další bádání.

Kapitoly I a II jsou mimořádně užitečným, systematickým a odkazy bohatě dokumentovaným shrnutím problematiky nacistické „eutanázie“ pro českého čtenáře (pozadí, teorie, plánování, organizace). Kapitola III založená na rozsáhlém originálním výzkumu představuje systém, organizaci a financování (a pochopitelně i jejich limity) psychiatrické ústavní péče v českých zemích od poloviny 19. století přes dopady první světové války a snahy o reformy v meziválečném období do roku 1939, která by opět obstála sama o sobě jako originální samostatná studie. Vlastní průběh „eutanázie“ pacientů psychiatrických léčeben na území okupovaných Čech a Moravy podávají nejrozsáhlejší kapitoly IV (organizovaná fáze tzv. akce T4 v letech 1939–1941) a V (pokračování v jiných organizačních strukturách v letech 1941–1945), vždy zvláště (ale v návaznosti) v Říšské župě Sudety a v Protektorátu Čechy a Morava. V jednotlivých podkapitolách přibližují autoři proměny ústavní psychiatrické péče na území Čech a Moravy (včetně Sudet) v rámci celkových systémových proměn organizace zdravotní správy v podmínkách okupace, a dále aplikaci jednotlivých fází plánování, organizace, průběhu a různých forem provedení v ŘZS a PČM. Základními sledovanými jednotkami jsou na jedné straně jednotlivé léčebny, na druhé straně statistické soubory pacientů (a následně obětí), za kterými jsou ovšem individuální osudy tisíců jednotlivců. Na scénu tak opět vstupují kategorie obětí a pachatelů. Mezi sledovanými léčebnami hraje hlavní roli ústav v Kosmonosech, který fungoval na pomezí protektorátních a župních administrativ a pro něž se navíc zachoval dostatek pramenů. Kromě textových, živě podaných interpretačních pasáží je zde nutné ocenit i sofistikované metody, s jejichž pomocí autoři zpracovávají bohatý statistický materiál. Poslední kapitola shrnuje poznatky o nedostatečné dokumentaci a vyšetřování spáchaných zločinů v poválečné době (obecně

i v českém kontextu zvláště). Specifickou podkapitolou je případný podíl některých profesorů lékařské fakulty německé univerzity v Praze na uvedených procesech.

Monografie shrnuje dosavadní zahraniční bádání o nacistické „eutanázii“ psychiatrických pacientů a zásadním způsobem rozšiřuje a prohlubuje poznání o domácí problematiku. Je doplněna nezbytnými a užitečnými náležitostmi: poznámkami pod čarou, anglickým souhrnem, věcně i čtenářsky atraktivními textovými (biografickými) a obrazovými přílohami, seznamem pramenů a literatury, seznamem zkratk (kterých je v textu nadbytek) a jmenným i místním rejstříkem.

Petr Svobodný

DOI: 10.14712/23365730.2024.45

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 2024

HISTORIA UNIVERSITATIS CAROLINAE PRAGENSIS

Příspěvky k dějinám Univerzity Karlovy

Tomus LXIV, Fasc. 2

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1
www.karolinum.cz
Praha 2024

Obálku navrhly Jana Ratajová a Kateřina Řezáčová
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum
ISSN 0323-0562 (Print)
ISSN 2336-5730 (Online)
MK ČR E 18593

Adresa redakce: Ústav dějin UK a archiv UK, Ovocný trh 5, 116 36 Praha 1
petr.svobodny@ruk.cuni.cz